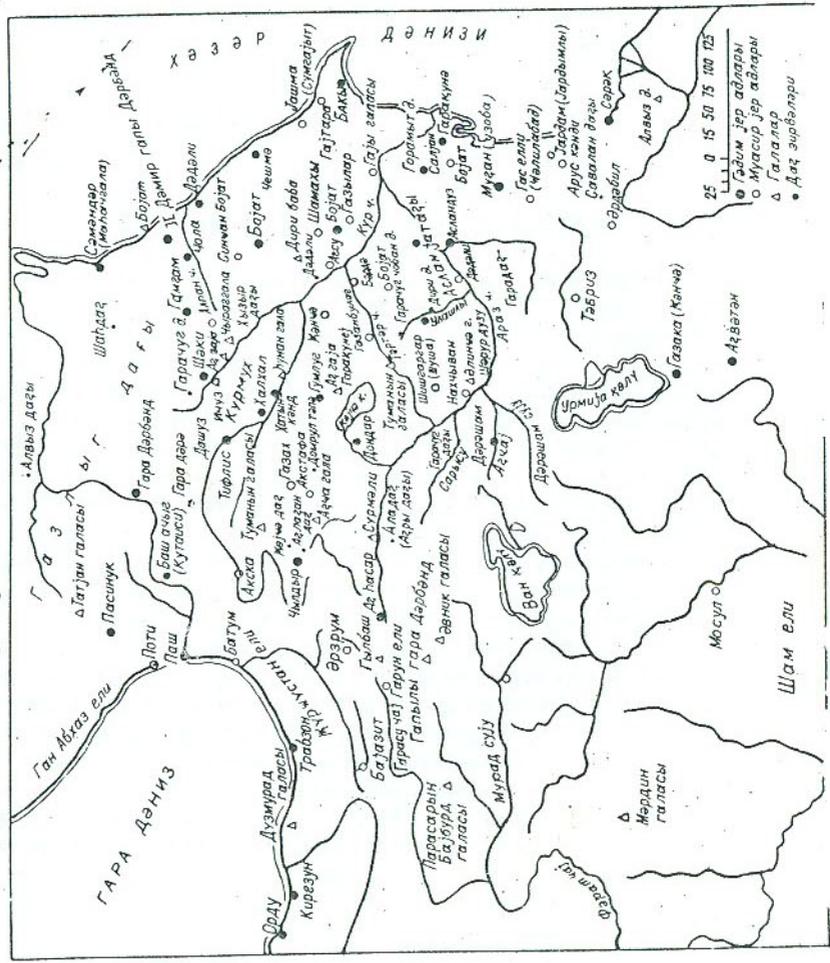

Дədə Горгуд хәритәси · VI-X әсрләр

ӘЖДӘР ФӘРЗӘЛИ

Дәдә Горгуд jуртеу

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ
Бақы — 1989

Фәрзәли Әждәр.

Ф 61 Дәдә Горгуд јурду. — Б.: Азәрнәшр, 1989, с.
181 с.

Китабда Азәрбајҗан дилинин вә торпағынын узаг кечмишинә, дунјанын, һәјатын илкинә мүрачиәт едилир, халгларын бир-биринә гөһүмдугу, дил мүхтәлифлијинин сәбәбләри арашдырылыр. Олун вә Сујун говушараг бир јердә һәјаты, инсаны вә сөзү јаратдығын-дан сөһбәт кедир. Дәдә Горгуд јурдунун бир сыра јер, су вә инсан адларынын дахили мәзмуну ачылыр, белә чидди мәсәләләрини өјрәнилмәсиндә илкин атайшсәвәрлик, онунла бағлы улду оғуз-иннамлары мүәллифин вә охучуларын көмәјинә кәлир. Нәһәјәт, китабда етимолојиянын бир елм кими әсас принципләри шәрһ едилр.

Ф $\frac{0503020907-96}{M-651-89}$ 172-89

ББКС (Аз) 2

ISBN 5-552-00352-7

© Азәрнәшр, 1989

«Јазыја позу јохдур.»

Аталар сөзү

СӨЗЛӘРИН ДӘ АЧАРЫ ВАР

Дунјанын бир чох өлкәләрини кәзиб доланмыш бөјүк рус алыми вә етнографы Миклухо Маклај бир даһа сү-бут етминдир ки, иргиндән вә дининдән асылы олмајараг инсан һәр јердә инсандыр, бүтүн халглар бәрабәрдир. Халгларын ваһид Үмүмбәшәр, Үмүминсан көкүнә бағлы-лығындан чох јазыб, чох дејибләр. Лакин бу елә мүгәд-дәс мөвзудур ки, она һәр вахт мүрачиәт едиләчәк. Биз дә һәмин мөвзуја үз тутаркән белә гәнаәтә кәлдик ки, мәсәләнин шәрһинә сөзләрини, һәм дә даһа чох бәләд ол-дугумуз түрк—оғуз—Азәрбајҗан сөзләрини: бир гисми-нин ачылмасындан башлајаг. Ахы, бу дилин елә сөзләри вар ки, заманын кечмишинә гарышыб, ән узаг чағлардан бу күнүмүзә радио далғалары тәк кәлиб чатыр, бә'зәи һиссимизә, ағлымыза «тохунур», санки һәзин бир мекә олуб үзүмүзү «сығаллајыр». Вә биз бу далға—сөзләри-мизи тутмаг үчүн ачар ахтарырыг. «Ачары» тапылмајан сөзләр дә тута билмәдијимиз далғалар кимидир, ачары тапылмајанда һансы дилә мәнсуб олдуғу билдинмир.

Сон илләрдә республикамызда лүгәтләр, адлар, сөз-ләр вә с. һаггында китаблар чыхыр, классикләримизин әсәрләрини сонун да лүгәтләр әләвә едилир. Онларда һәгиги алынма сөзләрлә јанашы, дилимизин бир сыра гәдим, доғма сөзләри дә еһтијач олмадан, елми сүбут кәтирилмәдән әрәб, фарс, латын, јунан, јәһуди вә с. дил-ләринә анд едилир. Нәр тәзә лүгәт јазан өзүндән әввәл јазылаплара тәһгиди нәзәрлә бахмадан, ондан олдуғу шәкилдә көчүрүр. Бәлкә бирисн елә сәһни варлығыны да-һыр, тарихини үстүндән гәләм чәкир, онудамы көзүју-мулу көчүрмәлисән!? Нә исә...

Маддәһни өлкән баш вурмаг үчүн атомун бөлүмәси, нече миң өлкән өһкам габыгынын парчаламасы ләзым кәлдн. Сөзләрин дә өлкән баш вурмаг үчүн өлкән шанышлар дүнҗасынын бәрбәзәкләрнин бир аз да галдырмаг, Мифдән кәләп сәҗеһиз ишыгларын мәнбәҗнә ишыг сәлмәг, «материалы тәбул едәп көрмә бучагыны бир дәфә дәҗишмәк» (К. Абдуллаҗев) ләзымдыр. Ахы, елә сөз, ифадә вар ки, аҗрыча бир халгын җарадычылыгынын мәнсуладур, чанлы әсәридир. Нәр бир сәнәткар кимн, нәр бир халгын да өз мүүллифлик һүгүгу вар вә ә бу һүгүгән истифадә етмәҗә там һагядыр.

Азәрбаҗчан халгынын дилн, фолклору, тарихи әерләр боюнча иштигачылар тәрәфиндән гәсдән тәһриф елди мишдир. Јалныз Бөҗүк Октҗабр сосналист ингилабы белә тәһрифләрә вә халгымызын башына кәтирилән милли вә ичтимаи зуламе сон гоҗмушдур. Бу күн Азәрбаҗчан тарихи, әдәбијјатшүнаслыгы, дилчилији бүтүнләккә үмуми Совет тарихинин, әдәбијјатшүнаслыгынын вә дилчилијинин аҗрылмаз тәркиб һиссәһинә чеврилмишдир. Азәрбаҗчан фолклорунун, ономастикасынын тәдҗиги саһәһиндә республикамызда кениш миҗасда иш көрүлүр. Сов.ИКП XXVII гурултаҗынын вә XIX Үмумиттифаг партија конфрансынын ирәли сүрдүҗү јенидәнгурма вә ашкарлыг снҗасәти мэдәни вә иҗтисади гуручулугла јанашы, елми вә әдәби ахтарышлара да јени тәкан вермишдир.

Бу сәтирләрин мүүллифи сон илләрдә мәтбуатда «Дәдә Горғуд јурду», «Ахтарышлар, мұлаһизәләр», «Јурдумузу кәзә-кәзә» вә дикәр башлыглар алтында дәрч етдирдији јазыларында нә вахта зорла, јахуд сәһвә «өзкәләшдирилмиш» сөзләримиздән бир гисминин етимолокиасыны да ачмаг истәмишдир. Бу китабда да о, гаршысына тәҗрибән белә бир мәгсәд гоҗуб. Дүнјаја марксист-ленинчи бахышы рәһбәр тутараг, елми-мәнтиги методолокија әсасында Азәрбаҗчан топонимләринин, гидронимләринин, бәзи гәбилә, инсан вә предмет адларынын тарихи-чографи етимолокијасынын елми-күтләви шәрһини вермәҗә вә Азәрбаҗчан халгынын етногенезисинин мүүҗәнләшдирилмәси кими чох чәтин бир проблемни дә әсас дүҗүн нөгтәләрини ачмаға чалышмышдыр. Мәһз белә чәтин проблемләрин һәллинә чәһд едилән бир китабда бәзи гүсурларын мејдана чыха билмәси тәбиндр. Бунула әлағәдар мүүллифә өз фикирләрини јазыб көндәрәчәк јолдашлара әввәлчәдән тәшәккүр едирик.

Китабын јазылмасында дәҗәрли мәсләһәтләри илә мүүллифә јахындан көмәк көстәрмиш Азәрбаҗчан ССР ЕА-нын Низами адына Әдәбијјат, Нәсим адына Дилчилик, һабелә Тарих институтларынын, С. М. Киров адына АДУ-нун филолокија, тарих вә журналистика факултәләринин, Азәрбаҗчан Дөвләт Нәһријјатынын әмәкдашларына да миннәтдарлыгымызы билдирик. Мүүллиф өз мұлаһизәләриндә јери кәлдикчә ССРИ Елмләр Академијасынын Шәрҗшүнаслыг, Әдәбијјатшүнаслыг вә Дилчилик, Чографија, Фәлсәфә, Астрономија, Педагокика институтларынын әсәрләринә, архив материалларына вә фолклора мұрачәһт етмишдир.

«Нәр дилни сирри о дилни өзүндәдр.»

Ә. Нәсан

«АЗӘРБАҗЧАН» СӨЗҮНҮН ИШЫҒЫНДА

Республикамызын Дөвләт һимниндә Азәрбаҗчан— «Одлар јурду» адландырылыр. Чәнуби Азәрбаҗчанла бирликдә бу улу торпаға та гәдим чағлардан мұхтәлиф адлар верилсә дә, о, мәһз Одлар јурду вә Азәрбаҗчан адлары илә таныныр. «Одлар јурду»—«Азәрбаҗчан»ын ачмасыдыр вә онун тарихи-чографи мәзмунуну ифадә едир. Мә’лумдур ки, Азәрбаҗчан торпағы башдан-бипадан тәбни, јанар газларын, одун, аловун мәскәнидир. Бу јурдун дағлары, дүзләри дә, мәһсуллу бағлары да чәзибәдар олуб. Лакин бүтүн бунлар бу јурдун әсас әләмәтинин, јә’ни баш мәзмунунун бир нөв јарашыгы, мәркәзин— «нүвә»нин әтрафында фырланан «електроилары»дыр. Бу мә’нада демәк олар ки, онлар әләвә әләмәт, әләвә мәзмун кими әсас мәзмундан сонра кәлир. Әсас мәзмун исә јер алтындан чыхан тәбни одлардыр.

Ән гәдим сөзләрини јашы һаггында нә билирик? Лап јахын вахтларадәк бу тарихи 20 миң илдән чох һесаб етмирдиләр. Бир гәдәр сонра ону 50 миң илдәк узаға чәкмәли олмушлар. Бу күн исә мә’лум олур ки, индики Европа, Асија, Африка вә Америка гитәләриндә һәлә 100 миң ил әввәл мұхтәлиф тајфалар өз араларында аҗры-аҗры дилләрдә, јә’ни нәр тајфа, халг өз дилиндә даһышырмыш¹. 100 миң ил әввәл Бөҗүк Аҗы бүрчү индики

¹ Ј. А. Карпенко. Улдузу көҗүн адлары, М. 1985, сәһ. 31.

көрүмүндөн фэргли оларга мэхз «ајы»ја охшајырмыш. Кечэн 100000 ил эрзиндэ бу мэхшур улдуз топасы өз көрүмүнү—эламэтини хејли дэјишмиш олса да, «Бөјүк Ајы» адыны 100000 ил эввэл јанамыш халглардан «јадикар» сахламышдыр. Нэм дэ бэлли олур ки, инсанлар јүз мин иллэр эввэл дэ көрүб, дүјүб, һисс етдикләри шејлэрэ вэ һадиселэрэ мэхз эламэтләринэ керэ адлар вериришлэр.

Одлар јурдунун эн илк сакинләри дэ Јердэки одла көј, дэки одун—(Күнэшин) «гоһумлуғуну» вэ һэр икисини «Тапры гүдрэтиндэ» олдугуну јэгин етдикләри вахтдан онлары ејни мэхмунда дүшүнүмиш, онларда чохла эламэтлэр көнф етмини вэ һэр эламэтэ дэ ајрыча ад веришишлэр. Вэ һэр ики Од эски түркүн—азэрбајчанлышын мадди вэ мэхэви һэјатына дахил олмушдур. **Од—Мэхмун—Башлангыч—Көк олуб**, ондан ришэ—сөзлэр јарандыгча, мин бир гола ајрылыб. Ришэ—сөзлэр тарихи кешмөкешлэриндэ дэјишикликлэрэ уграсалар да, **Од—Көк дэјишилмэз галыб**. Вэ Одлар јурдунун эн илк сакинләрини мифик идеолокијасына, тапрысына, Јерин—Дүнјанын вэ нэһајэт, онун түрк—оғуз—азэрбајчанлы доғулан кушэсини адына чеврилиб. О вахтлар ки, бүтүн билликлэрин баш мәнбэји—шифаһи дил јеничэ јаранмаға башлајырды.

Оддан вэ она нэрэстиндэн, инаныцдан өнчэ Одун эламэтләрини адлары доғулмундур вэ һэр эламэтин ады мэхз Одун өз ады кими дүшүнүлмүшдур. **Одлар јурдунун чоһадлылығы да мэхз одун чоһэламэтилијиндэн доғулмушдур. «ОД АНА»—Одлар јурдунун—Азэрбајчанын эн улу ады олмушдур.** Мат Маннас—Манна—Мунна, Магај—Мадај (Мидија), Аран (Арран), Албаг—Албак—Албан—Албанија, Атропат—Атропатен, Муг ана Муган, Бајкан—Бајлаканд (Бај ели, Бај—Бог—Тапры нэһэри),—Мил (Бејлэган), Ширван, Горбај—Горбуј—Гобуј—Гобустан, Горбаг—Горбағишт—Гарабағ, Сак ана, Ар сак—Эр сак, Гаргар, Күрмух—Күр Муғаны, Апсуана—Апишран—Апшерон—Абшерон, Акдам—Ағдам—Јардам (Јардымлы), Тавр ана—Тавр изи (иси—ели)—Тэбриз вэ с. «Од Ана»нын өвладлары кими она бағлы кичик јер адларыдыр. Онлары топлу һалда өјрәнмөклэ Од ананын—«Азэрбајчан»ын етимолокијасыны ачмаг мүмкүндүр. Елми практика көстөрир ки, биртэрэфли тэһлилин нэтичэси дэ биртэрэфли ола билэр.

АТРОПАТЕН Чэнуби Азэрбајчанын гэдим адларын-

дандыр. Бэ'зи мәнбэлэрдэ Кичик Мадај (Мидија) сэркөрдэси Атропатын адыдан јарандығы билдирилир¹. Эслиндэ һамин сэркөрдэ өз адыны Вэтэнини—Атропатени адыдан алмышдыр. Бу күн дэ Азэрбајчан, Араз, Хэзэр, Көнчэ вэ с. адлы шөхслэрэ раст кэлшир. VIII—IX эслэрдэ Азэрбајчаны Бабэкин вэтэни кими Азэрбабкан да адландырмышлар². Ерадан эввэлки IV эсрдэ јашамыш Атропат, дөврүнүн узагкөрэн дөвлэт һадимләриндэн олмушдур. О, македониялы Искэндэр кими дүнја фатехи илэ сон дэрэчэ чевик һэрөкэт едиб. Белэ ки, нэ Искэндэрин габағындан гачмагла Иран шаһы Дара кими өзүнү алчалдыб, нэ дэ өлкөсини Искэндэр гошунлары тэрэфиндэн дагыдылмасына имкап вериб. Лап эввэлдэн өзүнү Искэндэрэ дост кими көстөриб. Дикэр тэрэфдэн Атропатын Искэндэрин тэрэфиндэ Дараја гаршы вурушмасы онун өз торпағыны пранлыларын элиндэ көрмөк истэмэмэсиндэн ирэли кэлмишдир. Тарихдэн бэллидир ки, Астнаг Мадајын ахырынчы чары олуб. Иранлылар ону тахтдан салыб һакимијетинэ јијэлэниблэр. Атропат бир оғуз—маг—маг аналы—мадајлы—азэрбајчанлы кими буну унуда билмэзди. О, Дара асылылығындан гуртармаға фүрсэт көздији бир заманда Искэндэр кими бир фатех мејдана чыхыр. Искэндэр Дарадан јуанлыларын, Атропат исэ мадајлыларын—оғузларын, З. Јамполскини гејд етдији гэдим Манна—Мидија сакинләри туркелэрин—туруккилэрин—түрклэрин³ һајыфыны чыхырды. Бу да Искэндэрлэ Атропаты һарадаса кизли теллэрлэ бирлешдирди. Дараја гаршы дөјүшлэрдэ Шимали Азэрбајчандан—Албанијадан кэлмиш оғуздиллилэр: саклар,—каслар (каспилэр), баклар—бөјлэр, һунтүрклэр вэ дикэр албанлар—албанијалылар да иштирак едирдилэр.

Бунула элагэдар хатырладаг ки, мэхшур Совет алим З. И. Јамполски гэдим Азэрбајчанын һэм Шималында, һэм дэ Чэнубунда јашајан јерли түркиллилэрлэ бағлы үч этноними мисал кэтирир. «Турке» (јэгин ки, «Турухи» вэ «Турукки» онун вариантларыдыр), кетаријлэр (кетурлар) вэ «марлар». О, даһа сонра јазыр ки, Плиниј Шимали Гафгазы тэсвир едөркөн, мидијалыларын нэсил-

¹ Азэрбајчан тарихи. I ч., 1958, сөһ. 56.

² А. А. Бақыханов. Күлүстан-Ирэм. Баки, 1951, сөһ. 21.

³ З. Јамполски. Атропатена вэ Албанијанын гэдим эһалисини ејни адлы олмасы мэхэлэсинэ даир. ЕА Тарих вэ фэлсэфэ институтунун эсэрлэри. IV ч., Баки, 1954, сөһ. 106.

лэри һесаһ едилэн сарматларла јанашы чоһ кениш јайлымыш «туркелэр»ин дә адыны чәкир. Шимали Гафгазда «турке» (туркаје)ләрден Помпониј Мела да сөһбәт ачыр (јенә орада). Гәдим Урарту Калагаран јазыларында **ТУРУ** вилајәти хатырлашыр ки, о да јәгиндир ки, Азәрбајчан әразисиндә олуб. Бу вилајәтин әһалиси турухиләр адланыб. Ерадан әввәлки XIV әсрдә Урмија көлү рајонунда туруккиләр јашајыб. Бу факт мәшһур совет алими И. М. Дјаконовун диггәтини чәлб етмишдир¹. З. Јамполски дә һәмин факты шәрһ едәрәк билдирир ки, һәмин туруккиләр һәм дә Албанијада вә Атропатендә јашајан туркеләр (турухиләр вә туруккиләр) олмушлар.

Нәһажәт, белә бир тарихи мисал. Франсыз антропологу Е. Т. Наму Дијал дағлары рајонундаки Шејх-Хап гаја релјеф тәсвириндәки һисап сурәтинин антроположи типини бу күн—XX әсрдә јашајан бәзи **гарабағлы азәрбајчанлыларын** антроположи көрүмүнә ујғун кәлдијини сөјләмишдир. Һәмин факты шәрһ едән И. М. Дјаконов Мидија әразисиндән, һәмәдан (Екбатан—Ағвәтән.—Ә. Ф.) јахынлығындан тапылан вә ерадан әввәлки III миһиллијә анд едилән сағгаллы киши (шаһ) һејкәлинин дә мәһиз белә бир антроположи типә, антроположи көрүмә малик олдуғуну сөјләјир². Тәбин ки, бу чүр фактларын да үстүндән сүкутла кечмәк олмаз.

Јенә дә З. И. Јамполски «Азәрбајчан әразисиндә етногенетик фасиләсизлик» мәғаләсиндә јазыр ки, Азәрбајчан халғынын мәһинәји проблеминин тәркибиндә Азәрбајчан әразисиндә етногенетик фасиләсизлик сон дәрәчә әһәмийәтли мәсәләдир. «Биз етногенетик һикишафын фасиләсизлијини өјрәнәркән әһали чоһлуғу принципини ишләтмишик. Бу принципә көрә кәлмәләр азыг тәшкил едирсә, мүасир әһали гәдим әһалинин нәсли һесаһ олуһур... И. П. Петрушевски јазыр ки, XV әсрә гәдәр өлкәдә (јәни Азәрбајчанда.—Ә. Ф.) мәскән салан кәлмәләр Азәрбајчан әһалиси тәрәфиндән ассимилјасија олунмушдур». Бу факт көстәрир ки, кәлмәләр азәрбајчанлылары—огузлары—түркләри дејил, азәрбајчанлылар кәлмәләри азәрбајчанлылашдырмыш—түркләшдирмишләр.

«Демәк олар ки, гәдим заманлардан та XVIII әсрә гәдәр, тәғрибән 3000 ил әрзиндә Азәрбајчана һүчүм ет-

¹ Бах: И. М. Дјаконов. Ассириовавилонские источники по истории Урарту. Вестник Древней истории. 1951, № 2, сәһ. 266; 326.

² И. М. Дјаконов. Мидија әразиси ибтидан ичма дөврүндә. Тарих вә фәлсәфә институтунун әсәрләри. V ч., 1954, сәһ. 26.

миш бүтүн тајфалар бурада азыг тәшкил етмиш вә буна көрә дә Азәрбајчан әразисиндә етногенетик һикишафын пә әсас үстүнлүк тәшкил едән көвдәсини гырмыш, пә дә формасыны дәјишдирә билмишдир. Буна көрә мүасир азәрбајчанлылары вә Азәрбајчанын дикәр көклү сакинләрини Мидија (Мадај.—Ә. Ф.), Атропатен вә Албанијанын гәдим јерли әһалисинин пәсилләри һесаһ етмәјә һәр чүр әсас вардыр»¹.

Әлбәттә, мәгсәдимиз гәдим Азәрбајчан, о чүмләдән Атропатен әһалисинин оғуздилли—түркдилли олмалары һагғында кениш сөһбәт ачмағ дејил. Бу барәдә мәнбәләрдә кифәјәт гәдәр мәлүмат вар. Сәркәрдә Атропатын биографијасы илә дә ишимиз јохдур. Биз «Атропат» вә «Атропатен» сөзләри марағландырыр. Гәдим азәрбајчанлылар оду һәм дә Од—Ад—Адр—Азр—Атр—Азәр—Зәр—Аз—Ар—Нар—Нур—Уз—Үз—Руз вә с. дә адландырыблар. Вә бүтүн булар Одун кәшф едилән әләмәтләри илә бағлы олуб. «Атропатен» (Атропат ана—Шөһрәтли, уча Од ана!) вә «Атропат»—«Шөһрәтли Од сәркәрдәси»—«Од шаһ»—«Од бәј» мәзмуну илә мәһиз Одун мисал кәтирилән «Азр» («Азәр!»)—Адр—Атр компонентләри әсасында мејдана кәлиб.

«Атропат» («Атропатена») јер, дөвләт вә сәркәрдә адыны бу күнәдәк өзүндә јашадан јер адларымыздан бири **ОРДУБАДДЫР**. Арандырмамыз көстәрир ки, бурада сөһбәт күман едилдији кими, садәчә орду (гошун) бадындан—учалығындан јох, биләваситә «Од учалығы»ндан кедир. Јәни: Одбад—Отбад, Атбад, **Ортбад**—Орд(у)бат—Отрпад—Атрпад—Атропат кими бир һикишаф јолу кечмиш вә билдијимиз «Ордубад» шәклиндә тарих дүшүмүшдур. Хатырладағ ки, ајрыча «орду» сөзү дә мәһиз орд—орт—од мәзмунундан төрәмишдир. Арандырмамыз көстәрир ки, «**ӘРДӘБИЛ**» шөһәримизин ады да «Атропат» көклүдүр, «артбил» мәзмуну дашыјыр. «Бил» әски түрк—Азәрбајчан дилиндә «шәфа верән от. битки», «арт» исә һәрәкәт едән, јарадан оддур. Беләдә «Артбил»—«Әрдәбил»—«Шәфалы од јери»дир.

Оду сөндүрмәк, конара тулламағ, ахшам чағы евдән од вермәк гәдим огузларда күнаһ сајылыб. Бу күн дә кәндләримиздә һәмин улу адәтин исләринә раст кәлмәк олур. Оду горумағ үчүн һәр обада од кешикчиләри, горугчулары ајрылырды. Сонралар од горумағ пешәјә, ти-

¹ Бах: Вопросы истории Кавказской Албании. Бақы, 1962, с. 41—43.

тула чеврилиб. Белә адамлары һөрмәтлә Атырбан—Од горугчусу адландырыблар. Бу процес **Илкин одсевәрлик** формалашараг, нәһәјәт, Одсевәрлик адлы дини дүн-јакөрүнүнә чеврилмәсинә гәдәр давам едиб. **Одсевәрлик** дини илкин одсевәрлик **бахышларынын јетирмәси олмуш-дур. ЗӘРДҮШТҮН «АВЕСТА»СЫ** да илкин одсевәрлик-дән өзүнә гәдәрки билкиләри, әфсанә вә рәвәјәтләри, мадди варлыга бәсләнән инамлары, дүнјанын, һәјәтлән иклин тәбиәтә малик вәһидлијини, јажшы јашамаг вә јажшы инсан олмагын ибтидан принципләрини вә с. бир мәчраја јөнәлтмиш вә мәнз онларын әсасында доғулмуш-дур. «Авеста»нын мәнз Азәрбајчан мүһитиндә, Азәрбајчан ичтиман фикрини мәнсулу кими дүнјаја кәлмәсиндән дәрслик китабларында әтрафлы јазылыб. Мәшһур совет авесташунасы А. О. Маковелскинин «Авеста» китабы, филологија емләри доктору Г. Кәндлинин ««Авеста», Зәрдүшт, Азәрбајчан» әсәри вә дикәр мүүллифләрини бу сәһәдә лајигли елми гијмәтә малик китаблары вә мәгаләләри вар.

Арашдырычылар Зәрдүштүн азәрбајчанлы олдуғуну сөйләјирләр. Оун Мадај шаһы Астиагын гыз нәвәси олуб, Араида—гәдим Азәрбајчанын нүвәсиндә, Муғанда, Урмија көлү, Тәбриз вә Савалан дагы һәндәвәриндә доғулдуғуну, һәм дә **Бакы јажынлығында тәлим алдығыны** вә өз улу китабы «Авеста»нын да гаталарынын чохуну һәм ин әразиләрдә јаздығыны вә с. билдирирләр. Сопралар Зәрдүштүн Орта Асијаја кетдијини, нәһәјәт, јенидән Чәнуби Азәрбајчана гајыдыб өмрүнүн ахырынадәк өз Вәтәниндә јашадығыны, чохлу оғул-ушаг саһиб олдуғуну вә 77 ил өмүр сүрдүјүнү дә гејд едирләр¹. Чох күман ки, Зәрдүшт бу улу бабамызын илк ады јох, одсевәрлији јаймасы илә әлагәдар гәбул етдији титулу, рүтбәси имни. Тарихдә јашамыш Зәрдүшт шаир вә бөјүк вәтәнпәрвәр иди. «Әсрләрдән бәри Зәрдүшт вә Азәрбајчан сөзләри биркә ишләнмиш, тарих бојунча Зәрдүштүн Азәрбајчан ичәрсиндән чыхмасындан данышылмышдыр». Зәрдүшт «Азәрбајчанын мәшһурларынын мәшһуру», «Авеста»нын ән әски бөлмәсини мүүллифидир (Г. Кәндли.) «Доғрусу одур ки, Зәрдүшт Азәрбајчандандыр»². (Әбу Рејһан Бируни).

1 Г. Кәндли. «Авеста», Зәрдүшт, Азәрбајчан». Азәрб. ССР ЕА хәбәрләри. 1979, № 1, сәһ. 37—42, Ә. Сәфәрли, Х. Јусејфов. Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајчан Әдәбијаты, Бакы, 1982, сәһ. 16.
2 Г. Кәндли. Көстәрилән әсәр, сәһ. 38.

Зәр—одун ән кичик зәррәсидир. Гызыл да од зәррәси кими «ән гијмәтли» һесаб едиләрәк, һәм дә «Зәр» адландырылмышдыр. «ҮШТ»—«Иштар»—Күнәш, јердә исе «Күнәш маддәси», «од материалы» кими «таш» (даш)—«ашт»—«ишт»—«үшт» мәзмуну дашымышдыр. Бу компонентләрдән јаранмыш «Зәрдүшт» дә мәнз ән парлаг, ән гијмәтли даш—«Гызыл даш» мәнәсында сәсләнмишдир.

Ерадан әввәлқи VIII әсрин ахырларында индики Чәнуби Азәрбајчан әразисинә кәлиб онун бир һиссәсиндә мәскуллашан фардилли гәбиләләр јерли (оғуз—түрк) гәбиләләрдән одсевәрлик адәтләрини, онларын од вә су илә бағлы инамларыны, һәр ики инамын ифадәчиси олан сөзләри дә гәбул етмишләр. Әз дөврү үчүн бир сыра мütәрәгги чәһәтләринә көрә одсевәрлији башга халгларын (о чүмләдән һиндилләрини бир һиссәсини дә) гәбул етдији елмә мөлүмдур¹.

Азәрбајчан алими Гәсән Зәринәзадә фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләрини варлығыны сүбут едән гијмәтли бир китаб јазмагга бу сәһәдә һөкм сүрән еһкамчылыга сон гојмуш олду. Лакин Н. Зәринәзадә јалныз мөһдуд бир дөврдә—X—XI әсрләрдә Азәрбајчан дилиндән фарс дилинә кечән сөзләри, һәм дә өзүнүн етираф етдији кими, онларын бир гисмини топлаја билмишдир. Совет алими Ж. Б. Логашова бу фикирдәдир ки, «Азәр» сөзү атәшпәрәстликлә әлагәдар јараныб². Бу исе гејд етдијимиз ки, фарс диллиләрин Азәрбајчанын Чәнубунда көрүндүкләри чағлардан чох-чох әввәлә тәсадүф едир.

Муса Гағагајтуғлунун мәшһур «Албан тарихи»ндә раст кәлдијимиз «**ЈЕР**» мәнәсында шәрһ едилән «**ЗЕР**»³ сөзү Зәрдүшт вә Азәр адларындакы «зәр» компоненти илә ејни мәзмуну маликдир. Демәли, ибтидан азәрбајчанлы зер-зәр дедикдә һәм «од», һәм дә «одлу торлаг» дүшүнүшдүр. Дилимиздә бу күн дә ишләнән әрз (ар)—јер мәнсулу—од мәнсулу, зир (зәми)—јер алты, әр(а) з/и, әрз(рум)—рум јери кими сөзләрдә дә «зәр»ни «Јер» мәзмунунун шаһиди олурғ.

Фикримизчә, Азәрбајчан сөзү үч әсас компонентдән ибарәтдир: **азәр, бај, чан**. Азәр өзү дә ики һиссәјә—а вә

¹ А. О. Маковелски. «Авеста». Бакы, 1960; Ф. Әфәндијев, Т. Нәчыјев. «Авеста»дан бу күнәдәк. Бакы, 1982, сәһ. 3.

² Бах: Ономастика Востока. Москва, 1980, сәһ. 17.

³ М. Кагангәтвәтски. Историја страна Агванг. СПб. 1861, сәһ. 22.

зэр, аз вэ эр, од—ад вэ эр ниссэлэринэ аҗрылдыр. Азэр—Од кишиси, инсапы, һэрэкэт едэн од демәкдир. Улу оғуз бүтүн јери зэр-зер, јә'ни Күнәш одунун—мүгәддәс одун нүмајәндәси һесаб етмишидр. Вэ зэр-зер башланғычыны сәма одундан алдығы үчүн дә мүгәддәслик, таңрылыг маһијјәти газанмышдыр. Демәк, «Азэр»дә Көј оду Јер оду илә говушмушдыр. **ОДЛАР ЈУРДУ** дејиләндә бәлкә дә онда Јер оду илә Көј одунун говушмасы нәзәрә кәлмишидр. Азәрбајчаншың икинчи компонеңти «Атропатен»дә пат «Адәрбадаған»да бад-бајдыр. «Атырбан»дакы бан нә вахтса оңу эвәз едиб.

«Азәрбајчаншың» чан компонеңти күн сөзүндән доғулан ган мәзмунундадыр. Демәли, Азәрбајчан ваһид бир бәдән кими дүшүнүлмүшдүр. Буңуңла јанашы, «Азәрбајчан»ың эң илк варианты әски оғузун улу од вә су инамындан јаранмыш таңры вә ана сөzlәри илә бағланараг од ана—аз ана шәклиндә сәсләнмишидр. Вэ бу ананың гојну јердә һәјатын әсас әләмәтшиңи әкс етдирән бағ олуб. (Буңу бир гәдәр сонра шәри едәчәјик). Демәли, битки өртүјүнә—јашыллыга көрә од ана **Одбағ ана**, гојнуңда дүңјаја көз ачан илк сакинләриңи тәмсил етдијинә көрә **Одәрбағ ана** шәклиндә сәсләниб. Одәриңи Озәр—Азәр вариантығы билдирик. Ајдын олури ки, Одәрбағ ана нәһәјәт, **Азәрбағ анаја** чеврилиб. Оңдан **АЗӘРБАҒЫСТАН** мәзмунлу **АЗӘРБАҒАНА** — **АЗӘРБАҒКАН** — **АЗӘРБАҒГАН** — **АЗӘРБАҒЧАН**, нәһәјәт, **АЗӘРБАЈЧАН** вариантлары да јараныб.

Бә'зи арашдырычылар Азәрбајчан сөзүнүн бир сыра гәдим мәнбәләрдә, о сырадан Орхон-Јенисеј китабәләриндә раст кәлинән вә халг мә'насында изаһ едилән «Азлар—Аслар»ла бағлылығыны да ирәли сүрүрләр. Бу барәдә Р. Гурбановун, мәшһур мифолог М. Сејидовун, Т. Һачыјевшиң, Е. Әлибәјзадәниң, дикер арашдырычыларың да марағлы ахтарышлары вар. Гафгазшүнас И. Шопен (XIX әср) «Азлар»дан Асијада чох кениш јажылмыш эң гәдим халг кими бәһс етмиш вә **Асија** гитә адының да һәмшиң халгын—азларың адындан јарандығыны сөјләмишидр¹. Үмумијјәтлә, Аз—ас халг (тајфа) адының Азәрбајчан сөзү илә бағлылығы һаггында ирәли сүрүлән фикирләр дә аглабатандыр. Вэ бизиң фикримизчә «аз»—«ас» халг ады «Азәрбајчан» сөзүнүн эң гәдим вариантларындакы атр—адр—азр компонеңтләриңдән

¹ И. Шопен. Гафгаз. СПб. 1840, с. 133.

јараныб вә демәли, од мәзмуну дашыјыр. Азәрбајчан сөзүнүн гәдимлијиңи Американың Метрополитен музејиндә сахланылан Шәргин эң гәдим хәритәсиндән дә билмәк олури¹.

«Елм јалныз еһкам өлдүкдән сонра башлапыр».

Галилеј.

АДӘМ ВӘ ҺӘВВА— ДҮНЈАНЫҢ ОД ВӘ СУ БАШЛАНҒЫЧЫ

Азәрбајчан сөзү халгымызың улу од инамы илә јанашы, һәм дә улу су инамы илә дә бағлыдыр. Вэ бу икили инам тәкчә Азәрбајчан торпағының дејил, үмумијјәтлә, дүңјаның, јердә вә сәмада (!) һәјатың јаранмасыны әкс етдирмишидр. Тәбши ки, улуларымыз өzlәриңи башга гәбилә вә тајфалардан, торпағларыны да башга торпағлардан тәчрид олуңмуш шәкилдә дүшүнмәјибләр. Оңлар бүтүн дүңјаны—индики мә'нада Јер күрәсиңи Күнәшиңи одундан јаранмыш сапыблар. Әлбәттә, ибтидан азәрбајчанлы да јаранышың сәбәбиңи «таңры гүдрәтиндә» көрүб. Лакин оңун таңрысы (таңрылары) хәјали, көрүңмәз дејилди. Бүтүн сонракы таңрылардан мәһз көрүңәи, мадди варлыг олмасы илә фәргләнирди. Оңун таңрылары Күнәшиңи, Одун, Сујун вә Сәманың өзү иди. Буна көрә дә о, јаранышың сәбәбиндән чох, һазыр нәтичә илә марағланыб. «Нә үчүн олуб»а јох, «печә олуб»а чаваб кәзиб. Белә нәтичәјә кәлиб ки, **Јер Күнәшиң һансы шәкилдәсә әләвәсидир**. Ибтидан оғуз дүңјаны фәһмлә кәшф едирди. Һәјатың Од вә Су башланғычыны да о, мүшәһидә етдији мадди әләмәтләрә әсасән кәшф етмишиди. Һәмшиң кәшф һәм дә Јердә вә бүтүн кайнатда үзви әләмдән әввәлки һәјатың кәшфи олуб. Јә'ни эң узаг чағларда Кайнат Јерсиз, Күнәшсиз вә улдузларсыз, илк тоз думаны һалында мөвчуд олаңда да «Гејри-үзви әләмиң бәтиндә» һәјатың изләри, һәјаты јарадан компонеңтләр мөвчуд олуб. Бу исә маддә вә һәрәкәтин изләри—башланғыч имиш. Арашдырмамыз көстәрири ки, һәјатың Од вә Су башланғычы да һәмшиң илкин башланғычда тәзаһур едиб. Бәс, бу **БАШЛАНҒЫЧ** нәдән ибарәтдир?

Әски оғуз—түрк дүңјаны икили дүшүнмүшдүр: од вә

¹ «Елм вә һәјат» журналы, 1985, № 7, сәһ. 17.

су, ишыг вә зүлмәт, исти вә сојуг, тәзә вә көһнә, хејир вә шәр, һәјат вә өлүм. Чох-чох сонралар елм буна өз әла-вәсини вериб: мүсбәт вә мәнфи (мүсбәт јүк вә мәнфи јүк). Арандырмамыз көстәрир ки, јердә галаң бүтүн тә-рәфләр, Јердә вә Сәмадакы бүтүн предметләр, Заманын һәрәкәти дә (кечә-күндүз өлчүсү илә) һәмин икилик арасында «бөлүнмүшдүр». Белә фикир мөвчуддур ки, мүтләг јахшы вә мүтләг нис (мүтләг исти вә мүтләг сојуг) јохдур, нисбәтән јахшы вә нисбәтән нис вар. Јә'ни һәр шејдә икилик вар. Магнит парчасы сантиметрини миңдә бири гәдәр кичилдиләндә дә икили—ики гүтблү ола-раг галыр. Елм дә өјрәдир ки, тәкчә Јер, Күнәш вә бизим Галактикамыз дејил, бүтүн учсуз Кәшиат милјардларла улдуз дүңјалары илә бирликдә көзлә көрүнәси мүмкүн олмајан, әлчатмаз, үнјетмәз гүтбләрә малик ваһид магнит хәттинин әтрафында әбәди һәрәкәтдәдир. Јә'ни бүтүн Каинат мүтләг ваһиддир, бүтөвдүр, һәм дә әзәлдән ики-ли тәбиәтә малакдир вә әбәди һәрәкәтдә—јениләшмәкдә, јаранмагдадыр. Даим јаранмагда олмасы—Каинатын әбәди ганунларындандыр. Ибтидан оғуз бу ганундан һәр нечә хәбәрсиз олса да, өз улу Од вә Су инамы илә онун икили хасијјәтини анлаја билмишди. О, һәмин «хасијјә-ти» өнчә Јерин өзүндә мүшаһидә едиб. О, дүшүнүб ки, Күнәшдән јаранмыш Јер ики әсас һиссәдән: Јер вә Тор-пагдан ибарәтдир. Јер, әски оғуза бәлли дүңјанын һапы-сы олмагла, онун јозумуна көрә бүтөв һалда оддур, торпаг исә һәмин одун—Јерин бир һиссәси: үст гаты, сулу, биткили вә һавалы өртүјүдүр. Бир сыра халгларын дилиндә бу күн дә «Јер» вә «Торпаг» әлиндә бир сөздән ибарәтдир. Мәсәлән, рус дилиндә «землја моја» вә «зем-ној шар» сөzlәри Азәрбајчан дилиндә «мәним торпағым» вә «Јер шары» кими тәләффүз олунар. Азәрбајчанлы «јер шары», «јер күрәси» әвәзинә «торпаг шары», «тор-паг күрәси» ишләтмир.

Һәр бир ағачын мејвәси мүтләг һәмин ағачын өз ады илә адланыр. Мәсәлән, алма ағачынын мејвәсинә армуд, армудун мејвәсинә килас, киласың мејвәсинә алча вә с. дејилмир. Бәс одун «мејвәси» оддан башга нә адлана би-ләрди?! Арандырмамыз көстәрир ки, одун ады онун бү-түн «мејвәләриндә» өз әксини тапмышдыр. Одун адла-рыннан икисини јадымыза салаг: ОД, ад аз, азр, ар, уз, үз, оз; ОТР—атр, атыр, адр, антр, АНТЫР, АНДЫР—ТАНЫР—ТАНРЫ вә с. «ОД»дан Одам—Адам—Адәм, А(ј)дам—А(ј)там—Ај-атам, јә'ни «оддан доғуланам»,

одун төрәмәсијәм, өзүјәм! ОТР-дан ОТРОП—Атроп (Антроп) јә'ни торпаг—адам, торпаг адамы јаранмыш-дыр. Биринчиләр «Јер»и—Одун билаваситә өзүнү, икин-чиләр «Торпағы»—Јерин—Одун үст гатыны әкс етдирир. Демәк, биринчи—Одам—Адам—Адәм «Од ағачы»нын илк мејвәси, дүңјанын «илк инсаны», һәјатын илк Од—әр—киши башланғычыдыр. Одун илк «дүшүнән мејвәси» бәшәр пәслинин илк үмуми ады тәк мејдана кәлмиш Ода-мы—Адәми дин конкрет бир шәхспн—«илк пејгәмбәр»-ин адына чевирмишдир.

Гејд едәк ки, «Адәм»ин әм-ам компоненти јалныз чо-чох сонралар мәнсубијјәт шәкилчиси ролунда чыхыш ет-мәјә башламышдыр. Јә'ни бу артыг дилләрини формалаш-мага башладығы чағларын мәнсулудур. Башланғычда исә о, үмумиләшмиш һалда инсана аид од, инсан оду, инсан—од, мән—од кими дүшүнүлмүшдүр. Әслиндә «Адәм» өнчә мад-мат-мад/дә,/А/мад мәзмуну вә шәкли илә дүңјаја кәлиб. Бурадан да тәдгигатымыз көстәрир ки, үмумијјәтлә, һӘР БИР МАДДӘ—ОД МАТЕРИАЛЫ-ДЫР. Нечә ки, бу күн маддә дејиләндә елә Адәм демини олуруг. Әски чағларда белә дүшүнүлүб. «Адәм» нәинки «од материалыдыр», һәм дә јарадан, доган, төрәјән, тө-рәдән, дүңјаја од материаллары кәтирән оддур. «Отр»дан јаранмыш Отроп—Атроп/Антроп/ да дүңјанын «илк» ин-саныдыр. Лакин бу ики «илк» инсанын фәргли чәһәтләри дә вар. Фәрг одур ки, Одам—Адәм јалныз оддур.—«Гырмызы торпаг»дыр. Отроп—Атроп исә һәм оддур, һәм дә су, һәм «јер»дир, һәм дә «торпаг». Һәр һалда Одам—Адәм ән биринчидир. Вә мүүјјән мәнәда Отроп Одамын—Адәмин давамдыр. Отроп—Атроп сөзүндә сују он компоненти тәмсил едир. Биз ону торпагдакы «па»да, «ап»да көрүрүк. «Па» гајнајараг үзә чыхмагдыр, һәјата чеврилмәкдир. «Су паггапаг гајпады» дејирик. Демәк, торпаг—отрпаг—отрап—отроп (һәтта онун бир һиссәси—трап—тап јер, гуру јер) Јерин—одун үзә чыхан вә од вә сујун гарышыгына чеврилән һиссәсидир. Бура-дан бәлли олур ки, «отр»ын—«атр»ын «од»дан фәрги онун «һәјата чеврилмиш од» олмасыдыр.

Гәдим Азәрбајчан дилиндә сәсләрини јердәјинмәсинә әсасән «торпа (г)» асаңлыгла «отроп»а—«атроп»а чеври-лр. Демәли, «торпаг» «Јер»ин төрәмәсидир, овладыдыр. Атроп—антроп өз адында һәм атасыны, һәм дә апасыны тәмсил едир. Атропун «анасы» кимдир? Бәлкә һәввадыр? Ахы, һӘВВА да бәшәријјәтин «улу нәнәси»дир.

Әски оғузун анаја аба вә ава дедији бәллидир. Дилимиздә б-в чеврилмәси дә мүшаһидә едиллиб. Мәһз белә чеврилмә нәтичәсиндә «ана» сөзү аба, ава, Ајва, нәһәјәт, һәвва (Гав-ва) шәклинә дүшүмүшдүр. «Һава» илә «Һәвва»нын мәзмун охшарлығына да шүбһә јери галмыр. Һава да елә одла сујун төрәмәсидир. (Гов кими—Һава кими јүнкүл, һәм дә белә әләмәтли од). Улу оғуз фәһмлә сезиб ки, Һава одун иенидириб гыздырдығы су зәррәләридир вә һәм ода, һәм дә суја јахындыр. Бу да һәјатын икили башлангычы: Од вә Су. Вә онларын әләвәси: Торпаг вә Һава. Әски оғуз торпағы одла/Јерлә, Һаваны исә су илә бирликдә дүшүмүшдүр. Улу јозума көрә Адәм—ата—һәјатын Од башлангычы, һәвва—ана—Су башлангычыдыр. Әски оғуз—түрк Од дејәндә Адәми, Су дејәндә һәвваны дүшүнүб, белә нәтичәјә кәлиб ки, од вә су ајры-ајрылыгыда, тәкликдә һәјати јарада билмәзди. (Тәк әлдән сәс чыхмаз мисалы!) Бундан өтрү Од Су илә, Су да одла говушмалыдыр. Һәввасыз Адәм бүтүн дүјяны јандырыб күлә дөндәрәрди. Адәмсиз Һәвва исә Јери вә Көјү дондурарды. Адәмлә Һәвванын—Одла Сујун говушмасы бир ичә јөнүмдән мүшаһидә едилмишдир: һәр ил баһар кәлиб торпаг ојананда, гајнар булаглардан ичлиб шәфа тапыланда вә Азәрбајҗан торпагында, Хәзәр саһилләриндә—Абшеронда зүһур едән одлу суја—нефтә вә одун нәфәсинә—јаһар газлара һәјрәтлә тамаша едиләндә.

Баһарын кәлиши илә суларын иенимәсини, һәјатын јенидән дирчәлмәсини башга мәмләкәтләрин сакинләри дә мүшаһидә едир вә онлар да торпаг вә Күнәшә бағлы өз илк инамларыны јарадырдылар ки, һәмни чәһәти шәрһ етмишик. Лакин мәсәлә бундадыр ки, ибтидан азәрбајҗанлы өз догма торпагында «көчәри олмајан» баһары, тәкчә јазда дејил, илин бүтүн фәсилләриндә, ајларыңка вә күнләриндә дә Одла Сујун сәһрли бир гүввә илә говушмасыны мүшаһидә едир вә бунун чохла чанлы тимсалыны көрүр, дүшүнүр вә бу просесдә Одла Сујун говушмасы онун дүјјабахышына чеврилирди. Бу һәм дә чох-чох сонралар Илк атәшсөвәрлијә чеврилән дүјјабахышы иди. Арашдырмамыз көстәрир ки, Илк атәшсөвәрлик билаваситә мадди варлығын—көрүнәнин өзүнә әсасландығына көрә илк динсизлик, ибтидан материализм олмушдур. Әски азәрбајҗанлынын нәзәриндә өнчә бүтүн дүјја «Одлар дүјјасы», даһа сонралар индики Авразија «Одлар Торпағы», букүнкү мәһнада материки,

гитәси адланыб. Нәһәјәт, чох заманлар кечиб, билинәндә ки, һәр гәбиләнин, халғын өз өлкәси, һәр өлкәнин дә ајрыча ады вар, «Одлар дүјјасы»—«Одлар дијары»на, јәни тәк бир өлкәнин—Азәрбајҗанын адынын мәзмунуна чеврилиб.

Од вә Сујун илк образлы ифадәләри—«Адәм» вә «Һәвва»нын етимолокијасына, онларын башына нәләр кәтирилдијинә гысача да олса, диггәт јетирмәк вачибдир. Һәлә дә һеч бир елми әсасы олмајан белә бир јанлыш фикир мөвчуддур ки, куја «Адәм» вә «Һәвва»—јәһуди дилинә мәхсус сөзләр имиш. Бу фикир нечә мејдана кәлиб?! Јәһуди, Христиан вә Ислам динләринин јајычылары—әски оғузун «Ај атам» вә «Ај-ва»сышы—«Адәм» вә «Һәвва»сыны өз динләринин призмасындан кечирмиш, онларын һәр икисини дашыдығы мәзмунә әсла ујушмајан ујдурмаларла һәдсиз дәрәчәдә бәзәмишләр. Адәмни—од, Һәвванын исә су олдуғу нә јәһуди диндарларынын, нә дә онлардан бәзи ујдурмалары чырпышдыранларын (нечә дејәрләр, оғрудан оғруја!) ағылларына кәлә билмәзди. Чүнки од да, су да һәгигәтдир, реал, мадди варлыгыдыр. Адлары чәкилән динләр исә һәгигәтдә оланы пуч, пуч оланы исә һәгигәт гәләминә верир. Бир дә чидаһы чувалда кизләтмәк олмас. Адәмни килдән, Һәвванын да онун—Адәмни габырғасындан јарадылмасы һаггында дини әфсанә јәһудиләрдән чох-чох әввәл гәдим Шумер халгларынын мифолокијасында өз әкенин тапмышдыр. Күман едилир ки, һәмни әфсанә шумерләрдән ақкадлар, ақкадлардан да мисирлиләрә кечиб. Фикримизчә, јәһудиләрә, јунаплара вә баһга христиан вә мүсәлман өлкәләринә дә һәмни әфсанә бу јолла кечә биләрди. Бәзиләри Адәмни һәм гадын, һәм дә киши олдуғуну, бәзиләри Адәмлә Һәвванын чәһнәтдән говуларкән 20 јашында јеткин ипанлар олдуғларыны ујдурмушлар. Адәми икиарвадлы гәләминә дә вермишләр. Куја Адәм елә нәһәк имиш ки, бәдәни јерлә көјүн арасыны тутурмуш. Дүјјада һеч бир халг вә дил олмадығы һалда, Адәм 70 дил билирмиш. Чәһнәтдә исә о, апчаг әрәбчә данышырмиш. Ујдурмалар о дәрәчәјә чатыб ки, Адәми һансы гәбиләнинсә башчысы сајыблар. Нәһәјәт, Библијада Һәвванын Адәмни габырғасындан јарадылмасы гаранлыг верилиб¹. Мәшһур шумеролог С. П. Крамер белә гәһәзәтә кәлир ки, гәдим шумерләрин үзүм тәһјини будагдан торпага басдырмагла чохалтмалары факты бәлкә дә

¹ Мифы народов мира. Москва. 1980, I чилд, сәһ. 41—44.

Һэвванын Адәмин габырғасындан јарадылмасыны тәс-
вир едән миф үчүн әсас олмушдур. Һәр һалда Адәм вә
Һэвванын Библијадакы тәсвири мәнз көстәрилән Шумер
әфсанәси илә әлагәләндирилр¹.

Русијада догулмуш Америка алими С. Н. Крамерин
елми хидмәтләрини жүксәк гијмәтләндириән мәшһур совет
алими, академик В. Струве јазыр ки, Шумер әдәбијјаты
Вавилон вә онун васитәсилә јунан, јәһуди вә Гәрби Ав-
ропа халғларынын әдәбијјатына вә мәдәнијјәтинә била-
васитә тә'сир көстәрмишдир. (Бах: С. Н. Крамерин «Та-
рих Шумердән башланыр» китабына јазылмыш «Өн
сөз».) С. Н. Крамер өзү дә хатырладыр ки, Библија өнчә
Шумер мифолокијясындан, әфсанә вә рәвәјәтләриндән
бәһрәләнмишдир. Һәмин әфсанә вә рәвәјәтләри јәһуди-
ләр мәнимсәмиш, онлардан да христианлар гәбул етмиш-
ләр. Бу мисаллардан ики мүнүм нәтичә һасил олур:
1). Илк инсанларын: Адәмин, Һэвванын, Атропун, Вәта-
нын вә Иманын јаранмасы һаггында әфсанә вә рәвәјәт-
ләр гәдим јәһудиләрдән, мисирлиләрдән вә јунанлардан
чох-чох әввәлләр мөвчуд олмушдур вә демәли, Һәмин
«илк инсан» адлары да көстәрилән дилләрдә ола билмәз-
ди. 2). Гәдим шумерләрин дини бахышлары әски одсе-
вәрлик бахышларындан хејли дәрәчәдә фәргләнирди вә
әски одсевәрликлә мугәјисәдә даһа јахын чағларын мән-
сулулур. Белә ки, шумерләрин тапрылары су да ичир,
чөрәк дә јејир. Һәм дә көзә көрүнмүрләр. Бу бахымдан
шумер тапрылары јунан тапрыларынын сәләфидир. Әски
одсевәрин тапрылары илә мугәјисәдә Шумер тапрыла-
ры, Шумер дини ирәлијә доғру ичкишафдыр, јә'ни ибти-
дан динсизлијин јеринә кәләи динчиликидир. Нәһәјәт, илк
инсанын килдән јаранмасы һаггында Шумер әфсанәси
әски одсевәрин—Оғузун, Од оғлу—Торпаг оғлу Адәмин
вә Атропун артыг дин палтары кејиндирилмиш јени об-
разыдыр. Адәм, Һэвва вә Има өзләри һәјат олдуглары,
Һәјаты јаратдығлары үчүн онлара тәзәдән «чан вә нә-
фәс верилмәси»нә сһтијач јох иди. Шумерләрин Кил
инсаны, Һәмчинин, јәһуди, христиан вә мүсәлман Адәми
вә Һэввасы нәә дүнјаја чансыз кәлирләр.

Ону да гејд едәк ки, гәдим шумерләр, мисирлиләр вә
јунанлар «о дүнја»нын—«дәнизин о үзүндә јерләшијин-
ни» куман едирмишләр. Әски оғузларын «о дүнјасы»
бундан гәти сурәтдә фәргләнирди. Оғузун «бу дүнја»сы

¹ С. Н. Крамер. Историја починаетеја в Шумере. Москва,
1965, сәһ. 127.

кими «о дүнјасы» да икили иди: Ағ дүнја вә Гара
дүнја. Ағ дүнја—Ишыг бағы—Уч бағы, Гара дүнја—
Горгор—Икигат гара, Икигат гара мәскән, Горғаннам—
Гоганнам—Чәһәннәм адландырылмышдыр (јәһудичә
«Кифоннам» да бу көкдән төрәјиб). Оғузун Уч бағы—
Бағушту—Беһишти көрүнән иди: Күнәшли, Ајлы, улдуз-
лу кәинат, ишыглы, јазлы-јајлы, күл-чичәкли, дуру сулар
ахан јашыл бағча-бағ. Әски Оғуз «өлүм» актында руһун
бәдәндән учуб кетмәси гәнаәтинә чох-чох сонралар кәл-
мишдир. О, белә бир көрүшлә—«дүнјанын бир учунун
өлүмлү олмасы» илә «разылашмаздан» әввәл Хызыры
јаратмыш, бунула да инсанын өлүмдән әбәди јајына
билмәси үчүн санки «әл јери» гојмушдур.

Гәдим мифолокијада «Адәм»ин нә үчүн һәм дә «Гыр-
мызы торпаг» адланмасы елмдә чавабсыз галмышдыр.
Шүбһәсиз, јенә дә она көрә ки, Һәмин «Гырмызы тор-
паг»ын—«Адәм»ин әски оғузун улу Од инамында јар-
андығы, «торпаг»ын мәнз од, ја да одлу олдугуна көрә
гырмызыја чалдығы вә Һәмин Гырмызы—одлу торпагын
Һәјат јарадан од мәзмуну дашыдығы ашкар едилмәмиш-
дир. Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, «Адәм»ә вә
«Һэвва»ја аид едилән јәһуди, латын-јунан вә дикәр «илк
мәнбәләр»ин һеч бири елми чәһәтдән дајаныглы дејил,
әсл һәгигәтә јахын да кәлмир. Вә бу да тәбиидир. Чүнки,
илк мәнбә—улу башланғыч јалпыз әски азәрбајҗанлы-
нын тапындығы вә билаваситә мадди варлығын өзү олан
Од вә Судур. Сон илләрин тәдгигатларына әсасән гәдим
азәрбајҗанлыларла—оғузларла шумерләрин әрази ја-
хынлығыны вә дил гоһумлуғуну нәзәр әлсаг, Адәм вә
Һэвва һаггында илк әфсанәләрин дә Одлар дијары—гә-
дим Азәрбајҗан мүнитиндә јарадылдығы вә шумерләрә
дә мәнз оғузлардан кечдији куманына кәлмәјә әсасымыз
вар. Бир даһа она көрә ки, Адәм вә Һэвва илә бағлы бү-
түн әфсанәләрин, рәвәјәтләрин, һәр чүр ујдурмаларын
көкү әски азәрбајҗанлыларын улу Од вә Су инамына
бағланыр. Дүнјанын Од вә Су башланғычынын ин'икасы-
на чеврилмиш ики улу Азәрбајҗан сөзү—«Адәм» вә
«Һэвва» әсрләрдән бәри бүтүн дилләрдә долашмагда-
дыр. Торпаг оғлу Отроп—Атроп (Антроп)да әсас олма-
дан «јунан сөзү» кими гәләмә верилиб¹. Лакин латын-
јунан дилиндә инсана һеч дә «атроп»-«антроп» јох,
«һомо»-«һемо» дејилиб. (Ирәлидә көрәчәјик ки, «һомо»
да латын-јунан мәншәли дејилмиш.) Көрүнүр латын-ју-

¹ Атеистическј словарь. Москва, 1985, сәһ. 23.

нап дилиндәки «ант», «анти», «анте» сөzlәри тәдгигатчылары чашдырмышдыр. Һәм ин сөzlәрин исе «инсан» ла һеч бир әлагәси јохдур. Һәтта «Антеј» шәхс ады да, арашдырмадан бәлли олур ки, гәдим Азәрбајчан дилиндәки «атроп»дан—«антроп»дан дүзәлмәдир. Белә ки, о, јунапча мүстәгил сөз һесаб олунур вә мәзмуну Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими «Торпаг оғлу»—«Јер оғлу»дур. Нечә ки, «Һеракл»—«Һеркулес» («Геракл»—«Геркулес») дә мәнз—«Јер оғлу» мәзмунундадыр, фонетик чәһәтдән дә лап азачыг тәһрифә уграјыб. Ја да ки, бу, улу дилдән һәм јунапчлар, һәм дә оғузлар тәрәфиндән паралел сурәтдә гәбул едилмишдир. Бунунла белә, ајрыча «анте» латынча-јунапча «прәли», «анти» исе «кери»—«әкс» мәнасындадыр¹. Отроп—Атроп (Антроп) башлангычда тәкчә инсан јох, Одун вә Сујун мејвәси кими Од—инсан, «Торпаг—инсан», «Од—торпаг», «Одлу-сулу, биткили јерин инсаны» кими кениш мәзмун дашымышдыр. «АТРОП»дан, (демәли, һәм дә «Антроп»дан, «антыр»дан—«танры»дан!) дүзәлән плк шәхс адларындан биринчи дашычычысы мәнһур МАДАЈ сәркәрдәси АТРОПАТ да антик чағларын оғузу—түркү иди.

АБИШРАН—АБШЕРОН—АПАМ НАПАТ—АПСУАНА

«Дәннизчи һәр әлине бир овуч лиф алып јолдашларындан биринчи һазыр тутдуғу фанарла јандырды. Вә кәминчи һәр ики тәрәфинә атды. О саат әтрафымызда 250 метрә гәдәр месафәни алов бүрүдү. Бурадан кечән набәләд бир адам кағызла папирос јандырса, јапан кағызы дәннизә атмасы илә дәннз дәрһал аловлапар. Дәннз талачығлар шәклиндә јанырды. Мәнчә, бу марағлы вә еһрли мәнзәрәјә дүнјанын һеч бир јериндә раст кәлмәк мүмкүн дејил». Бу тәсвир XIX әсрин орталарында Абшерон јарымадасында олмуш мәнһур франсыз јазычысы А. Дүманьндыр. Көрүндүјү кими, Хәзәр дәннизини «алышыб-јанмасы» узаг елли гонаг үчүн чанлы мөчүзәјә чеврилибмиш. Башга сәјјаһлар да Абшеронда одла сујун говушмасындан јаранан чанлы мөчүзәдән әфсанә шәклиндә данышармышлар. Бәс, јарымадамыз нијә мәнз Абшерон адланыр?

¹ Латинско-русскиј словарь. М., 1976, сәһ. 80.

Китаблары, саралмыш әлјазмаларыны вәрәгләдим. Демә, бу суала чаваб тапмаг чәтти имиш. Ән чох үмид бәсләдијим «Азәрбајчан дилинин izaһлы лүгәти»ндә, һәтта «Абшерон» сөзүнә белә раст кәлмәдим. Азәрбајчан топонимләриндән данышан дикәр китабларда да Абшерон сөзү нәдәнсә унутулур, ја да чох әтәри хатырланур: «Азәрбајчан чоғрафија терминләри» китабында охујуру: «Абшерон адынын етимолокијасы һәлә там ајдын дејилдир»¹. Нијә? Јәни «Абшерон» о дәрәчәдә алашылмаз, гәлиз сөз имиш? Бу да Абшерон һағгында мөвчуд олан ән биткини елми фикир: «Мәнбәләрдә Абшерон ифадәсинә 18-чи әсрин әввәлләриндә раст кәлмәк олур»². Белә чыхыр ки, од вә су гәдәр гәдим олан Абшеронун XVIII әсрәдәк ады олмајыб?! Ахы, Абшерон Асија илә Американы ајыран боғаз, ја да Сакит океан адаларындан дејилди ки, о гәдәр кеч «кәшф олунајды» вә ады да слә кеч мејдана чыхајды.

Бәзи јазыларда «Абшерон»у Аб вә шоран, јәни дузлу су, аб вә ширин—ширин су, нәһәт, түркдилли Әфшар тајфасынын ады илә бағлајырлар. Лакин бу јоzumлар да доғру дејил. Букүнкү Абшеронумуз дилләр әзбәридир. Биз ону даһа чох Абшерон јарымадасы, Абшерон зонасы вә рајону кими таныјырыг. Елмдә исе Абшерон әсри, Абшерон дәннизи, Абшерон мәртәбәси вә дикәр терминләр дә ишләнир.

Абшерон торпагы та гәдимләрдән «гара гызыл»ла шөһрәт тапыб. Онун судан—Хәзәрдән дә нә вахта ајры дүшдүјү күманә кәлмәз. Һәтта онун бир һиссәси билдиримиз кими, әсрләр бојунча Хәзәрни каһ алтында галыб, каһ да үзә чыхыб. Абшеронун сулу оду—нефти вә јанар газлары улу бабаларымызын од инамынын јаранмасында, мөһкәмләпмәсиндә вә атәшпәрәстлик кими дини-фәлсәфи дүнјакөрүшүнә вә бир чох халғларын да әсас дини әгидәсинә чеврилмәсиндә һәлледици рол ојнадығыны гејд етмишик. Тез-тез белә образлы ифадә ишләдирик: Хәзәрни дибиндә дә бир Хәзәр јатыр. О јатан Хәзәрни ады «Мәһсулдар чыт» олуб вә јерини «Абшерон дәннизи»нә вериб. Абшерон дәннизи дедикдә, Хәзәрни дибиндәки нефт-газ дәннизи баша дүшүлүр. Бу дәннизи һәм дә гурунун—јарымаданын алтында олдуғу да бәллидир. Вә һәм ин дәнниз узаг кечмишдә дә, бу күн дә Абшеронун әсас сәрвәти

¹ Р. Јүзбашов. Азәрбајчан чоғрафија терминләри. Баки, 1966, сәһ. 73.

² Бах: АСЕ. I ч., Баки, 1976, сәһ. 30.

олмушдур вә әсас сәрвәтидир. Бу күн ифтихарлэ дејирик: Азәрбајчан тәкчә нефтин дејил, нефт һагғында өлмин дә Вәтәнидир. Мәһз һәмни елм өјрәдир ки, нефт—нефт вә газ шәклиндә мөвчуд оланадәк Күнәшин одуну—Күнәш енерјисини јығыб өзүндә топламышдыр.

«АВЕСТА» сөзү дә од вә су мәзмунуна маликидир. Белә ки, бурадакы «ав»/аб судур, һәм дә һавадыр вә јашыллыгыдыр. «Авеста»ның икинчи—еста бирләшмәси исти, ишыг—иштар асламындадыр. Профессор Ф. Гасымзаде вә фәләсәфә елмләри намизәди Т. Һачыјев өзләринни «Авеста»дан бу күнәдәк китабларында јазырлар: ««Авеста»да дејилир ки, су илә одун гарышығындан мүгәддәс бир маје јараныр. Онуи мәнбәји Хәзәр дәнизиниң дибидир, о, заһирә чыхдыгда алышыб јаныр, јәни сөнбәт садәчә олараг дәниз нефтиндән, Хәзәрин тәкиндән чыхан нефтдән кедир ки, бу да «Авеста»ның даһа чох вә илк нөвбәдә Азәрбајчан мәншәли олдуғуну көстәрир»¹. Мәлүм олдуғу кими, мәшһур совет алимни, авесташүнас А. О. Маковелски дә мәһз һәмни нәтичәјә кәлмишидир². Бунила јапаны, А. О. Маковелски «Авеста»ның бу күнәдәк кәлиб чатмыш нүмунәләринни, о чүмләдән Вендидады, Јаснаны, Виспереди вә Буидехишти («Авеста»ның һиссәләри) Азәрбајчан әдәбијјатының ән гәдим әсәрләри һесаб едир.

АБЗАС. Илк баһында ади сөз һесаб едилән абзасын Азәрбајчан вә бир чох дүија дилләриндә бол-бол ишләндији бәллидир. Имла дәрси кечән мүәллим, макнаја јазы дигтә едән гәзет ишчиси тез-тез «абзас», јахуд «абзасдан», јәни сәтир башындан, башланғычдап јаз,—дејир. Демәк, абзас—башланғычдыр. Чајын башланғычы, әсрин башланғычы, китабын башланғычы вә с. Јәни буларын да һәр бири, һәм дә абзасдыр. Е. ә. V әсрдә Хиослу Иппократ ријазии биликләр топланмыш китабына, ондан 200 ил сонра даһи Евклид өз «Ријазиијат»ына, «нәһәкләрин чийиндә дајанмагла даһа узағы көрән» даһи Нјутон да 1687-чи илдә нәшр етдирдији вә бүтүн дүијаны һәјрәтдә гојан китабына «Башланғыч» адыны сечмишид. Дүијанын ән биринчи «Башланғыч» китабы исә «Авеста»дыр ки, ону улу азәрбајчанлы Зәрдүшт Иппократдан азы 100 ил, Евклиддән 300 ил, Нјутондан исә 2300 ил әввәл гәләмә алмышдыр. Дејимиз кими, «Авеста» өз адында илк нөвбәдә дүијанын, һәјатын—ја-

радылышын башланғычыны әкс етдирмишидир. Вә бизим «Авеста», һәм дә дүијанын илк бөјүк «Абзас»ыдыр. Белә ки, «Авеста» вә «Абшерон» кими «абзас» да «Од вә судур», «Су вә од»дур. «Аб»ыи су олдуғу, һәм дә битки вә һава илә су олдуғуну шәрһ етмишик. «Зас» компоненти исә «Мадај» сөзүнүн тәһлилиндә көрәчәјимиз кими, «бәрк од»у тәмсил едир. Демәли, јенә дә од вә су, һәјатын од вә су башланғычы. Вә бурадан бир даһа ајдын олур ки, «Башланғыч» мәфһуму өнчә су илә одун вәһдәтини тәшкил етмишидир. Демәк, бәшәријјәтин «Дүија» адлы сарајы, «Һәјат» адлы еви лап әввәлдән, јәни «Дарвиндән» әввәл, «Гејри-үзви аләм» чағындан ики сүтунлудур. Бәс «абзас» һансы дилә аид едилсә јахшыдыр? Алмаи дилинә¹. Нә олар ки, Мирзә Шәфиниң өлмәз ше'рләри кими, улу абзас сөзү дә бүтүн дүијаны һәјран едиб долашандан сонра дикәр дилләрлә паралел сурәтдә јенә өзүмүзә гајыдыб. Аб вә атәш—су вә ишыг/Иштар—«Авеста»да олдуғу тәк «Абшерон» сөзүндә дә иштирак едир. Фикримизчә, јарымадамызын улу ады ән узаг чагларда Апам Напат—Апсуана, даһа сонра Абисти—Абишыг—Абишыгнуур — Абишыгнуран/Абишыгланан—Абишнуран—Абишран олмуш, нәһәјәт, букүиңкү Абшерон шәклинә дүшмүшдүр.

ӘЛИФБА—А+Б. Арандырмамыздан «Әлифба» сөзүнүн дә башланғыч мәзмуну дашыдығы вә Азәрбајчан дилинә мәхсус олдуғу ајдынлашыр. Ои гәдим финики-јалыларда алевф, јуианларда алфа, әрәбләрдә әлиф, гәдим славјанча «аз» дејилиб, мүасир рус дилиндә «азбука» вә ја «алфавит» вә с. дејилир. Бу сөзүн «әлифбеј» варианты да бәллидир. Кәтирилән мисалларын һамысында «әлифба»—«әлифбеј» Од вә Су башланғычыны, јәни ибтидаи Оғузуи од вә су инамыны әкс етдирир. Вә бәлли олур ки, алевф вә алфадан өнчә онун алаб-алав вариантылары да олуб. Бурадакы ал—«а»дан, ав—«б» (бе-ден доғулуб. А—Адәм—Од, Б—Һәвва—су мәзмуну дашыјыр. Јәни әлифбанын да ики башланғыч һәрфи ади башланғыч јох, сәсин, сөзүн башланғычыдыр. Һәјат «А» илә—одла башлајыр, ондан «Б»/бе—су төрәјир. Сонра бүтүн дикәр сәсләр һәмни «а» илә «б»-нин әтрафында чөмләнир. Оплардан «гидаланыр», өзүндә «а» вә «б»нин (Од вә Сујуи) бу вә ја дикәр хүсусијәтини, јәни ода вә суја хас олан әләмәтләри әкс етдирир.

¹ Бах: Көстәрилән әсәр. Бақы, 1982, сәһ. 3.

² А. О. Маковелски. «Авеста», Бақы, 1960, сәһ. 141—142.

¹ Азәрбајчан дилиниң изаһыи лүғәти. Бақы, 1966, сәһ. 26.

«А» одун баш сәсидирсә, ата—од, ана—судурса, нә үчүн һәр икиси јенә дә «а» илә башлајыр? Биз сујун ајрылыгыда «пассив» олдугуну билirik. О, јалныз одла тәмасдан һәјаты дога билir. Бу сәбәбдән «ана» да од башланғычы—«а» илә башланыр ки, бу да тамамилә ганунаујгундур. Бир дә хатырладырыг ки, **Каинатдакы бүтүн һиссәчикләр ја мүсбәтдир, ја да мәнфи, јәни ја од, ја да су, ја Адәм, ја да һәвва «хасијјәтлидир».** Маһныда дејилir: «ганун беләдир—үчүнчү артыгдыр». Магнитин үчүнчү учу јохдур. Јәни бир даһа демәк лазым кәлир: кәшнат икилидир, одлу, сулу, Адәмли—Һәввалыдыр. Арашдырмамыз көстәрир ки, **Заман да икилидир, А учу кәләчәји, Б учу кечмиши көстәрир.** Заманын санижјонин милјардда бири гәдәр дә дајаныгылыгы јохдур. Демәк, һәрәкәтин—һәјатын сону јохдур. Јәни әввәли дә олмајыб. Әввәзиндә тәкрары, јениләшмәси олуб вә вар. Башланғыч да јениләшмәнин—тәкрарын һансынданса һесаблинандыр. Бу мәнәда һәр өтән аи кечмиш, һәр доғулан аи кәләчәкдир. Бәс «бу күн»? Елми-мәнтиги тәһлил көстәрир ки, «бу күнә» јер галмыр. О, шәрти мәнәда «бу күн»дүр. Әслиндә һамы—көрүнмәз нејтрон да, һүдудеуз каинат да јалныз «Кәләчәк»дә јашајыр. Бүтүн варлыг јалныз «Кәләчәк»дә мөвчуддур. «Кәләчәјин» јалныз јахынлыгы вә узагылыгы вар. Суал едилir: «Кәләчәк чохдур, јохса Кечмиши? Чәваб верилир: Кечмиш. Чүнки Кечмиш кениб, Кәләчәк дә кәлиб кечәчәк».—Јох! Бу, идеалнет фәлсәфәдир. Әски оғуз биринчилији—чоху, оду, мүсбәти һәјата—Кәләчәјә вериб. Кәләчәк һәр аи доғулан, тәкрар олунап, јениләшәндир. Беләдә «Кечмиш» дә јер галмыр. «Кечмиш» дә «Кәләчәјин» әкс тәрәфи јох, јалныз әләмәтидир, тәзәдән «Кәләчәјә»—«Башланғыч» чевриләндир. Бурадан Заманын да икили тәбиәтә малик вәһидлији бир даһа ајдыланыр.

ОТА, ИМА. Демә Адәмдән, Һәввадан вә Атропдан башга да «илк инсанлар» вармыш. Олардан да бири Ота, о бири Имадыр. Әфсанәдә дејилир ки, Има әт једијинә көрә бәһиштәдән говулуб. Арашдырмамыз көстәрир ки, һәмшн Има елә Һәввадыр. Нечә ки, Ими, Имми, Иммишсә, Иммикүл вә с. гадын адларына азәрбајчанлылар арасында бу күн дә чох раст кәлишир. Бәс, Има—Һәвва бу әфсанәдә нијә одсуз—Адәмсиздир? «Илк инсан» әфсанәләринин бәзи вариантларында Адәм дә тәк—сусуз, Һәввасыз тәсвир олунуб. Вә о тәк Адәмни ады «ОТА»дыр. (Даһи шаиримиз Хагани ону «Вәтә» адлан-

дырыб.) Ота, Эта, Вәта, (гадын ады Этајә) вә с. адлара бу күн дә тәсадүф едилir. Арашдырмамыз көстәрир ки, **Ота да Оддур.** «Илк инсан» әфсанәләри нә гәдәр әфсанә, ујдурма олса да, һәјат тохумундан, мадди дәлилдән дә мәһрум дејил. Мадди дәлил исә Од вә Судур. Има—Имр—(Имирли—Имисли—Имишли, Нәмирли, Күдрәмир—Күрдәмир) Јер сују, һәрәкәтдә олан судур. О, «имр»дән, «Ирмаг»дан «булаға» чевриләндән сонра «м» компоненти икигат в-б компоненти илә әвәз олунур, «Има»—«Һәвва» кимн дә сәсләшир. Адәм вә Һәвва бәһиштәдә каһ алма јејирләр, каһ бугда, каһ да әт. Арашдырмамыз көстәрир ки, алма да, бугда да, әт дә—**Оддур.** Алма—ал маг—ал рәнкли, гатылашмыш, әришти илә бәрклик арасындакы од. Бугда—бу (г-)да (ад-од)—су—битки—һава, јәни су илә говушан од! Әт—ат—од. Демәли, алма да, бугда да, әт дә һәјатын биләваситә өзүдүр.

Ератосфенин—(е. ә. III әср)—вә Птолемејин—(срамызын II әсри)—хәритәләриндә индики Авропанын вә Асија гитәсинин Хәзәр дәнизиндән шималда вә шәргдә олан һиссәси «ЕМАД» вә «ИМАУС» дағлары адландырылыр¹. Бурада сәсләрин јердәјишмәси әсасында Емад, Имад вә Има сөзләрини көрмәк чәтин дејил. Бу факт улу Адәм, Һәвва,—Ај—Атам, Ај—Ва, Ота, Вәта, Ата, Има, Имад, Имми, Атроп, Атропат, Атропатен—Атропат ана вә с. кими сөзләрин мәнз Азәрбајчан дилинә мәнсүс олдугуну бир даһа тәсдиг едир. Нәһәјәт, мүгәддәс МАДАЈ сөзү дә АДӘМЛӘ сјни мәнзупа вә сјни көкә маликдир ки, буну сонра шәрһ едәчәјик.

Е. ә. 550-чи илдән башлајараг, мадајлыларын бөјүк Мадај (Мидија) дөвләтинин мэдәнијјәти,—јазысы, инчәсәнәти, хүсүсән дә дини мэдәнијјәти вар иди². Вә һәлә е. ә. IX әсрдә ассур јазыларында «Мидија» дөвләтинин ады «Мадај» вә «Амадај» шәклиндә гејд олунмушдур. Астиагдан сонра Чәнуби Азәрбајчанда һакимијјәти әлә алмыш Әһәмәни фарслары да Абшерон (оғуз—Ә. Ф.) одсевәрләринин адәтләринин гәбул етмиш вә Аһура Мәздаја уча дағларда гурбанлар вермишләр. I Дара Бисүтун јазыларында билдирир ки, о, Аһура Мәзданын көмәји илә Аһура Мәзда мәбәднин бәрпа етдирмишдир. Демәли, Мадајда фарсларын һакимијјәти әлә алмала-

¹ Н. А. Максимов. Физики чоғрафија. Бақы, 1985, сәһ. 5.

² Д. Ахундов. Азәрбајчанын гәдим вә илк орта әсрләр дөврү ме'марлыгы. Бақы, 1986, сәһ. 165.

рына гэдэр одсевэрлик мә'бәдләри аз дежилмиш вә фарслар да һәмнин мә'бәдләрини чохуну дағыдыбмышлар. Дара вә оғлу одсевэрлији гәбул едәркән, онун баниси—Зәрдүштүн адыны инкар едиб, өзләрини Аһура Мәзда илә бәшәријјәт арасында васитәчи елан етмишләр. Бу вә дикәр мисаллардан мәлум олур ки, Дара Бисүтунда «Авеста»дан вә Зәрдүштдән она көрә сөһбәт ачмыр ки, о, (Дара) одсевэрлији гәбул етсә дә, оғуз-түрк Зәрдүштү «өзкә» нәсилдән олдуғуна көрә биләрәкдән хатырламыр, һәтта «Авеста»дан да сөһбәт ачмыр. Чүнки, «Авеста» мадајлыларын, јә'ни оғузларын — азербайчанлыларын иди. Бәс, нә үчүн асуријалыларын дини абидәләри вә таңрылары мадајлыларла гоһум олмалы иди? Она көрә ки, асурлар мадај-оғуз адәтләрини, демәли, таңрыларыны да гәбул етмишдиләр. Һәм дә парслардан хејли әввәл! «Парслар јазыны мадајлылардан (оғузлардан—Ә. Ф.) гәбул едиләр!». Демәли, бүтүн од адәтләрини вә һәмнин адәтләрин сөзлә ифадәсини дә! Одур ки, фарс мифолокијасынын одла бағлы әсас һиссәси әслиндә оғуз—Азербайчан мифолокијасынын фарс—Иран версијасыдыр. Зәрдүштүн атасы абшеронлудур. Зәрдүшт 30 јашынадәк Абшеронда, од сачан дағын мағарасында тәһһалыг күнләри кечириб. Нә Иран (Персија), нә дә Орта Асија Зәрдүштизмин вәтәни ола билмәзди. ЗӘРДҮШТИЗМИН ВӘТӘНИ—БЕШИЈИ ЈАЛНЫЗ АЗӘРБАЈЧАН ТОРПАҒЫДЫР². Профессор Чаксонун, совет алимләри В. В. Струвенни вә А. О. Маковелскинин дә фикринчә Зәрдүштизм ерадан әввәл VII әсрин икинчи јарысында дүңјаја кәлмишдир. «Авеста»да нефтдән «МҮГӘДДӘС ОДЛУ СУ» кими кениш бәһс едилмәси тамамилә тәбиидир. «Авеста»нын ән гәдим һиссәси—ЈАШТА-да һәмнин мүгәддәс Одлу су—АПАМ НАПАТ адланыр. АПАМ НАПАТ-дан таңры вә таңры ады кими дә бәһс едилир. «Апам Напат»а гәдим Абшеронда улу абидәләр гојулур. Бакы «Гыз галасы» да өнчә мәнз АПАМ НАПАТ абидәси тәк мејдана кәлиб. Апам Напатын әсас бешији Абшерон јарымадасы—таңрылар мәскәни, Бакы өз АТӘШИ—БАГУАНЫ—улу пејки САБАЈЫЛ—Сағбајылла бирликдә бу мәркәзин баш шәһәри кими таныныб. Беләликлә дә тәғрибән 2700 ил әввәл улу Зәрдүшт һәмнин сәһрли АПАМ НАПАТ-ы—нефти јахындан тәдгиг етмиш, онун-

¹ Д. Ахундов. Азербайчанын гәдим вә илк орта әсрләр дөврү меймарлығы. Бакы, 1986, сәһ. 170.

² Д. Ахундов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 99.

ла бағлы әски одсевэрлик шамларыны динләмиш, онлары әтраф дүңја, Јер, Күнәш вә бүтүн улдузлу сәма илә мүгајисәли шәкилдә тәһһил етмиш, онлары Инсанын вә бүтүн үзви аләмни јаранмасы илә, үмумијјәтлә јаранманын сәбәби илә бағлы шәкилдә дүшүнмүшдүр. Улу Зәрдүшт бүтүн дүңянын—Јерин вә Көјүн, үзви вә гејри-үзви аләмни ОДДАН вә СУДАН ИБАРӘТ ВАҺИД олмасы гәнаәтинә кәлмиш, дүңянын икили тәбиәтини кәшф едиб, ону мадди сүбутларла әсасландырмышдыр. Вә Зәрдүштүн мадди сүбутлары да илк нөвбәдә Азербайчан торпағынын, Абшеронун, Бакынын, Хәзәрн сәһрли одлары вә сулары олмушдур. Зәрдүшт она гэдәр мин илләр әрзиндә топланмыш одсевэрлик билкиләрини үмумиләшдирмиш вә мәнз һәмни билкиләр вә өзүнүн дә чоһиллик мүшәһидә вә мүталиәләри әсасында улу китабы—«Авеста»ны јазмаға башламышдыр. Биз ирәлидә «Авеста» вә «Зәрдүшт» сөзләрини етимолокијасындан бәһс етмишк. Әләвә едирик ки, «Авеста» вә «Абшерон» сөзләринин әсасында Одлу, гајнар нефтли вә јанар газлы сулар дурур. Одлу—нефтли суја исә әски Оғуз—гәдим Азербайчан дилиндә АПАМ НАПАТ дежилмишдир.

АПАМ НАПАТ-ын етимолокијасына диггәт јетирәк. Биринчи сөздәки «АП»—исти, гајнар, оду чоһ олан «аб»дыр—судур. «АМ»—«ама—Има»—Јер инсаны—Јер—ана илә бағлыдыр. Демәли, «АПАМ»ын гыса апламы «ИСТИ, ОДЛУ АНА»дыр. Вә һәмни «АПАМ»ла бу күнкү «АБШЕРОН» сөзүнүн бүнөврә дашлары гојулмушдур. (Абшерон!) «Напат» исә «нефт» сөзүнүн ән илк вариантларындандыр вә «НАП» вә «АТ» кими ики компонентә ајрылыр. «НАП»дакы «п» бә'зи түркдилли халqlарын тәләффүзүндә дә «б»—«в» вә «ф» кими дә сәсләнир. Мәсәлән, түркмән дилиндә «нефт» сөзү «н е б и т» шәклиндә сәсләнир. Арашдырмамыз көстәрир ки, гәдим мисирлиләрин ишләтдикләри «јағлы су» мәзмунлу нафту—нафтус да өз мәишәјини билаваситә гәдим Азербайчан дилиндәки «НАПАТ»дан алмышдыр. НАПАТ НАБАТ—(НОБАТ)—НАБУ—НЕБО—НӘБИ—НӘБАТАТ—НӘБАТИ—НАБЛУС—НЕПТУН—НАБРАН сөзләринин дә баш коду мәнз «н а п»дыр. «НАП»ын—«НАБ»ын мадди-физики-кимјәви көрүмү нечәдир? О, гара вә гаты, исти маједир. Тәбини ки, «исти»лији, ја «сојуг»луғу кәнардан биллимир. Биллиән, көрүнән гара, ја да түнд көј рәнк-лилији вә гатылығыдыр. Мәнз рәнки илә дә һәмни «нап» дәниз вә сәма илә ејниләшир. Сәманын «КӨЈ» ады да рәнкинә көрә јаранмышдыр. «НАП»да өз көрүмү илә

һәм дә «рэнк» анлајышына чеврилминидир. Бу анлајыш-ла да Сәма һәм дә «напа»дыр. Үмумијјәтлә, сәманын бизә бәлли үч адынын үчү дә өнчә «рэнк» эламәтинин тәм-силчиси тәк чыхыш едир: СӘМА—сәмәни—саралмамыш тахыл зәмисинә охшар, КӨҖ—көл кими, һәм дә даһа ишыгы көрүнән, нәһәјәт, НЕБО—нап, түнд көј—гараја чалан, НАПО—НЕПО, нәһәјәт, НЕБО—Көј. Дедик ки, дәнзинн НЕПТУН ады да «нап»ла, онун «НЕПТ» вари-анты илә әлагәлидир. НЕПТ+ун—Неп+Тун. Нептә ох-шары—гаты, түнд, көј мајенин—дәнзинн тапрысы!

«Набат»да «Напат»ын—нефтин гатылыгы әсас эла-мәт кими иштирак едир. ПӘБИ—Көј тапрысы мәзмуну дашыјыр, НАБРАН—да исә «ран»—«Аран» сөзүндә көрә-чәјимиз «ишыгы ана», «наб»—һәјәты ярадан, мүгәддәс судур. Демәли, «Набран»да «Ишыгы су ана» мәзмуну дашыјыр.

«Авеста» вә «Абшерон» мәзмунлу јер адларымыз чохдур. Мәсәлән, **ЈАШМА**—Сумгајыт јахынлығында,—јаш—кәнч, јашамаг, јаш—ил, јаш—ајдынлыг—јасна. (јаснаја)—ајна (күзкү), Јашир, Јасир—јаш әр, кәнч әр, икид, киши, Јашар—јенә һәмин мәзмунда. Гәдим **Гатта-ра**—**Гаттара** вә бу күн Сумгајыт адынын «гајыт» компо-ненти. «Сумгајыт»ын күман едилән «сујун гајытмасы» мәнасында, јахуд бу ада јахың монгол гәбилә адындаң јаранмасы һаггында фикирләринн һеч бир елми әсасы јохдур. Бурадакы «гат» «Авеста»дакы «гата»дан (фәсил-ләр мәнасында) вә бундан әввәл дә Абшеронда јер ал-тыннан чыхан гаты од—гајнар нефт вә онун алову—га-зы—сум-сам шәклинә дүшмүш шам бу улу адын ики әсас компонентини тәшкил едир. Демәли, **Сумгајыт**—**«ГАТЫ ОД ШАМЫ»** мәзмуну дашыјыр. Сумгајыт ја-хынлығында «**Гаттаг**» јер ады да «**гаты вә ишыгы од**» мәзмунлудур. Гаттаг гәбилә ады, Гаттагы ојун һавасы, ағзына гаттан—ишыгы вә бәрк од хәтти вурмаг, гатан—кәтан—гаты од материалы, гаты (бәрк—гаты ип, «гат-ма», гатыбаш адам), гатар (од хәтләрининн сырасы), Гата—«Авеста»да нәгмә, Гатар—од һараја—муғам, гат-ламаг, гат-гат олмаг, Гитә вә с.

Абшерондакы **ЗИРӘ** вә **ЗӘФӘРАН** кәнд адларынын да илк од мәзмунлу чичәк адларыдыр. Зирә—гуру чајы, кәкликотуну әвәз едир, мүаличә әһәмијјәтлидир. Зәфә-ран исә пловун дады, бәзәјидир. **АШ**, **ГЫШЛАГ**, **БОЛАН**, **ХЫЗЫ(Р)**, **ХӘЗӘР**, **ГАНДАГ**, (Күндаг), **ГАНДАБ** (Кәндоб), **ГАНДАН**, **НАХАР**, **НӨЈҮТЛҮ**, **ДИРИ**, **ДИ-РИЧӘ**, **МААШ**, **МАШ/ТАГ(Ы)**, **Сарај**, **БУЗОВНА**—

БУЗВАНА—**БОЗВАНА** (Оғуз ана, Оғуз мәскәни—кө-күндәндир), **ДУШМАНЛЫ**—**ДУШ** адамлы, ваһимәли, һал адамлы, «Чин дәрәси» мәзмунлу, **АТА ЧАЈ**—(од чај—Гата чај), **ШЫХ** (Ишыг), **ШАХАН**, **ШАГАН** (Одун шахымасы, јандырмасы, күндөјән јер), **ТАХТА** (гуру, су чыхмајан, бәрк, дүз јер), **КИЛӘЗИ**—(Килзан—һәјәты олан, торпаг—ана), **СИЈӘЗӘН** (Су зән-и, су һәјәты, су гадыны, су анасы, көзәли, пәриси вә с.), **ГЫРВЕЈ**, **ГЫР-ВЕЈ ГАРЫ**, **САНДЫГ** (Зәнлик—зәнкинлик, хәзинә олан јер, јенә дә «һәјәт олан» мәзмунунда), **КЕРМИЈАН** (Кер-гер-гор-од, миан-магјан-Гара гаты, гүвәтли, ода мәхсус оланлар. Бурада «јан» чәм шәкилчи-сидир. **ҮТӘЛКИ**—Одун—Күнәш шүасынын јәјдә үтдү-јү, гурутдуғу, отуну битки өртүјүнү јандырдыгы јер (вә белә хасијјәтли адам, **МАХАРИК** (Маг оду олан), **СУ-ПАРА**, (Сујун—чајын, көлүн, дәнзинн әсас гурудан ада, јахуд јарымада кими ајырдыгы, бөлдүјү әрази), **БИЛӘ-ЗӘН** «бил»—шәфа верән от, битки, Өләнк оту, «зән»—һәјәт, демәли,—һәјәты олан отлу-сулу јер), **АГДАМ**, **ӨЛӘТ**, **АҒЧА**, **МУҒАН(ЛЫ)**, **ГАРА ГАЧ** (гара хач—Од—танры, Од—инсан, Күнәш, «гара» исә бурада «бө-јүк» анламындадыр), **ГУЛАХУН**, **ГУЛАХИН**—(һунун гулу, көмәкчиси), **ГАШ**, **ГАШ ГУРАГ** вә с. Бу адлара ајрыча шәрһ едәчәјимиз **ЧЫРАГГАЛА**, **БАБАЗӘН**, **ГО-БУ**, **ШАМАХЫ**, **КҮДРҮ**, **САЛЈАН**, **МАСАЛЈЫ**, **АСТАРА**, **АСТРАХАНБАЗАР** (индики Чәлилабад), **БИЛӘСУВАР**, **БОЈАТ**, **АЛПАН ЧАЈ**, Хәзәрин **КАСПИ** вә **БИРҚАН**—**ГИРҚАН**—**КҮРҚАН** адларыны да әләвә етмәк олар.

Мәнбәләрдә әсасланагаг белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, илк инсанлардан биришиң—**ИМА**-нын да вәтәни **Аб-шерон** һесаб олунуб. Әфсанәләрдә кәстәрилик ки, «илк инсан **ИИМА** јерә шәфәг сачан гырмызы одлар кәтир-ди¹. «Авеста»да әксини тапан бу әфсанәнин **Абшеронун** даим пүскүрән, јайлым атәши кими јайылан јанар газ-лары илә бағлылығыны сөјләмәјә һәр чүр әсас вар. Нечә ки, гәдим арашдырычылар да һәмин әфсанәнин јерини **Шимали Азәрбајҗана** аид едирләр. «Авеста»да **Има** (**Иима**) һаггында тәсвирләр чох күман ки, мәнз **Аб-шеронда** вә **Абшерон** торпагы һаггында јазылмышдыр.

Бунунла јанашы, «**АБШЕРОН**» сөзүнүн башга пнам-ла—Үч **Вавилон** тапрысынын адлары илә бағлылығыны илддиә етмәк сәһидир. **АПСУ**—јанар су, **РАМ**—ишыгы

¹ Бах: Д. А х у н д о в. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 122.

жер сују, МАН—од—инсан, АНА—һәјат верән, һәјаты доған, јетирән вә јашадан—мәзмуну илә билаваситә гәдм Оғуз—Азәрбајҗан дилинә мәхсусдур, «Одлу су» вә «Авеста» мәзмунундан ажрылмаздыр. Абшерон—Һәгигәтән дә, ирәлиндә шәрһ етдијимиз кими, АПСУ АНА—ОДЛУ-СУЛУ АНА мәзмунундадыр. Бурадакы «ана» илк нөвбәдә торнағыл, јерни бәтнини, дахилини, јәни онун маһијјәтини нәзәрдә тутур. Лакни АПСУРАМАНА илә АБШЕРОН—АПШЕРОН хејли фәрглидир. Белә ки, «Абшерон/Апшерон» сөзүндә «М» сәсинә јер галмыр. Буна көрә дә билмәк лазымдыр ки, «Абшерон»да «рам»—«мар»—«мир», «арам» (арам олмағ, рам олмағ, динч олмағ) компоненти иштирак етмир. Бу мәзмуну Абшерондакы РАМАНА кәнд ады дашыјыр. Рамана—одун су илә, су тәрәфиндән сакитләндирилмәси, су илә говушмасы, сујун одла мәст олмасы, бу мәстликдән севкинни—романын романтиканын—һәјатын јаранмасы кими улу мәзмуну әкә етдирир. Вавилон таңрысынын—Раманын ады да өз мәһәјјәтини, башланғычыны һәмни мәзмундан алмындыр. Ону да хатырладағ ки, Абшеронда вә бүтүн Азәрбајҗан ғразисиндә учалдылан галаларын да јад инамларла—Месопотамија, Вавилон вә с. әлагәләндирилмәси, куја һәмни инамларын тәсири илә јарадылмасы фикри дә елми бахымдан өзүнү доғрултмур.

Нәһәјәт, бәс АГУРА МАЗД(А)—Аһура мәзда «Авеста»да нә үчүн «Ишыгдан јаранмыш» һесаб едилир? Бу таңры адынын баш ачары—коду «АГ» («Ағ»)дыр. «Аг» («Ағ») илә Одун—Күнәшин бүтүн рәнкләрини өзүндә топлајан, өз әтрафына чәм едән једдинчи, баш, әсас, орта, дүз ишыгдыр. **ИШЫГ** илә **КҮНӘШДӘН АҖРЫЛАН**дыр. Әски оғузун инамына көрә **ИШЫГ КҮНӘШДӘН ОНА КӨРӘ АҖРЫЛЫР КИ, ҺӘЈАТЫ ЈАРАТСЫН**. Агура Мәзданын да үзәринә белә бир улу хидмәт—**ҺӘЈАТЫ ЈАРАТМАҖ** дүшүр.

КҮР—ҮММАН ЧАЈЫМ!

Халғларын тәлејиндә чајларын ролу өлчүјәкәлмәз гәдәр бөјүкдүр. Рус халғынын тәлејиндә Волга вә Дон, украиналыларда Днепр, һиндлиләрдә һинд вә Ганг, гәдм шумерләрдә Дәчлә вә Фәрат, бир чох Европа халғларынын тәлејиндә Дунај, Азәрбајҗан халғынын, һәмчинин бир сыра Загафғазија халғларынын тәлејиндә илә

Күр вә Араз чајлары тарихән мисилсиз дәрәчәдә бөјүк рол ојнамыш, бу күн дә ојнамагдадыр. Белә ки, чајларын варлығы халғларын варлығына чеврилмишдир.

Һәр бир азәрбајҗанлы үчүн **КҮР** о дәрәчәдә ајдым сөздүр ки, илк бахышда шәрһинә еһтијач дүјмурсан. Амма еһтијач вар имиш. Мәсәлә ондадыр ки, бәзи арашдырычыларын фикринчә, куја «Күр» сөзү—Күр чајынын ады Гафғаз дилләри аиләсинә дахил олан грыз дилиндәки «Кир» сөзүндән јараныбмыш. Кир илә грыз дилиндә «гују» демәкдир. Бәс, буна көрә дә **Күр чајына «Су сахлајан Күрүм!», «гују Күрүм!»** демәк лазым имиш(?).

Нә гәдәр бәсит, мәнтигсиз ифадә! Бәс, елми мәнтиг һарада галды? Ахы, дүнјанын һәр јериндә чај она көрә чајдыр ки, ахыр. Сују өзүндә сахлајан илә доғрудан да гујудур, көлмәчәдир, нәһәјәт, су табыдыр. Тәрс кими «Күр» адлы көлүмүз дә јохдур. Белә илә кур ахары, елә кур ахдыгы үчүн дә јатагына сығмајан Күрү гујунун ајагына бағламағ садәләвһ тәсәввүр дејилми?! Күр өзү мејданда дура-дура онун адынын мәһәһәси нә үчүн башга јерләрдә ахтарылсын?! Дејирләр: сәни бир күнә саларам ки, өз адыны өзкәләрдән сорушарсан!—Јәни лап ана Күр кими! Һераклит дејир ки, бир чајда ики дәфә чиммәк олмаз. Чүнки бир дәфә чимдијин сују чај апарыр. Гујуда илә бир күндә әлли дәфә чиммәк олар! Чүнки гују һеч јана аха билмир. Бу доғрудур ки, Күрү башга дилләрдә Кир, Кур, Кура, Кор, Қора, Кирн, Куруш, Курус, Әл-Курри вә с. шәкилләрдә ишләтмишләр вә бу күн дә ишләдирләр. Амма белә фонетик дәјишмәләр тәкчә «Күр»ә аид едилмәли дејил. Бәллидир ки, Азәрбајҗан дилинә мәхсус онләрча кәнд, шәһәр, дағ, чај, әшја вә инсан ады башга дилләрдә илқиндән фәргли шәкилдә сәсләнир. Хүсусән дә бу, өпчә тәркибиндә ә, ө, ү, ғ, һ, к, ч сәсләри олан сөзләримизә аиддир. Марағлыдыр ки, Күрә рус дилиндә «Кур» дејилмәси вә јазылмасы мүмкүн олдуғу һалда, «Кура» дејилир вә «Кура» да јазылып вә бу рус дилинин өз дахили ганунаујғунлуғундан ирәли кәлир. Башга дилләрдә дә тәғрибән беләдир. Она көрә дә «Күр»үн әслини гојуб, онун фонетик охшарлығында «илқин мәһәһәси» арамағ өзүнү доғрултмур, куја «Күрүн елми изаһы һәлә тамам верилмәминдир»—нәтичәси дә, көрүндүју кими, јанлышдыр.

Күр узунлуғуна вә сујунун боллуғуна көрә тәкчә Азәрбајҗанын дејил, һәм дә бүтүн Гафғазын ән бөјүк чајдыр. О, Әрзрум дағларындан Хәзәр дәһишинә гәдәр

1515 километрлик узун бир жол гэт едир. Вэ бунун да 900 километри Совет Азэрбајчанынын пайыша дүшүр. Күр гардаш Күрчүстан торпагында олдугу кими, республикамызда да, чох бөјүк јарадычы гүввэ, эсл һэјат мәнбәји тэк чыхыш едир. Елм көстәрир ки, Күр өз јатагыны милјон илләр әрзиндә олдугча аз дәјишмишидир. Күрә һәрден чошдугуна көрә Дәли Күр дә дејирик. Амма о, даһа чох Ана Күр кими һәгмәләрдә сәсләнир. Елә бурадакы «Ана» да Күрүн догма адынын эн илкин мә'насы илә баглыдыр. Ахы, Күр торпагын бәтниндән, торпага вэ инсанлара эсл аналыг етмәк үчүн доғулуб. «Күр» һидроними бу улу чајымызын малик олдуғу эсас мадди мәзмуну, јә'ни билаваситә сујун өзүнү әкс етдирир. Су вэ чај һэјатын—јарадылышы су башлангычы илә баглыдыр. Биз артыг билirik ки, гәдим Азэрбајчан дилиндә од—атаны, су—ананы тәмсил едиб. Һэјатын су башлангычы пбтидан азэрбајчанлы үчүн һәм дә ана башлангычы тәк ашлашылыб. Дүнјанын башга халглары да та әзәлдән чаја ана дејә мүрачиәт едибләр вэ едирләр. Вэ бу һаггы һәр бир чај, һәр бир ахар өз хидмәти, өз мадди мәзмуну илә газаныб.

Күрүн дүнјаја кәлдији Чалдыр су ајрычында чохлу ирмаглар, булаглар, чалалар, көлмәчәләр вар. Онлар фасиләсиз дашыб үзүшагы ахыр вэ чохалдыгча бир јерә јыгылыб бизим улу Күрүн башлангычыны јарадыр. Демәли, Күрүн илкин јолу эн кичик дағ көлләринин арасындан кечир. Јә'ни о, булагларын фасиләсиз долдурдуғу дағ көлләриндән јараныр. **Көл-чөл, сөл-сүл-сул-су, көл-чөл-чур-чүр-Күр!** Јә'ни Күр лап башлангычда ирмаг, сонра булаг, сонра көл-чөл (бурада дағ булагларынын јаратдығы тәбни чалалар нәзәрдә тутулур) шәклиндә мөвчуд олур. Нәһајәт, аха-аха чаја дөнүр. Азэрбајчан дилиндә бә'зән данышыг—тәләффүз заманы «к»нын «ч» кими сәсләнмәси бәллидир. Белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, «Күр» сөзүндәки «к» компоненти **чур, чүр** сөзләриндәки «ч»дан төрәмишидир. (Әлбәттә, биз буну Азэрбајчан дилиндә әввәли «к» илә башланан сөзләрин неч дә һамысына анд етмирик.) Гајыдаг «Күр»үн «чур»-«чүр» вариантына. Дилимиздә «пучур» сөзү вар. «Алнымдан пучур-пучур тәр ахды». «Агачлар пучурлајыб». «Пучур-ламаг»—һәрәкәт етмәк, үзә чыхмагдыр. Елә «пычылты» да «чур»—«чүр» көкүндәидир. Белә ки, пычылты да данышыгын әввәлидир, үзә чыхмасыдыр. «Пучуну бурду», јә'ни үзә чыхмаға, һәрәкәт етмәјә, көрүнмәјә, мәшһур-

лашмаға вэ с. гојмады. Агач пучурлајанда онун су вэ ашыгыла доғулап јарнагы вэ будагы ирмаг кими үзә чыхмаға башлајыр. Вэ арашдырмадан ајдын олур ки, «ирмаг»дакы «ир»лә «пучур»дакы «ур» «Күр»дәки «үр»лә ејни көкдәидир. Ирмагын иккинчи «маг» компоненти нә јерин мајасыны—мајесини ифадә едир, «ир» нә дедијимиз кими һәрәкәти билдирир. Демәли, ирмаг—јер алтындакы (дағ, даы, гар вэ с. алтында да дејә биләрик) мајанын—мајенин үзә, ирәлијә чыхмасыдыр. Бу мә'нада «ирәли» сөзү дә «ирмагы» ифадә етмиш олур. Суја һәм дә мајә демиримки? «Мајә» (маја) сујун—Күрүн лап илкидир, һарадаса көрмәдијимиз башлангычдыр. Һәмчи башлангыча бәләд олмаг үчүн бир даһа јерин од оялтуғуну хатырлајаг. Улу бабамыз сују одун—јерин бәтниндән јарандығыны күман едиб. Онда белә бир гәнаәг һәсил олуб ки, һәр һапсы бәрк маддә, материал, мәсәләи, турғунун вэ јахуд дәмир одда гызыб әријәркән дурулашырса, демәк һәмин бәрк маддәләрдә—турғунунда вэ дәмирдә дә мүтләг «су» вар. Бу мә'нада су одун, о чүмләдән улу—одун—Күнәшин «бәтниндән доғулубмуш». Елм өјрәдир ки, Јерин Су өртүјү онун мүхтәлиф газлардан тәмизләнмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишидир¹. Јерин мантијасындан—мајасындан ајрылан мајенин јерин үст гатында, торпагда көрүнмәси ирмаг адланыб. Ирмаг мәһз јер алтындан—мајадан—маједән «ир» сәлјиб, һәрәкәт еләјиб үзә чыхыб. Өзү илә дүнјаја һэјаты кәтириб. Гәдим Азэрбајчан дилиндә «р» сәси һәрәкәти әкс етдириб. Ирмаг јер алтындан эн кичик гајнамалар һалында үзә чыхыр вэ бундан сонра она гајнама, даһа чох нә булаг дејилир. «Булаг» нә артыг јер үзүндәки судур. О, битки (јашыллыг) вэ һава илә тәмасададыр. Олур ки, «булаг»дакы «бу» тәкчә су јох, битки вэ һава илә судур. Онун булаг ады бундан сонра мејдана кәлир. Она көрә дә суја улу бабаларымыз һәм дә «аб» демишләр. Анаја гәдим Азэрбајчан дилиндә һәм дә «аба» дејилдији бәллидир. Бүтүн булардан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, улу азэрбајчанлы суја ејил көкә малик, лакни азачыг мәзмун вэ шәкил фәргләри олан бир нечә ад вермишидир. **Мајә, Ирмаг, Аб вэ Су.** Лакни сујун әләмәтләри вэ адлары чохдур.

Дагларда хырда дашларын, чәмәнликләрин арасы илә

¹ А. Ј. Розонов. Что произошло 600 миллионов лет назад. М., 1986, с. 16.

ахыб кедән вә маја—маје вә ирмаг өмрүнү керидә гојан балача булагларын гәрибә чүр-чүр еләмәси вар. Чүр дејәндә јадымыза су дүшүр. «Чүрдәк» мәһз су габыдыр. Чүрдәкдәки «чүр» «Күр»ү тәмсил етмирими? «Селләр—сулар чар олды». Јәһин ирмагдан вә булагдан кечиб чо-халды, көрүндү, «сөзүмү аләмә чар еләди»—ачды, јайды, үзә чыхартды. «Палтары архда чаррады»—Тәмизлијини «сулулуғуну» чохалтды. «Су пагганәг гајнады»—үзә чых-ды, чохалды. Һәм дә биз бурада «аб»ы «ап»—«па» шәк-линдә көрүрүк. Бу да сујун исти илә тәмасыны тәмсил едир. Күрүн башлангычынып чүр-чөр-чөл-көл мәрһә-ләсиндәки кечдијини билirik. Һәмни чөл-көл јашыллы-гы. Өләнки јарадыр. «Өләнк»дә «өл», «көл» компоненте ајдын көрүнүр. Бурадан чајын ахар су—ахар көл мәна-сы да ајдынлашыр. «Чај»ын «ча»—«са» тәркиби сују, «ј» исә ишыгылыгы әкс етдирир. Чај дејәндә, ишыгы, ај-дын, тәмиз су дүшүнүрүк. Су, чај ахдыгча ишыгы олур-аха-аха дурулур. Маһныда да «ајна сулар» ахары, чајы пәзәрдә тутур. Вә әкәр чај доғрудан да ахмасайды, «су сахлајан»—«гују» олсајды, ишыгылыгышы, демәк чај-лығыны да итирәди. Мәһз ахмасы, ахар олмасы чајын—Күрүн әсас әләмәтидир! Су һәм дә динчликдир, сүлһдүр. Көл—чөл—сөл—сул(һ) сүл(һ)—«һ» сәси бурада «һава-ны тәмсил едир (Сүлһ—јәһни һәјат олан, сулу, динч јер; сулу, һавалы, динч вә раһат һәјат шәраити—һбтидан азәрбајчанлышыны әбәди арзусу. «Салам» да су илә бағ-лыдыр. «Сағлам оласан» мәнасындадыр. Нәһәјәт, дили-миздә «гуршаг»—кәмәр мәнасында ишләнән ајрыча «Күр» сөзүнүн олмасы да арашдырычыларып диггәтин-дәи јајынмышдыр. (Су гуршағыма—кәмәр јеримә чых-ды!) Күр чајы да Јерин—торпағын күмүш кәмәри—гур-шағы дејилми?! Ону образлы шәкилдә бәзән белә дә ад-ландырырыг. Үстәлик, гәдим Азәрбајчан сөзү «Кур» да унудулмушдур, «Кур»—чошғунлуғдур. Күчлү јағыша «Куршад», бәзән Куршад да дејирик. Күрүн дә күрлүјү, әркөјүлүјү—әр кими, од кими чошмасы (!) онун кур-лугу—чошуб-дашмасы илә бағлы дејилми?! Демәли, «Күр» сөзү кими, онун «Кур» вә «Кур» вариантлары да лап әввәлдән мәһз Азәрбајчан дилиндә ахтарылмалы иди. Бәс, «Кир/д(аб)»?—Кирдаба дүшүб галмаг—деји-рик. Бурада да «аб» бизә бәлли судурса, «кир»—(«кир-мәк», «сәни јерә кир») гују кими, јарган, ја да чај јатагы кими дәринликдир ки, мүәјјән дәрәчәдә мәһфи мәна кәсб едир. Демәли, «Кирдаб» чыхылмазлыг мәзмуну да-

шыјыр, белә ки, она да «гују» хүсусән дә су гујусу демәк олмаз. О, нә исә, таләһ гујусу, Јералты дүјә «гујусу», «чајы», чыхылмаз дәринлијидир. Бунула јанашы, улу «Күр» сөзүнә «Кир»ни «кирмәк» мәнасында. («Кир»дән даһа јахын олдугуну да көрмәк чәтти дејил.) «Кир»-ни көкү «даш»дыр, һәм дә «сусуз даш», «Кир» компо-нентиндә исә «к»—«г»-дан доғулуб, «г»-ны әвәз едиб.

Гәдим Шумер әфсанәләриндә јералты чајын «Кур» адланмасы да бәллидир. Фикримизчә, «Шумер Күрү» дә өз адыны Азәрбајчан Күрүнүн адындан алмышдыр. Шу-мерләрлә гәдим огузларып—түркләрип—азәрбајчанлы-ларып дил вә әрази јахынлығы һагғындакы сәи елми арашдырмалар да белә демәјә әсас верир. Һәм дә һәлә-лик белә һесаб едиләр ки, шумерләр һәмни «Ики чајара-сына»—Дәчлә вә Фәрат саһилләриннә сонрадан көчүб кетмишләр. Демәли, онлар «Кур» (Күр) адыны да, үму-мијјәтлә, ахар—ишыгы су—һәрәкәтдә олан су—чај мәз-муну дашыјан ад кими өзләри илә апара биләрдиләр. Белә гәнаәт дә һасил олур ки, һәмни «јералты Кур» Азәрбајчан дилиндәки јералты дүјә мәзмунлу «кор»-ла—«гор»ла бағлыдыр (!). Нәһәјәт, марағлыдыр ки, Са-кип океана төкүлән Амур чајынып голларындан бири дә «Кур» (демәли, «Күр»!) адланыр. Көрүнүр, һәмни ад да гәдимләрдә Сибирдә јашајан түрктәлли халғларып ди-линдә мәһз чај—су мәзмуну илә сәсләнмишдир.

Бүтүн бунлардан белә ајдын нәтичә һасил олур ки; «Күр» һидроними мәһз Азәрбајчан дилиндә дүјәјә кәл-мишдир. Ону башга дилләрдә «гују», «су сахлајан» (?), тәбилә, шәхс вә һәр һансы јашајыш мәскәнинин адлары илә бағланмасы исә елми-мәнтиги тәһлилә давам кәтир-мир. «Китаби Дәдә Горғуд»да дејилир: «Сәни оғлун Күр гопду» (сәһ. 22)—чылғынлыг етди. Күрүн күр—әркө-јүн мәнасы да онун һәрдән өз јатағына сығмамасы тәк мәлум бир әләмәтини әкс етдирир вә бу улу чајымызын чохла әләмәтләри илә дилимизә кәтирилән, дилимизи зәнкшләшдирән сөзләрдәндир. Биз бу күн Күр дејәндә һәм дә улу су, ана, сүлһ, салам-сағлам ол!—демиш олу-руг. Будур, Күрүн адында вә мәзмунунда—өзүндә јаша-јан үмман бөјүклүјү!

АРАЗ. Аразын да өзкәләнимини адлары, «Араз» сөзү-нүн фонетик ошнарлығылары бу улу сөзүн мәна ачымы үчүн тәдғигат объекти олмушдур. Аракс—Ар—РАС, Рәсс, Ёракс, арассо, Русан.—Һәмни сөзләрип «Араз» үчүн баш-лангыч олдугу барәдә фикир јүрүдүлүр. Әслиндә бунлар

«Араз»ын башга диллэрдә фонетик дэҗиниклијә уграмын вариантларыдыр. «Арассо»нун «Араз»ла бу вә ја дикәр дәрәчәдә бағлылығыны көстәрән һеч бир елми әсас јохдур. Урарту падшаһлары I, II вә III Русанын адынын «Араз» үчүн башлангыч ад олмасы һеч бир дәлилә әсасланмыр. Араз сөзү мисал кәтирилән тарихи шәхс адындан чох-чох габаг мөвчуд олуб. Тарихдә Аразын ики ады бәллидир: Аракс вә Даи. Букүнкү Араз—АРАКС кими АР вә АКС бирләшмәләриндән ибарәтдир. АКС «Оғуз» сөзүнүн ән улу вариантыдыр. ДАИ дә «оғуз»ун илкин вариантларындандыр. Шәкли фәргләрини бахмајараг, АКС вә ДАИ Оғузу—Од елини—Азәрбајчан елини әкс етдирир. Бу да Аразын башдан-башадан оғуз чајы олдуғуну тәсдиг едир.

ГАРАБАҒ—БӨЈҮК БЕҢИШТ

Көһнә әсрләрин тарихчиләри Гарабағын тәсвиринә нечә-нечә сәһифәләр һәср етмишләр. XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчана кәлән алим вә сәјјаһ И. Шопен Одлар јурдунун тарихи кечмиши вә абидәләри илә марагланыр. Јерли сакинләрдән бунунла әлагәдар доғрудүрүст бир шеј өјрәнә билмир. Нәр һалда, нә неә ешитмиш олур. О, 1840-чы илдә Петербургда иһсир етдирдијә «Гафгаз» китабында јазыр ки, «Бу өлкәнин (јә’ни Шимали Азәрбајчанын) дүшмәнләри һәмшнә чох олуб. Бир дә ерамызын 310-чу—378-чи илләриндә 40 күн давам едән дәһшәтли зәлзәләләр бу өлкәнин шәһәр вә кәндләрини бүтүпүклә хараба гојуб. «Бу јурдуи чох көзәл кушәләриндән олан Гарабағын ады да елә о вахтдан халғыи дилиндә ишләнән «хараба» сөзүндән галыб»¹. Әлбәттә, мүәллиф бу иддиасында хејли јанылырды. Ахы, о, өзүнүн дедији кими јерли эһалидән кечмишимиз һағында тутарлы бир шеј өјрәнә билмәмишди. Халғымызын милли тәфәккүрүндән дә әввәлки тәк хәбәрсиз галмышды. «Гарабаг»ын куја «хараба» сөзүндән јарандығыны И. Шопендән сонра бәзиләри тутуғушу кими тәкрар етмишләр. Лакни бу јанынш фикрий әлејһдарлары да мејдана чыхмышдыр. Онлардан бири Ф. С. Јановичдир ки, јазырды: «Орада (јә’ни Гарабагда—Ә. Ф.) лап гәдимдән гара үзүмә јетиндирилир. Одур ки, һәмни әрази «Гарабаг» адла-

ныр»¹. В. Лјогкобытов неә билдирирди ки, бу өлкә ме-шәләринә көрә Азәрбајчан дилиндә Гарабаг адыны алыб². М. Боднарски дә тәғрибән бу фикирдәдир. Азәрбајчан алимн Ш. Сә’дијев јазыр: «Гарабаг» Азәрбајчанын мүәјјән чоғрафи һиссәсинә верилмиш тарихи-ән’әнәви адыр. О, Азәрбајчан дилинә мәхсус гара вә бағ сөзләриндән ибарәтдир³.

Ахырынчы фикир үмумән доғрудур. Лакни совет алимн В. А. Никоновун дедији кими «Гарабаг»ын садәчә «гара рәнкли бағ» кими изаһ едилмәси өзүнү там доғрултмур⁴. «Гарабаг»ын етимолокијасынын дәғигләшдирилмәси үчүн опун нә вахт вә нечә мејдана кәлдијини билмәк вәчибдир. И. Шопен «Гарабаг»ын IV әсрдән «хараба» ады илә, Ш. Сә’дијев VII әсрдән, башгалары XI—XII әсрләрдән ишләндији гәнаәтинә кәлирләр. Гарабаг әразисини Арсак—Артсак вилајәти адланмасы да бәллидир. Азәрбајчан алимн Фәридә Мәммәдова һәмни әразини, јә’ни Гарабағын е. ә. I әсрдә ермәни чары Тигран тәрәфиндән зәбт едилдији, Рома сәркәрдәси Помпејлә дәјүшдә II Тигранын мәғлубијәти илә дә һәмни Гарабаг торпағларынын јенә дә Албан дөвләтинин, јә’ни о заманкы Шимали Азәрбајчанын өзүнә гајтарылдығы билдирилир⁵. С. Т. Јеремјан бу факты биләрәкдән тәһриф етмиш, Гарабагы «Шәрги Ермәнистан» торпағы гәләминә вермәјә сәмәрәсиз чәнд көстәрмиш, тарихдә олмајан фактлары өзүндән ујдурмушдур. М. Сејидов Арсак—Артсак сөзләрини арашдырмаја чәлб едир. Белә нәтичә-јә кәлир ки, бу сөз Арсаклар, киши сағлар, икид сағлар демәкдир⁶. Азәрбајчан халғынын сој көкүндә иштирак едән сағларын 2700 ил әввәл јурдумузда, о чүмләдән Гарабаг әразисиндә дә јашадығлары бәллидир. Демәк, «Арсак»—«Артсак» да әслиндә Азәрбајчан мәнишәлидир. Азәрбајчан халғынын сој көкүндә иштирак едән гәбиләләрдән бирини адыдыр. «Артсак» сөзүнүн арт компоненти од мәзмунундадыр. Бунунла белә арашдырмамыз

¹ Ф. С. Јанович. Гафгаз—сөһилмиш материаллар. СПб. 1904, сәһ. 31.

² В. Лјогкобытов. Гафгаз арасындакы рус мүәкләринин ичмалы, сәһ. 12.

³ «Елм вә һәјат» журналы. 1963, № 3, сәһ. 17.

⁴ В. А. Никонов. Гыса топонимик лүғәт. Москва, 1966, сәһ. 123.

⁵ Ф. Мәммәдова. Гафгаз Албанијасынын сијасы тарихи вә тарихи чоғрафијасы. Баки, 1986, сәһ. 56.

⁶ Бах: Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри Баки, 1983, сәһ. 31.

¹ И. Шопен. Гафгаз. СПб. 1866, сәһ. 362—364.

көстөрүр ки, Артсак Гарабағ әразисинин чох-чох сонра-лар мејдана кәлмиш адларындандыр. «Гарабағ» нә гәбилә-тајфа, нә дә шәхе ады илә бағлы дејилдир. О, ибтидан азербайчанлылары илк инамларындан доғулмуш улу аддыр. Буну билмәк үчүн кәлини «Гарабағ»ын бириичи—гара компонентинә диггәт јетирәк. Бәллидир ки, «гара» чохмәзмунлу, чохчаларлы сөздүр. а) Гара—гаранлыг, ишыгсызлыг; б) Гара—бөјүк, нәһәнк; в) Гара—гәм, кәдәр, бәдбәхтлик, горху; г) Гара—севнич, шадлыг, јарашыг, көзәллик. Анчаг «гара» һәр нечә чохмәзмунлу олса да, өнчә мәнз рәнк билдирир. Халг шаири Рәсул Рзанын мәнһур «Рәнкләр» силсилә ше'рләриндә рәнкләрин, о чүмләдән гара рәнкин дә «бир сынагла бағлы» олдуғу¹ билдирлир. М. Сејидов гара рәнкин азербайчандилли халгларын әски инамлары илә бағлы олдуғуну шәrh едәрәк көстөрүр ки, рәнк аләминдә, кәшпатын јаранмасында гәдим инасан ағы хәјир тотеминин, таирысынын, гараны нсә шәр тотеминин, таирысынын бәзәп әләмәти кими гәбул етмин, бәзәп нсә ачыг ағ рәнкли зәррәләрдән хәјир башланғычынын, түнд-гара рәнкли зәррәчикләрдән нсә пис, бәд башланғычын јарандығыны гејд етмишдир².

Бунунла јанашы арашдырмамыздан бәлли олур ки, дилимизин чохчаларлы «гара» сөзү улу бабаларымызын таиры дејиб тапындыглары вә Одлар јурдунун малик олдуғу дахили-од мәзмунуна бағлыдыр. Вә демәли, «гара»нын—рәнк вә сөзлә ифадәси дә улу азербайчанлынын тапындығы улу Оддан јаранмышдыр. Бәлли олдуғу кими, Азербайчан дилиндә одун бир адына да гор дејилир: «елә бил јеримә гор долмушду». Гор—јанан очағын хырда көзләридир. Көз өзү дә аловла јох, кетдикчә горун-горун, көзәрә-көзәрә јаныр. Нәһәјәт, сөпәндә она көмүр дејирик. Көмүр—комур—гомур—гонур—гор. Демәк, одун көмүр—гомур—гор һалы гара рәнк үчүн мадди мәзмун чеврилир. Вә һәмин мәзмун «гор»да—«гара»да өз рәнки илә јанашы һәм дә од олдуғуну (истиблинин) дә әкс етдирир. Ону да әләвә едәк ки, улу азербайчанлылар башга рәнкләри дә таиры дејиб пәрәстин едикләри мүгәддәс одун бу вә ја дикәр әләмәти илә бағламыш вә һәмин әләмәтләрә көрә дә дилимиздә гор-гара илә јанашы ағ, ал, гырмызы, көј, јашыл, сары, нарынчы вә дикәр рәнк ад-

лары да мејдана кәлмишдир. Вә одлар јурдунун өзү кими, онун јер адларынын чоху да мәнз одун бу вә ја дикәр әләмәти, о чүмләдән рәнки илә бағлы јаранмышдыр. Дејимиз кими, «Гарабағ» да јурдумузун белә јер адларындандыр.

Физика китабларында верилән Күнәш спектринин, Күнәшин—улу одун рәнкләринин тәсвирини јада салмаг кифәјәтдир. Һәмин тәсвирдән дә бир даһа бәлли олур ки, гәбиәтдә, кәинатда бүтүн рәнкләр мәнз одла бағлыдыр. Одсузлуг тәкчә сојулуг дејил, һәм дә рәнксизликдир, ишыгсызлыгдыр, јохлугдыр, хаосдыр. Јохлуға—хаоса рәнк вермәк аглакәлмәз ишдир. Нечә ки, сөпмүш улдузларын варлығыны јалныз онлардан кәлән радио далгалары илә мүәјјәнләшдирә билirik. Онларын агмы, гарамы олдуғу (тәсәввүр етсәк дә) бизә бәлли дејил. Одла, одун ағ ишыгында гара рәнк өзү дә парлаг көрүнүр, ағ үздә гара хала, шәвә кими гара сача дөнүр. Мәнфилик маһијәти нсә тәкчә гара рәнкә дејил, одун бүтүн рәнкләринә хасдыр: «Чәбһәдән гара кағызлар кәлирди». «Өлүм бир ағ дәвәдир», «Мәни ала гојду», «Гыпгырмызы јалап дапышыр», «Күнүмү көј әскијә дүјүб», «Зәһәр кими јамјашылдыр», «Һәсрәтиндән һејва кими саралдым» вә с. Горун—гаранын һәлә сирри ачылмајан чаларлары, мәналары чохдыр. Дејирик: «Исинмәдик истисинә, кор олдуг түстүсүнә». Бурадакы «кор» сөзү дә «көмүр» вә «гор»ла мәзмунча гоһум дејилми?! Демәк ишығыны итирән көз көмүрә, кора, гора, «гара»ја дөнүш олур. Арашдырмамыз көстөрүр ки, горит вә горјачиј сөзләри дә горун истилик маһијәтиндән доғулуб. Город сөзүндә гор истиликлә јанашы (истиликдән чох) бөјүклүк, ирилик мәзмуну кәсб едир. Город—јәни оду олан һәјаты—јашајышы олан бөјүк әрази—шәһәр. Бурада «од» һәјатын әсас компонентләриндән бири кими дә иштирак едир. Дағ—дағлар мәнасында ишләән «горы—гора», Гори, Горис шәһәр адлары да «гор» сөзүнә бағлыдыр.

Нәтичә: «Гарабағ» сөзүндә гора—гара ики әсас мәзмун чалары: 1) бөјүк, һәм дә хәјли һиссәси дағлы—горлу әрази олмасы; 2) сых мәнәләри вә бағ-бағаты илә кәнардан, һәм дә гара рәнкә чалмасы илә иштирак едир.

«Гарабағ»ын икинчи компоненти—«бағ» да чох мәналыдыр. Гәдим Азербайчан дилиндә таирынын бир ады да бағ—бағ олмушдыр. Бағи олмаг—бағ кими, јәни таиры кими, таиры мәскәни кими әбәди олмаг да бурадан јаранмышдыр. Арашдырмадан бәлли олур ки, јер, мәс-

¹ Р. Рза. Әсәрләри. II чилд, Бақы, 1968, сәһ. 161.

² М. Сејидов. «Ағ, гара, көј рәнкләрин әски инамларла бағлылығы». Гобустан, 1976, № 3, сәһ. 17.

көн, эрази билдирэн таң—таңгстан—таңрыстан—таңры
мәскәни сөzlәри вә сөз сонлуглары, дан јери—Күнәшин
догулдуғу јер мәһз «таңры» сөзүндән јаранмышдыр. Бағ
да «таңры мәскәни»дир вә «ба»—су вә јашыллығ вә
оду—«гор»у тәмсиа едән «г» компонентләринин чәмидир.

«Баһар»да башлангычда «бағ ар»—Күнәш бағы, «һә-
рәкәт едән од бағы» мәзмунунда әссләимшидир. Фикри-
мизчә, «Баһар»дакы «ар» Күнәшин парылтысыны—ишы-
ғы, «г» дедијимиз кими геру, гаты оду, Јер одуну, «ба»
исә јенә дә су илә јашыллығы—биткини вә һаваны тәм-
сиа едир. Баһар јә'ни «Сујун, һаванын, биткини—ја-
шыллығын исти илә, Күнәшлә говушарағ чохалмасы».
«Бағ»ын («бағ»ын) таңры мә'насында ишләймәсинә ера-
мыздан 3 миң ил әввәлки Шумер, даһа сонра Елам јазы-
ларында да раст кәлиптир¹. Азәрбајҗан алимләрн Тофиг
Һачыјевнин, Ајдын Мәммәдовун вә Камил Вәлијевин
Азәрбајҗан—Шумер дил паралелләринә даир арашдыр-
маларына әсасән һәмни сөзүн Шумер вә Елам дилләринә
мәһз гәдим Азәрбајҗан дилиндән кечдијини күман етмәк
мүмкүндүр. Һазырда дилимизин «бағ»—«баг» сөзү дүңја
халқларынын чохунун дилиндә мәһз таңры мәзмуну илә
«бог» шәклиндә ишләнмәкдәдир.

Гәдим азәрбајҗанлыларын инамында «јаз»—су илә
одун говунимасы, гышдан сонра исти исти илә јашыллығын,
севниччи чохалмасы, һәјатын јендән јаранмаға башла-
масы, доғум, артым, буна көрә дә дилимиздә бу күн дә
ишләнән «еркән баһар, илк баһар» мәзмуну дашымыш-
дыр. Јә'ни «јаз»—Күнәши, истини, јашыллығы кәтирән-
дирсә, одла сују говушдурандырса, «баһар»—јазын
кәтирдји һәјатын, фәрәһин, ојанманын, дирилмәнин тән-
тәнәсидир. Онларын Јер үзүндә бәргәрар олмасыдыр. Ја-
зын—баһарын өмрү шәрти—астрономик гајдада үч ај
олса да, о, улу азәрбајҗанлынын нәзәриндә сонунчу ја-
ныл јарпагадәк, гыш өз гары, шахтасы илә тәзәдән кө-
рүпәпәдәк давам едир. Бу мә'нада пәјызә—гышын аста-
насындакы фәслә улу бабаларымыз кими, биз дә сон
баһар дејирик. («Сон јаз»—јох). Мәһз сон баһар! Јај өзү
дә баһарын тәркибинә дахилдир, дашыдығы мәзмуна кө-
рә јај—истиси, оду чох олап баһар, пәјыз исә әксинә, оду
азалыб сују чохалан (бурада сојугу чохалан) баһар ки-
ми аңланшылыб. Одсевәр азәрбајҗанлы пәјызын ахырын-
чы ајыны—нојабры мәһз бу мә'нада азәр ајы—од ајы,

одла, баһарла видаланма ајы адландырмышдыр. Март
ајында—јазда тәптәнә илә гаршыланан од нојабрда—
сон баһарда («сон јаз»да јох!) кәдәрлә јола салынмыш-
дыр. Јашыллығы исә бабаларымыз баһарын әсас сино-
нимләриндән һесаб етмини, һәр јердә, һәр вахт бир парча
јашыллығы бир парча бағ, бағар—баһар кими дүшүн-
мүшләр.

Һәм дә дедијимиз кими, «бағ»ар—«баһар» јашыллы-
ғын, көзәллијин, һәјатын әбәдилји инамыны тәмсиа
едир. Хызыр, Дириллик сују вә «Килгамыш» дастанында
көрдүјүмүз «Јашыл будағ» (һәјат агачы) да һәмни ина-
мын әксетдириччиләрдир. «Баһар»дакы икинчи—Һар
(Һар—Һар—ар) компоненти одсевәр бабаларымызын улу
од таңрысы Аһурамәзданын ады илә Аһура (Од) илә
дә ејни көкә бағланыр. Агур/а—һәрәкәт едән Аг од—
Күнәшдир, «мәзда» исә «маддә»—«Адәм» көкүнә сөјкә-
нир. Вә бир даһа ајдын олур ки, «бағ—бағар—баһар—
бағишт-бәһишт» вә «Гарабағ» ејни көкә, ејни мәзмуна
бағлыдыр.

Гәдим Азәрбајҗан дилиндә бәһиштә—чәһнәтә учмағ
дејилиб. Буна улу дастанымызда да раст кәлиптир: «Ағ
сағгаллы бабан јери учмағ олсун!»¹. Бағишт һәм дә ба-
ғушт-бағуч, јә'ни Уч бағыдыр. «Уч» вә «учмағ»—ғуш
тәк гападлапыб учмағ, учуб кетмәк, учуб банға бир дүң-
јаја—чәһнәтә (О дүңјанын «јаһишы» һиссәсинә) кетмәк
мә'наларышы сонралар газанмышдыр. Уч—һәм дә ишығ
хәтти кими: Хаш—Хач, учмағ исә «хачмағ» мәзмуну да-
шымышдыр. «Иштар» дејәндә дә улу оғуз әслиндә һиш-
тар-һаштар дејиб. (Һәштәрхан—Һаштархан!) Биз
«хач»ын вә «ишт»ин Күнәшлә, улу Одла бағлы олдуғуну
бир гәдәр сонра шәрһ едәчәјик.) Улу оғуз—азәрбајҗанлы
бәһишти—чәһнәти ағ хач—ишығлы хач, чәһәннәмә исә
гара хач кими дүшүнүб. О, чәһәннәмә һәм дә «од»
(«ад»—«аз») дејиб. Оун улу инамына көрә Од—Күнәш
бүтөв, гапалы һалында, һәлә Сәма илә тәмасда олмајыб-
са, Күнәшин төрәмәси Јер—Зер дә һәлә торпағ гатына,
јә'ни одлу, сулу, биткили вә һавалы гата малик дејилсә,
ја да белә бир гатла тәмасда дејилсә, (белә бир гатыны
доғмајыбса, јаратмајыбса), јалныз күлә дөндәрмәк, јал-
ныз мәһв етмәк маһијјәти дашыјыр. Көрүпән хач исә һә-
рәкәт едән, јарадан одлур! Шүә—гапалы, «өртүлү» од-
дан ајрылан, ајрылмагла да торпаға, аба, баға, јә'ни бит-

¹ J. B. Юсифов. Елам. Москва, 1968, сәһ. 273.

¹ Китаби-Дәдә Горғуд. Бақы, 1962, сәһ. 68.

ки—јашыллыг, су вә һаваја чевриләндир. Демәли, «гапалы» од, һәм дә «һәрәкәтсиз» оддур. О, һәрәкәтә башлајан кими һәјаты јарадыр! Һәјаты јарадан од Хачдыр! Бурадан да «Хач»ын хачбағ, хачбағы—чәһнәт бағы—бағхач, бағуш, бағушит, бағишит, нәһәјәт, бәһишт вариаңтлары мејдана кәлиб.

Гејд едәк ки, «бәһишт»ин «чәһнәт» вә «рај» вариантлары да улу мәзмундан зәһррәчә узаглашмыр. Гәдим Азәрбајҗан дилиндә һәр ики сөзүн көкүнү тапмағ чәтин дејил. «Чәһнәт» өнчә «каһнат» олуб. Каһнат—ганнат—ганат—ганад, ган—тан—Күн—тан—Күн Таңры, Таңры Күн! Каһнат—каһнат (ин, кәндир), Каһнат—кајнат—кајтан—гајтан (ин, кәндир, гатма—«гатма» вариантны да бир гәдәр сонра шәһ едәчәјик). Каһнат—Каһнат—учсуз-бучагсыз, сәһһәдсиз Таңры ганады. Каһнат—каһнат—Күнөд (!)—гәнд—шәкәр/ширин од!—ишыг даш, ишыг од, дәдлы ишыг!—һәјатлы ишыг, од, Каһнат—каһд—кәнд—һәјат олан јер—чәһнәт. Чәһнәттин башга бир ады: шәһәр—сәһәр—шағар—шакар—сакар—һәрәкәт едән ишыгылы шәһәр. Рајон—рајод—һәрәкәт едән од, јәни јенә дә бәһишт—чәһнәт—рај. Бәһиштин, чәһнәттин, рајын, јәни һәјат оланын әкси «чәһәннәм»ин илкин варианты «горгман»—«гогман»дыр. О, «гоганнам»—«чәһәннәм», «горгнам»—«горгман»—гор—гара өлүм мәскәни, өлүм олан јер мәзмунундадыр. «Горхмаг» сөзү дә «чәһәннәм»ин «горгман» көкүндән доғулуб. «Оғру», «әјри», «ағры», «Әһримәв»—ағримән дејәндә дә гоганнам—чәһәннәм демиш олуруг. Сонралар јаранмыш өлүм таңрысы, «мәшум өлүм мәләји», јералты сәлтәнәт—тартар—хачхач (бурада гара хач!) да һәмнин мәзмунун төрәмәсидир.

Уч бағы—бағушт—бағишт—баһишт—бәһишт көрүнәндир, баш ачыландыр. Дәдә Горгуд китабында «Башачыг» јер ады да, Вағифин «Башачыг»да олса әкәр бир көзәл мисрасында да «башачыг»—«көрүнән јер»—«баш ишыгылы»—«дүнјанын ән көзәл јери» (!) мәзмуну илә јенә дә бәһиштдир. Демәли, гәдим азәрбајҗанлы јашыллыгы, сәрин сују, саф һавасы, әтри вә ишыгы бол олан јери бағишт—бәһишт адландырмашдыр. Бағишт—бәһишт јалныз сонраки чағларда «ахирәт дүнјасына» аид едилмишдир. Амма улуларымыз ахирәтдән әввәл бу дүнјаларыны, өзләрини одундан вә сујундан јаранмыш билдикләри торпағларыны бағишт—бәһишт, јәни ишыгылы вә әтирли бағ кими көрмәји арзу етмиш вә бу уғурда

чалышмышлар. Вә бу арзу илә дә Одлар јурдунун бөјүк бир әразисини бәһишти андыран кејфијјәтләринә—көнүл ачаң отлу-сулу, бәрәкәтли торпағларына, бол мејвәли, әтирли бағларына, күнәшли тарлаларына көрә Гарабағ—јәни гара, бөјүк бәһишт, бөјүк, мүгәддәс бағ адландырмашлар. Демәли, улу бабаларымыз кими биз дә бу күп «бағ» дејәндә еләчә чәһнәт—бағишт—бәһишт демиш олуруг. Вә «бағ» сөзүндә баһар да һәмнинә, һәр фәсилдә иштирак едир. Вә биз ади данышыгда бу сөзләрини дашыдығы улу мәналарын фәргинә чох да вармырыг. (Баһар кими бағишт—бәһишт сөзләри дә сонралар Азәрбајҗан дилиндән фарс дилинә вә башга дилләрә дә кеңмишдир. Гарабағ (ишт)—Бөјүк мүгәддәс бағ!—Гарабағ торпағынын ән илкин вә улу ады белә јаранмышдыр. Бизим Гарабағ дүнјада бәһишти улу тапынтысы олан өз Азых адамы илә ССРИ әразисиндә ән гәдим иһсан мәскәни кими таныныр. О, ерамызын I—IX әсрләриндә Сәсанн, хриһтиан вә әрәб зүлмүнә гаршы халғымызын әсас мүбаризә мејданларындан олмушдур. XVII әсрдә феодал зүлмүнә гаршы азәрбајҗанлы вә ермәни кәндилләрини бирләшдирән мәшһур мыхлы баба (мағлы баба!) һәрәкәти Гарабағ тарихини унутулмаз сәһһәфләриндәндир. Азәрбајҗанын XVIII әсрдә јарадылмыш ән күчлү феодал дәвләтләриндән бири Гарабағ халлығы олмушдур. Нәһәјәт, Гарабағ Азәрбајҗанда Совет һакимийјәтинин гәләбәси угрунда мүбаризәнин әсас мәркәзләриндән иди. Бүтүн бушларә әсасланарағ демәк олар ки, «Гарабағ» сөзүнүн мејдана кәлмәси нә XII, нә VII, нә IV әсрләрә дејил, ибтидан азәрбајҗанлынын од вә су илә бағлы илк иһамынын јарандығы ән узағ чағларә кеңиб чыхыр. О дөврләрә ки, улу бабаларымыз оду вә сују һәјатын башланғычы, тәмизлијин, көзәллијин, ајдынлығын вә хошбәхтлијин чәми кими гијмәтләндирмәјә башламышдылар. Гарабағын—Бөјүк мүгәддәс бәһиштин тарихи Азәрбајҗан тарихини чох бөјүк вә ајрылмаз голуну тәшкил едир.

БАҚЫ—ТАҢРЫ, БӘЈ ШӘҺӘРИ!

Арашдырмамыз көстәрир ки, Од јурдунда вә ондан кәнардакы бүтүн Гыз галалары өнчә Оғуз галалары—Од галалары кими дүнјаја кәлиб. Бақынын 3000 ил јаш верилән Гыз галасына да мәнз Оғуз галасы—Оғуз сви,

мүгәддәс од еви тәк бахылмышдыр. Белә ки, галанын адындакы «гыз» мәһз «ғуз»—«оғуз» мазмунуну әкс етдирир. Буунила јанашы «гыз» сөзү сонралар даһа чох көзәллик, јарашыг, алынмазлык, јә'ни ән баш гала, ән көзәл гала үнванына чеврилмишидр. Гыз галасынын һәрби мүдафиә галасы вә улдузлу көјүн мүшәһидә едилдији обсерваторија кими истифадә едилмәси дә (әкәр бу фикрләр доғрудурса), онун «ән көзәл» мазмунуна хәләл кәтирмир. «Ән көзәл» гала исә мәһз Оғуз—Од галасы ола биләрди. Гыз галасына чох гәдимләрдә Чар гала, Бакыја исә Таңры шәһәри, Таңры јери дејилмәси дә мәһз бурада јер алтындан чыхан тәбии оларла бағлы олмушдур. Бакынын өзү вә ады һаггында чох јазылыб. Бәс, «БАКЫ» ады нә вахт мејдана кәлиб вә бу сөзүн әсл мәнасы нәдир? Мәрһум академик С. Саламзадә бу адын һинд дилиндәки «Баку»—«Ода доғру» ифадәсиндән, икилик алим Ф. Петри гәдим Мисир мәнбәләриндәки «Баку»дан, тарих емләрди доктору С. Ашурбәјли нә түрк дили «Баки» («Бакан») гәбиләсини адында јарандығыны билдирир. Онуңчу әсрин бир сыра эрәб тарихчиләри Бакыны «Бакуһ», «Бакуја», «Баку», XII әсрин даһи Азәрбајҗан шаһри Хагани дә «Баку», шәклиндә јазмыш, «Дәрбәнднамә»дә улу шәһәримизин ады «Бадкубә», XVI—XVII әср мәнбәләриндә «Бакһов», «Бака», «Баку», «Бакули», «Баку», јенә дә мүхтәлиф мәнбәләрдә «Бакһов», «Бака», «Багаван», «Багаран», «Багајарич», «Багуан», «Багһи», «Атли Багаван», «Бакә» вә с. шәкилләр дә гејд олуңмушдур.

Етимоложи тәһлил С. Ашурбәјлинин кәлдији нәтичәни тәсдиг едир. Јә'ни «Бакы» сөзү һәм дә «Баки» гәбиләсини адыны дашыјыр. Бәс гәбиләнин ады нијә мәһз «Баки» олмушдур? Гејд едәк ки, мисал кәтирилән вариантлары һамысы мәһз «Баки», јә'ни букүнкү БАКЫ сөзүнүн мүхтәлиф дилләрдә, мүхтәлиф шәкилләрдә сәсләнмәсиндән башга бир шеј дејил. Ејни заманда, бу вариантлардан бири—гәдим Мисир мәнбәләриндән кәтирилән «Баку»—Бакынын шәһәр—јашајыш јери кими чох гәдим тарихиндән хәбәр верир.

Мәнбәләрдә гәбиләнин ады БАК(АН) шәклиндә хатырланыр¹. Вә БАК(И)ЛӘР кими ајдыланшырылыр. Бурадакы «ан» вә «и» чәм шәкилчәсиндр. Елә исә «Бакан»ы «Баклар» кими ајдыланшырмаг тәләб олуңур.

Демәк, гәбиләнин ады БАК олуб. «БАК» ики компонентдән ибарәтдир: «Ба» вә «К», «Ба»—«Аб»дыр, «аб» исә бизә артыг мә'лумдур: торпаг, битки (јанылыгы) вә һава илә сујун чәми. «К» исә, ишыгы, оду, ајдылыгы тәмсил едән «Ј»-нын чеврилмәсиндр. Һәм дә бирбаша јох,—«Г» мәрһәләсини кечәндән сонра. «Г» мәрһәләсиндән «Һ»-ја чеврилмәсини дә шәһиди олачағыр. Бурадан «Бакан»ын—«Бак(и)»ниң «Бак(лар)»ын етимолокијасы ашкарланыр: Гәбиләнин ады БАЈЛАР имиш. Ајрылыгда «Бај»ын «Бәк»—бек—бег (Багауддин)—баһ—(Баһадур, баһар)—боһ (Боһема)—бог (Таңры) Богомоллов, богат, богатыј, богатыр)—бој (бојар)—бок (Боккаччо)—бәһ (Бәһрәм)—бај—(Бајрам)—бак (Бакыш—Бахыш, бакан) вә башга вариантлары мә'лумдур.

«Бак»ын лап башланғычда «бај» олдугуна «Бајат» гәбилә ады даһа бир сүбүтдур. Мәнбәләрдә БАЈАТ-ын БОГОЈАТ¹ варианты да мә'лумдур. Һәм дә гала кими. «Бојат һекајәти»ндә ондан бәһс едәчәјик. Инди исә хатырлатмағы лазым билirik ки, бәлкә дә «бај» вә «Бајат» әски чағларда ејни оғуз—јә'ни Азәрбајҗан дили гәбилә, јахуд гәбилә бирләшмәси имиш. («Бак»дан—«бај»дан јаранмыш «Бог»ун—Таңрынын «бағ» сөзү илә дә ејни мазмундан олдугуну шәрһ етмишик.) Бир һәгигәти билмәк кәрәкдир: улу шәһәримизин ады һансы мәнадан доғулуб? Вә бүтүн арашдырмалар көстәрди ки, «Бакы» өнчә «Таңрылар» мазмуну дашыјыр вә «Бакы»нын «ы»—«и» компоненти («Баки» гәбилә адындакы «и» компоненти дә) әслиндә мәсубијәт билдирир. Јә'ни «Бакы»—«Таңрыја мәхәус, Таңры олан, Таңрылы» мазмуну кәсб едир. «Таңры»нын «Бағ» («Бог»—«Баг») варианты мүәсир Азәрбајҗан дилиндә мәһз «бәј» шәклиндә сәсләнир. Вә тәбии ки, бу, «бәј»ин мүәсир аңламышыдан чох-чох әввәлә аиддир. Демәли, «Бакы» ТАҢРЫЛАР—БОГЛАР—БАГЛАР—БАЈЛАР—БӘЈЛӘР шәһәридр. (Шәки—шаклар—саклар—сағлар шәһәри олдугу кими!) Вә букүнкү «Бакы» (сон илләрәдәк «Баки» адындакы «ы» («и») чәм шәкилчәсиндр. О, мәһз ТАҢРЫЛАР—БОГЛАР—БӘЈЛӘР шәһәри мазмунундадыр вә нә һинд, нә фарс, нә эрәб, нә дә гејри мәншәли дејил. Мазмунча да, шәкилчә дә мәһз Азәрбајҗан торпагына, оғуз—түрк дилинә мәхәусдур. Бәс, узаг Филиппинин «Бакино» шәһәри? Мәкәр о, бизим Бакы илә адан дејилми? Дејәк ки, адандыр. Бәс,

¹ С. Ашурбәјли. Бакынын орта әсрләр тарихи очеркләри. Бакы, 1964, сәһ. 23.

¹ М. Қагапкатватси. Историја Агван. СПб. 1861, сәһ. 361.

орада да «баки» гәбиләси јашајыбмы? Тәбии ки, буну демәк олмаз. Лакин бир мәсәлә шүбһәсиздир: «Бакно»-нун вә бу гәбиләдән олан дикәр јер, гәбилә, шәхс вә с. адларынын да «бак, баг, бог, бок, бој, баһ» вә с. компонентләри һиндавропа, семит вә дикәр дил аиләләриннә ја әски огуз—түрк дилиндән, ја да улу дилдән паралел шәкилдә кечмишдир. Вә һәмни компонентләрин дикәр јер «ба»—«аб»—(об) су вә «Г» («К»—«J») —бәрк вә ишығлы од тәркибләри—улу Олла Сујун говушмасыннә әкс етдирир.

БАЈАТЛЫ ГОРГУД

«...Бајат бојундан Горгуд ата дерләр бир әр гонду. Огузун ол киши биличсијди». Халгымызын гәдим вә мөһтәшәм әдәби абидәси, мөһәббәт вә гәһрәманлыг дастаны «Китаби Дәдә Горгуд» бу сөзләрдә баһиланыр. Ерадан әввәлки чағларда «бој»—гәбилә, тајфа, орта әсрләрдә исә ел, маһал, јурд мәһасында ишләниб. Нәр һалда суалыма даһа дүрүст чаваб тапмаг үчүн улу бабамызын китабыны аста-аста вәрәгләјирәм. Фикримдә бу өлмәз дастаны гәләмә алап, адыны билмәдијим даһи һәмвәтәплимизә «ешг олсуи!» дејирәм. Чүнки о, өнчә конкрет тарихи дөврдә—тәгрибән VII әсрдә јашамыш вә Огуз елләриннә аталыг-дәдәлик етмиш, оларын башындап кәлиб кечәнләри кәләчәк нәсилләр үчүн дүзүб гошмуш биличсини—улу озан Горгуд атанын јерини, јурдуу, мәңсүб олдуғу ели, обаны бизә ишан вермәји вачиб билиб.

Бојатлы—Бојат сојлу, Бојат елли Дәдә Горгуд гонуз чалыб бој бојлајан, сөз сөјләјән озанлар озаны олуб. Заман кечдикчә онун мәчлисләр ачыб озанлыг етмәси илә, дастандакы гәһрәманларын, јерләрин, пәһажәт, огуз-тајфаларынын үванлары, шамлары вә адәтләри илә бағлы чоғлу адлар јаранмышдыр. Ағчабәди рајонунда да Дәдәм Горгуд сорағлы јер адларымыз чоғдур. Биреи дә Бојат кәндидир. Бундан әлава, Учар, Нефчала вә Шамакы рајонларында да Бојат, Дәвәчи рајонунда Бојат вә Синчан Бојат кәндләри, Дәрбәнддә Бојатлар мәһәлләси вар. Ағчабәдидәки Бојат дикәр Бојат кәндләриндән даһа гәдим һесаб едилер.

Бојат—Бајат Огуздили гәбиләсини адыдыр. Бојат—Огуз гајнағларындан сүзүлүб кәләп бајатларымыз да адыны һәмни мәзмундан алыб. Бојаты—јәһни Бајат охумасы, бојатлыларын охудуғлары, гошдуглары нәғмә.

Күлли Гарабағын аби-һәјәты
Нәрми-назик бајатыдыр, бајаты.
Охунур мәчлисә хош кәлиматы,
Ох киши бағрыны дәләр, ағларсан...

Классик шаиримиз М. В. Видадинни гәлиби көврәлдән һәмни мисраларында халгымызын мәһәвп зәнкилији тәрәннүм олунур. Шаир көстәрир ки, ел-обамыз мәчлисләр јарашығы, һәзин вә дәрин мәһасы илә «ох киши бағры дәлиб кечән» бајатыларла нәфәс алыб. Вә, шүбһәсиз, шаир «Күлли Гарабағ» дәрәкәп бүтүн Азәрбајҗаны дүшүнмүшдүр. «Гарабағ» сөзүнү ишләтмәкдә исә бајатларымызын да та гәдимләрдән даһа чоғ Гарабағ елиндән, бүтүн Азәрбајҗан елиндән, бу ели сајсыз Бојат обаларындан гаһадланыб јајылдығына ишарә етмишдир.

Бојатла бағлы көһнәлмәк мәһасында бојат, бојатымаг исә боға—тапрыја галмаг мәзмунундадыр. Исчә ки, андыра галмаг да елә тапрыја галмагдыр. Вә «тапры»-дакы сәсләрин јердәјишмәсиндән јаранмыш «андыр» («антыр») сөзү дүнија дилләринин бир гисминдә—ән чоғ һиндавропа дилләриндә «тапры» мәзмунунда ишләнир. М. Сејидов јазыр ки, Горгуд ата мифоложи тәфәккүр дүнијасынын вәтәнданыдыр. Күман ки, мифик әфсанәләрдәки Горгудун сәчијләри сонралар бу вә ја баһга тарихи шәхсијәтлә әлағәләндирилдијиндән һәмни шәхсијәт Горгуд адландырылмышдыр. Демәли, биз Дәдәм Горгуду һәм тарихи шәхсијәт, һәм дә улу әчдадларымызын үмумиләшдирилмиш ағсағгалы тәк таныјыр вә билирик ки, Азәрбајҗан дилиндә гор—од, гут—хошбәхтликдир. Бунунла јанашы, «гут» өнчә «гаты од» вә бу мәзмунла да «гүввәт»дир. Хошбәхтлик дә гута—гүввәтә бағлыдыр. Вә бу ики компонентли «Горгуд» әфсанәви вә тарихи шәхс ады киши дә өнчә халғын инамы, үмиди, арзусу, ичтимаи-фәлсәфи дүшүнчәси илә бағлы улу сөз—ад киши дүнија кәлиб. Филологија емләри докторлары Ш. Чәмшидов, К. Вәлијев вә Е. Әлибәзәдә дә бу улу дастандакы һадисәләрин тарихи, реал әһвалатларла бағлылығына даир гүјмәтли фикирләр сөјләмишләр.

ӘБӘДИ ГОРГУД—ӘБӘДИ ГОЧА

Гәдим вә мүасир Азәрбајҗан дилиндә Ча-чә, ча-чә шәкилчиләри бир шејни һәм кичик олдуғуну, һәм дә әзиз-

лэндијини билдирир, садə сөзлəрдən дүзəлтмə сөзлэр дə жарadır. Мəсələn, ала—алача, гара—гарача, кəј—кəјчə, Кəјчə (кəлү), «јакшы-ча сənəm, кəзəl-чə дилбər» (Фүзүл). «Чох саг ол, ај гызым, јаман-ча шејсən» (С. Вурғун). Бурадакы Кəјчə (кəлү), јакшыча, кəзəlчə вə јаманча сөзлэри даһа чох əзизлənмə мə'насындаыр.

«Ча» сонлуғу чохишлənən сөзлэримиздэн бири дə «гоча»дыр. Грамматика китабларында ону садə сөзлэр сырасында көрмəјə адət етмишк. Амма бу, илк бахыш-ла белəдир. «Гоча» да чох узаг чағларда дүзəлтмə сөз олуб. Онун «го» компонентини əввəли «гор» имиш. **Гор—өзүнүн «гара» мэрһэлəсинə кечəндə од анламындай рəнк анламына чеврилир.** «Гара-ча» мəһз рəнк анламында гарабənнiz, ја да гарашири мəзмуну дашыјыб. «Гоча» исə мүүјөн мэрһэлəдə «горча» тək сəслəниб. **Горча, јə'ни горғудча, балача Горғуд, Горғуда охшајан.** Нэр бир киши јаша долдуғча өмрүнүн үфүгүнə јакшылашыш олур, чаванлыгла бағлы шух рəнклэри азалыр. О, мүдрик, нəгиги ағсағгал олмасə белə, мүдрик көркəми алыр, ағсағгаллашыр. Дəдэм Горғуду да улу азэрбајчаны мəһз ағсағгал көрүмүндə дүшүнүб. Нечə ки, улу дастанымызда да Дəдэм Горғуду ушағлығында дејил, јеткин, ағсағгал чағында, өјүд верən, ад гојан, доғру јол көстэрən, мүдрик, биллич киши көрүрүк. Демək, **нэр бир эр јеткин јаша чатыб, сачы-сағгалы ағаранда горча олур, јə'ни Горғуду тəkрар едир.** Мəһз Горғудун өзү јох, «Горғуда охшајан» олдуғу үчүн дə онун гор көрүмүнə, јашына, адына «ча» əзизлəјичиси, кичилдичиси əлавə олунуб. Оғлаи ушағына «гоча» ады верəндə арзу едiblэр ки, гој бөјүсүн, Горғуд киши мүдрик, башбилən олсун, гоча јох, гочамаи олсун, Горғуда охшар—кичик Горғуд—Горғудча олсун. Сонралар халғын данышыг-тəлəффүз просесиндə «горча»дан «р» сəси дүшүб вə о «гоча»ја чеврилиб. Вə «гоча» горғудлашмағы дејил, гочалмағы, гоча көрүнмəји тəмсил етмиш олсајды, ада чеврилмəзди. Бизə көрə нэр бир азэрбајчаны эр гочалаида, нэм дə горғудлашыр. Дəдэм Горғуда дөнүр, улу озаны, билличини өз горғудлашмыш көрүмү илə јенидэн дүнјаја кəтирир.

Хатын да гочалаида горлашмыш олур. Амма елə хатын олдуғу үчүн дə онун «гор»унда—одунун гор намында «Аб»ы, аба-ны—ана-ны, нəвва-ны тəмсил едэн су вар. Бу сəбəбдэн дə онун «гор»у «гар»а чеврилир. Вə она «горча» јох, «гарыча» дејилир. Əлбəттə, мəгсəд «Горғуд»у неч дə «гары» сөзү илə мугајисə етмək дејил. Сəһбət

үмумијјəтлə, улу озан дəдэдэн вə улу озан нəшəдэн кедир.

Гар да ағ рəнки вə формасы илə оду хатырладыр. (Елм гар дənəсини улдуз формасыныи сиррини ача билмəјиб.) Амма гар да су башланғычыны—ананы тəмсил етдијиндэнди ки, «гор» јох, «гар»-ды, «сојуг од»дур. Гəдим «Гар-гар» гəбилə вə чај ады да фикримизчə, **ана башланғычыны тəмсил етдијинə көрə гоша «а» илə гар-гар шəклиндə сəслəнир.**

Тарихи мə'луматларын да көстəрдийи кими, (мəсələn, Страбонун «Чографија»сында, И. Шопенин «Гафгаз», А. А. Бакыхановун «Күлүстан-Ирəм» китабларында вə с.) гəдим гаргарлар əсəсən дағлыг əразилəрдə јашамышлар. Олар ерадан əввəlки I миңиллијин орталарында вə ерамызын илк əсрлэриндэн гəдим Шимали Азэрбајчанын дағлыг инсəсəнидə дə јашамыш, нəрдэн дүзəнлијə—хатындарыны—амазонкаларын јанына симишлэр. Иидики Ағдам, Ағчабəди вə Бејлəган рајонларыны əһатə едэн Гарабаг вə Мил дүзəнликлэрини гəдим адларындаи бири дə Гаргар дүзү олуб вə бу күн дə нэмн дүзүн бир инсəсəни—Гаргар чајынын нэр ики саһили Гаргар дүзү адланыр.

Лакин дедик ки, гаргарлар əсəсən дағларда јашајыблар. Демəли, «гаргарлар» дејиндə «дағлылар» баша дүшүлүб. Бу күн дə дағлыг əразидə јашајанлара «дағлы», «дағлылар» дејирик, «Дағлы мəһəlлəси», «дағлы чөрəји» вə с. ишлəдирик. Əлбəттə, бу, дағлылары гəдим гаргарларын «јеканə вариси» һесаб етмəјə əсəс вермир. Гаргарлар да башга оғуз гəбилэлэри кими бүтүн Азэрбајчан халғынын тərкибинə гарышмышлар. Нəһајət, «Гаргар»ла «дағлы»нын мүнүм фəрəи дə вар. Белə ки, гаргарлар нэм дə «оддан төрəјəнлэр», Од—оғуз элинə мənсуб оландар кими таныныблар. «Дағда јашајан»—«дағлы» үздəки мəзмундур. «Гаргар» исə Јерин—Одун бағрында бишən оду, икигəт «гор»у, халг—јарадан, төрəдэн анламында икигəт «гар»ы əкс едэн дахили—кизли мəзмун олуб.

Гары, гары нəнə, гарымыш, гарычығым, гарыча вə с. Су—нəвва башланғычы илə нэмн мəзмунə бағлыдыр.

Даға нэм дə «гор» дејилдијини əввəlлэр шəрһ етмишк. Вə бу «гор» да дағын билаваситə илки мəзмуну илə əлағəлидир. Дағларын јалчы гајаларына, дашларына диггəт јетирмək кифајəтдир. О гајалар, дашлар Јерин—Одун бəтниндə бишиб, говрулуб, бərкијиб даш.

олуб. Бәрк олеун дејә, «бишмиш кәрнич» мәһз одда—печдә биширилр. Елә печ дә бишини даһа чох исти эла-мәтлин—(«п»—компоненти илә) вариантыдыр. Бүтүн дағ-лар да эввәлчә «бишмиш», бәркмиш од—одун гор һалы олуб. Дағларын ирмағ, булаг өвладлары вә јашыл өртүјү исе Јер күрәсини сонракы инкишафынын мәһсулудур, «Даш» өзү дә бәркмиш, Јерни габығыны «дешиш», бәтниндән «даш»мыш, сөнмүш, «дашлашмыш од»дур.

Горгуд—биллечидир, пејғәмбәрди. Дастанчы ону јахын тарихи дөврдә—Мәһәммәд пејғәмбәрни заманына јахын «гондурур»—дүңјаја кәтирр. Бунула да, ону миф-дән өләри инсан чевирр. «Өләри инсан»—Горгуд һәја-тын эбәди фәләсәфи илә «Олум вә өлүм»лә марағлаи-маја билмәзди. Дастанын сонунда Горгуда планын јахын-ландығыны көрүрүк. Әслиндә план—өлүм Горгуд атаја јох, «инсан Горгуд»а јахылашмыш олур. М. Сејидовун гејд етдији кими, «Урал-Батыр» дастанында да гәһрәман миф олмадығы үчүн өлүмә мәһкумдур. Лакин һәм Енку-дү, һәм Урал-Батыр, һәм дә Дәдә Горгуд она көрә «өлүр»ләр ки, халғ өлмәсин, Јер үзүндән инсан нәсли кә-силмәсин. Өз пөвбәсиндә Нуһ пејғәмбәр дә инсан нәсли-ни өлүмдән хилас едир. Чох-чох сонралар дүңјаја кәлән јәһуди, христиан вә ислам динләриндә дә дин башчыла-рынын өлүмү бу чүр «әсәсландырылыр»: «Онлар она көрә өлдүләр ки, халғ өлмәсин». Динләри јашатмағ үчүн улу дастанларын һазыр идејасындан истифадә едилмиш, һәм дә идејанын истигамәти дәјишдирилмиш, мәһдуд-лашдырылмыш, һәтта бир гәдәр мүртәчеләшдирилмиш-дир. Белә ки, бириндә «јалныз мүсәлманларын», о бирин-дә «јалныз христианларын» вә үчүнчүсүндә «јалныз јә-һудиләрин» јашамасы «әдаләтли» һесаб едилмишди.

Огуз биллечиси Горгуд исе бүтүн халғлара бәрабәр көзлә бахыр. Онун «олум вә өлүм» арасында чарпышма-сы, «дүңјанын сон учунун өлүмлү» олмасыны истәмәмә-си дә тәкчә өз халғына дејил, һәм дә бүтүн халғлара, бәшәријјәтә эбәди һәјат арзусундан доғур. Горгуд өз улу Од—гор көкүнә минбир теллә бағлыдыр. Ону Оддан—Гордан ајырмағ Дәдәм Горгуд адлы улу эфсанәни, хал-ғын горла—одла бағлы ән улу шыамыны дининдән сөкүб дағымтағ оларды. Јә'ни о замаң «гор»—«гар»—«гара», «кор», «кар», «кара» тәркибли бүтүн сөзләри дә тәкчә Азәрбајчан дилиндән јох, һәм дә бүтүн дүңја дилләрин-дән сиклиб атмағ лазым кәләрдн. Дириллнк мәсәләси исе даһа чох Хызырла бағлыдыр.

БОГОЈАТ¹—ТАНРЫ ОДУ. Бојат этнонимини чох ке-ниш ареалда јајылдығы бәллидир. Бојат, Бајат, Бајат-лылар, Синчан Бојат, Гызылтәпә Бојат, Бојатансүхтә, Бајатан, Кешлакбајат, Әлбајат вә с. адлара Азәрбајчан-да вә ондан кәнарларда да раст кәлишир. Хатырлатдығы-мыз кими, М. Гағангајтуғлунун (VII әср) «Албан тарихи»ндә **Богојат** адлы јашајыш јериндән—галадан данышылыр вә онун Бәрдә һәндәвәриндә јерләшдији көстәрилр. Белә гижмәтли факт бу күнәдәк арандыры-чыларын диггәтиндән јајынмындыр. «Китаби Дәдә Гор-гуд»да әсәс һадисәләр мәһз «Бајат бојунда»—обасында вә онун сәрһәдләри јахылағында чәрәјән едир. Кәпчә, Бәрдә вә Дәрбәнд кими гәдим шәһәрләримизни дә һәмни Бојат обасынын—өлкәсини тәркибиндә, јахуд һәндәвә-риндә јерләшдији көстәрилр. «Албан тарихи»ндәки Богојат галасы да Бәрдә һәндәвәриндәдир. Бајат боју дастанда апарычы бојлардан олдуғу кими, XVIII әсрдә Гарабағ хаплығынын пајтахты да олмундур.

Арандырмамыз көстәрилр ки, огуз гәбилләрини һеч дә һамысы өз адыны һәм дә таңры ады кими дүшүнмә-мишди. Әслиндә «Бајат» таңры ады да «Бајат» гәбилә адындан асылы олмајарағ мөвчуд олуб. Диндар гочалар таңрыны белә сәчијәләндирилрләр: «Еј бу дүңјанын са-һибни». Бәј-Бәј да Одлу-сулу јерин, «Дүңјанын саһибни»-нә дејилб. Вә белә «имтијаз саһибни» ибтидан оғузун тәсәввүрүндә јалпыз таңры ола биләрдн. «Бај»дан төрә-миш «Баг»ын һәлә 5 мин ил эввәл Шумер мәһбәләриндә таңры мә'насында, «Бакы»нын исе бир вахтлар «Таңры шәһәри», «Аллаһ оду олан јер» кими анылмасыны јада салағ, «Богојат» вариантында да «бог» компоненти мәһз таңрыны тәмсил едир. **БОГОЈАТ**—Бог ата—Таңры ата. Бог—од—Таңры—од... **БОЈАТ**—Бәј ата—Таңры ата, һәм дә Бәј оду, Таңры оду!

ФҮЗУЛИ СОРАГЛЫ БОЈАТ

Ағчабәдинни вә бүтүн Одлар јурдунун ән улу јаша-јыш мәскәнләриндән олан Бојат кәнди өз гәдимлијини бајатыларында, мугамларында вә тарихи абидәләриндә дә горүјүб сахламындыр. Онун әтрафындакы Гышалты тәпә, Гошатәпә вә Галатәпә кургаңлары Туңч дөврүнүн гижмәтли јадикарларыдыр. Бојат кәнди—обасы, һәм дә

¹ М. Қағангатватси. Историја агванг. СПб. 1861, с. 361.

даһи шаиримиз Фүзулинин ата журду кими таныыр. Ш. Мамшидов жазыр ки, Фүзулинин атасы Сүлејман киши Гарабағын—индики Афчабәдинин Бојат кәндиндән өз апләси илә бирликдә көчүб Кәрбәләја кетмиш вә бир нечә ил сонра балача Мәһәммәди—Фүзулини дә јашына алыб догма кәндинә, бурадакы гоһумларына баш чәкмә-јә кәлмишиди. Сүлејман кишинин, јәни Фүзулинин ата-сынын бир вахт јашадыгы евин галыглары—јурд јери һазырда кәндин Бојат—Бејләган—Ашыг Вәлиләр тирә-синдәки кәрпичли тәпәдәдир. Марағлыдыр ки, Фүзули-нин вәфатынын 400 иллијинин гејд олундугу күнләрдә (1958-чи илдә) Бојат чамааты—бурадакы Ленин адына колхозун үзләри Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијат Институтуна вә Азәрбајчан Јазычылар Итти-фағына мәктубла мүрачәт етмишдиләр ки, Мәһәммәд Фүзулинин онларын кәндләриндән олмасы фактыны бир даһа јәгинләшдирмәк үчүн кәлиб шаирин һәмјерлиләри-ни дә динләсинләр. Бу барәдә о вахт мәтбуатда мәлумат верилмиш, мәктуб елми-әдәби ичтиманјјәтнин марағына сәбәб олмушду.

Халг шаири Рәсул Рза «Узаг јоллардан кәлән» ше-риндә Фүзулинин Бағдаддан Гарабаға, догма Бојат кән-динә гајытмасына кәдәрли мисралар һәср едиб:

Бағдад һара, Бојат һара!
Гырылмыш тәсбәһ кими
Күнләри карван төкүр
Гајнар, узаг јоллара.
Бағдад һара, Бојат һара!..

Әлбәттә, Бојат («Бајат») сөзү ајрыча бир кәндип чәр-чивәсинә сығмамышдыр. Бојат обасы узаг кечмишләрдә тәкчә Гарабағы дејил, јурдумузун даһа бөјүк әразисини әһатә етмишиди. Бу мәнада һарада доғулмасындан асы-лы олмајараг, Фүзулинин бојатлы олмасы тәбиидир. Фүзулинин бабасынын Гарабағдан, индики Афчабәдинин Бојат кәндиндән көчүб Ираға кетмәси фикри һәнгәт олса да, гүрбәглији мәсафә узағлығы кими дүшүнүлмүш-дүр. Фүзули Ирагда да догма ел-обасынын әһатәсиндә јашамыш, Бајат-Горгут ләһчәли түркләр-оғузлар мүһитиндә вә онларын догма ләһчәсиндә дүнја әдә-бијјатынын өлмәз әсәрләрини јаратмышдыр. Дәвраны-дан килејли шаиримиз өзүнә һәмдәрд арамышдыр. Һәм-дәрдни олмајан неә һарада олса гәрибдир. Фүзулинин улу Бојада—Гарабағ Бојадына бағлылығы халг шаири Мәм-мәд Раһимин «Фүзули Бојатдадыр» ше-риндә дә тәрән-

пүм едилмишиди. Халг јазычысы Мирзә Ибраһимов да «Бөјүк мүтәфәккир» мәғаләсиндә јазыр ки, халғымызын дүнја шәһрәтли сәнәткәры, өлмәз сөз устасы Фүзулинин ата вә анасы Азәрбајчанын Гарабағ маһалындандырлар вә Ираға да мәһз һәмин маһалдан көчүб кетмишләр. Де-мәли, Афчабәдинин вә бүтүн Гарабағын, бүтүн Азәрбај-чанын Дәдәм Горгуд сорағлы улу Бојат кәнди һәм дә Фүзули нәфәсли, Фүзули үнванлыдыр.

Көчдү гоча Сүлејман
Гарабағдан Ираға.
Көңүлләрдә галса да,
Дүшдү көздән ираға.
Балача Мәһәммәди
Бу Бојатдан нур алыб,
О Бојатда доғулду.
Галхды Шәһрәт тахтына,
Сөз сәркәрдәси олду.
Азәрбајчан оғлук
Дүнјаны тутду ады.
Пај алды бу севничдән
Улу кәнди—Бојаты.

ДИРИЛИК СУЈУ, ХЫЗЫР ДАҒЫ, ҚОРОҒЛУ

Јурдумузун шәфа гајнағларындан бири дә Дәвәчи рајонунун әразисиндәки мәшһур Галаалты мұаличә сују-дур. Бу сәһрли су Бешбармағ дағынын вә нә заманса бабаларымызын чәкдији ејишадлы сәддин мәркәзи—Чырағгаланын ајағында дүнјаја көз ачыб. Вә һәмин Чы-рағгала гәдимләрдә Азәрбајчанын вә бүтүн Шәргин ән ири вә мөһтәшәм шәһәрләриндән олан Сабиран—Шабран шәһәринин алынмаз, кечилмәз гәлаларындан имиш.

Гајыдаг сујун үстүнә. Чырағгаланын алтындан вә һәндәвәриндән сәјсыз шәфа булағлары ахыб кетмәкдә-дир. Һәмин булағлар «Дирилик сују», «Аби һәјат», «Аби көвсәр», «Аби зәмзәм», «Аби һејван», «Һәјат сују», «Өл-мәзлик иксери», «Чаванлыг сују», «Әбәдијјәт сују» вә с. адларла әсәтирләрдә, әфсанәләрдә, нағылларда, дини вә дүнјәви рәвәјәтләрдә јашајыб, улу бабаларымызын һә-јатын өлмәзлији, әбәдилији илә бағлы мифик ишамына чеврилиб. Мәсәлән, гәдим рәвәјәтләрин бириндә дејилир ки, әфсанәви Хызыр пәјғәмбәр (Хыдыр Илјас, Хызыр Илјас, Хызыр Пәби) зүлмәтдә Дирилик сују ахтарыб вә һәмин судан ичиб әбәди өмүр газаныб. Банга бир рәвә-јәтдә Хызырын зүлмәтә Искәндәрлә бирликдә кетдији вә

«дирилик сују»ну Искәндәрнин јох, мәһз Хызырын тапыб ичдији хатырланыр.

ХЫЗЫР БАБАНЫН ДАҒЫ. Галды «дирилик сују»нун Азәрбајчан торпагы вә мәһз Чыраггала—Галаалты сују илә бағлылығы мәсәләси. Тәкчә рәвајәтләрдә дејил, бәзи мәһбәләрдә дә бу гәһәәтә кәлмәјә әсас верән мәлүмәтләра раст кәлишир. Мәлүмдур ки, Чыраггаланын да даһил олдуғу Бешбармаг дагы халг дилиндә, хүсусилә Дәвәчи—Губа зонасында јашајанларын дилиндә Хызыр дагы, Хыдыр дагы, (кечмишләрдә «Хыдыр зиндә баба», «Хыдыр зиндә дагы») галасы кими дә сәсләшир. Бурдәки зиндә—дирилик ифадәси фикримизчә, дағын маһијјәти—әтәјиндә гајнајан шәфа булагларынын сују илә бағлы шәкилдә мејдана кәлишир. Бу барәдә ән тутарлы фикри А. А. Бакыханов сөјләмишир: «Гур'анда ады тәкиләи Хызыр пејгәмбәрнин гајасы Ширван вилајәтиндә олмушдур, адына вә әләмәтләринә көрә бу гаја Хызыр-зиндә ола биләр... Хызыр-зиндә хаг тәрәфиндәи Хызыр-зиндә «шәклиндә тәләффүз олунур»¹. Дикәр, һәм дә даһа инандырычы әләмәтләр дә вар ки, Хызырын—әфсанәви Хызыр пејгәмбәрнин әрәб јох, түркдилли олмасы, әрәбләрин Азәрбајчана јүрүшүндән чох-чох әввәл Азәрбајчан халгынын сој көкүнү тәшкил едән гәбиләләрин мифоложи тәфәккүрүндән јаранмасы вә пәһајәт, һәмни Хызырын үстәлик «ширванлы», һәтта бир гәдәр «чыраггаланы» олмасыны көстәрмәкдәдир. М. Сејидов бу һақты елми чәсарәтлә ашқара чыхармышдыр. Беләликлә, М. Сејидовун ледији кими, «Хызыр» тәмиз Азәрбајчан сөзүдүр. Хыз—ғызмаг, исти, од, һәрарәт, чошгунлуг, гүввәт, гут кәтирән «ыр»—пр—әр—киш, икид, «Хызыр»—һәрәкәт едән исти анлајышыны билдирир. Бу анлајыш халгымызын гәдим ајни вә мәрасимләриндә, баһарын, Новруз бајрамынын гаршыланмасында кеши әксини танмышдыр. Ејни заманда Хызыр мифик образы јашылыгы вә су плаһәсинин мифик кејфијјәтләринә дә јијәләнмишир. М. Сејидов Хызырын белә чарпазлашмасынә гәдим азәрбајчанлыларын «су, јашыллыг, евләнмә илаһәси ӨЛӘНК»лә әлағәдар олдуғуну көстәрир. Әфсанәләрдәки Хызырын Боз ата минмәси «Китаби Дәдә Горгуд» бојлары илә сәсләнмәкдәдир. (Мәсәләң, Бејрәјни Боз ата минмәси) вә с.

Хызырын башга бир кејфијјәти Азәрбајчан халг мә-

расимләри, хүсусилә јазын, күнәнин гаршыланмасы әрәфәсиндә, ахыр чәриһәбдә од, мәш'әл кәздирилмәсиндә чыраг јандырылмасында өзүнү көстәрмиш вә мәрасим маһиыларында «Хызыра Хызыр дејәрләр, Хызыра чыраг гојарлар» кими сәсләнмишир. «Чыраггала» сөзүндәки «чыраг» да маһиыдаки кими, әсиндә ишарә мәһнасында дејилмишир. Галада чыраг јандырылмасы халгын өз чырағыны—јурдуну дүниәндән горумаға бир ишарә, хәбәрдарлыг олмушдур. Вә Хызырын—јазын, истини, Күнәнин, гүввәтин јолу үстүндә она көрә чыраг јандырымышлар ки, Хызыр кәләндә «чичәк битир, јаз олурмуш». Чүнки Хызыр өзү истиликдир, гүввәтдир, сағламлыгдыр, дириликдир. Бешбармаг—Хызырбаба дағынын вә һәмни әразидәки Хызы кәндини вә дағын говушдуғу Хәзәр дәнзинин ады, Ағдам, Салјан вә Губадлы рајонларындаки Хыдырлы кәнд адлары да «Хызыр»ла ејни көкдәдир. Хызы, Хәзәр вә Хызырдағ үнванлы әразидә јерләшмәси Галаалты сујунун әфсанәви Хызыр пејгәмбәрнин «ичдији» вә «әбәди чаванлыг газандыгы» мәшһур «Дирилик сују» олдуғуну күман етмәјә әсас верир.

ХЫЗЫР ЧЫРАҒЫ. Хызырын «ширванлы» вә «чыраггалалы» олмасы, фикримизчә, Хызырын елә өз маһијјәти илә—истиңи, јазы кәтирмәси илә бағлыдыр. Маһиыда «Хызыра чыраг гојулмасы»ндан, јәһни Хызырын јолу үстүндә чыраг јандырылмасындан данышылыр. Демәк, Хызыр—Чырагдан ајрылмаздыр. Әски чағларда Азәрбајчан әразисиндә чох јердә—хүсусән дә карван јолларынын кеңдији нөгтәләрдә—дағларда, (сәһрада илә сүн'и тәпәләрин үстүндә) чыраг јандырылармыш. Бунула белә тәкчә индики Галаалтыда, Нафтусијанын—«Дирилик сују»нун јанындаки гала мәһз Чыраггала адланыб. (Бәлкә дә Чыраггала адлы башга галаларымыз да олуб, һәр һалда ән мәшһуру јенә дә индики Чыраггаладыр.) Демәк, мәһз һәмни әразидә Хызырын—јазын кәлишинин әләмәтләри (илин башга фәсилләриндә дә) даһа чох мүшәһидә едилиб. Вә бу әразинин Хәзәр дәнзинә вә Абистијә—Абшерона—һәјатын од вә су башлангычынын «баш нөгтәси»нә јахышлығы да Чыраггаланы мәһз «Хызырлы» дүшүнмәјә сәбәб олуб. Хүсусилә, дағын алтындаки сәһрли су улу азәрбајчанлыда белә инам јардыб ки, һәмни булаға вә һәмни галаның јанына Хызырын тез-тез јолу дүшүр. Хызыр миф, од—хыз олдуғуна көрә инсанлар ону шәхәсән, чанлы шәкилдә көрә билмәсәләр дә, инсанлара шадлыг, севинч, ширинлик кәтирән әмәл-

¹ А. А. Бакыханов. Күлүстан-Ирәм. Бақы, 1951, сәһ. 21.

ләрши, «ишдәкләрни» көрүр вә ону шән маһныларла саламлајыр, «јолуна чыраг гојурдулар». Бәлкә дә индики Чыраггаланын зирвәсиндә (орада иши гаја үстүндә эла-вә гала-дивар һөрүлмәздән чох-чох габаглар) бир вахт мәнз Хызыры чагыран, она бәләдчилик едән чыраглар јандырылырмыш.

ШИРВИН—ШИРВАН

«Авеста»да Хејир тапрысы Аһурамәзданын көмәкчиләриндән бири Ширвиндир—одсевәр бабаларымызын әфсанәви пейғәмбәри. О, тарлалара бәрәкәт кәтирир, сүфрләрди дады, ширин не мәтләрлә долдурур. Ширвин дә оддан—ишыгдан јараныб. «Шир», «Ширә», «Ширин» дә һәмни көкдәндир. Ширли габ—үзәринә гатылашмыш од—лак/ширә чәкилмиш, парылдајан габ. Хызырын хыз-хыс компонентләриндән данышмышыг. Һәмни «хыс» диллиндә сыз—шыз—шыр, шиз—шир кими дә тәләффүз едилиб. Һәм дә «ишыр» вә «шир», «ишыздан», «ишиздән фәргли олараг һәрәкәтдә олан ишыгдыр. ШӘРҮР дүзү—(Ширур дүзү, Шәр—шир—од) ишыр—ишыгдыр. Ур—пәсил, сој билдирир. Онда ШӘРҮР—ШИРҮР «Од нәслинин, сојунун дүзү» кими апланылыр. Бәс «шир»дән «и-шир»дән, һәрәкәтдә олан ишыгдан («ир» мәнз ишыгыи (һәм дә ишыгыи сујун) эбәди һәрәкәтдә олмасыны тәмсил едир) нә үчүн һәм дә «шәр»—ишә јараныш? Бишә бу, «ал»дан «һал»—«һал анасы»—«шәр ана» јаранмасы кимидир. «Шәр вахты» дејирик. Бу, ишыгыи—күндүзүн гаранлыгла гарышан вахтыдыр. Һал анасы кими, о да мәнфи мәзмун кәсб едир. «Шир»—ишир—ишыг—од олдуғу үчүн гүввәт рәмзидир. Һәм дә даим һәрәкәтдәдир, битки, һава вә су илә тәмасдадыр. Һәјатын башлапгычы олан Јазын кәлипиндә иштирак едир, исанлара севинч кәтирир. Демәк, Шир (һејван) Аслан кими билаваситә од јох, одлу су илә јахынлашмыш оддур. Бу сәбәбдән дә шир—су—гадын башлангычына бағлыдыр.

ШИРИН нә Ширвиндир, «Авеста»дакы Хејир мәләјиниш—ишыгыи—һәјатын—севиниш—күлүшүн өзүдүр. «Ширвин»дәки «в» «аба»дакы («апа»дакы—«Һәвва»дакы) «б»—«в» компонентләрини тәмсил едир. Јанар одун әламәтләрини билдирән хыз—хыс—шыз заман кечдикчә шыр (ишыр) ишыг, швр (ишир), швр (ба) -шир (ва), швр (ви) и-шир (ва/и) шәкилләриндә дә дүшүнүлүб. Вә

Һәмни Шириндән—Ширвиндән нәһәјәт, ШИРВАН сөзү јараныб. Бурадакы «ван» исти вә сулу, парлаг учалыгы билдирир. Ширван—Ишыгыи учалыг мәзмуну кәсб едир. О, һәм дә ишыгыи ағ-сары рәнкинин әксетдиричисидир. Ишыг—ишыр—шыр—сыр—сары, сары Күнәш ишыгыи боллуғудур. Та гәдим чаглардан Одлар јурдунун Күрүн сол сәһилиндән Гафгазын уча зирвәләринәдәк, Дәрбәнд-дән Күрчүстанадәк узанан бөјүк бир әразиси мәнз ишыгыи һүндүрлүк—Ширван адланыб.

Арашдырмамыз көстәрир ки, «ван» компонентиндә «в» оду—Адәми, «ан» сују—Һәвваны тәмсил едир. Вә дүнја дилләринин чохуна ја әски оғузчадан, ја да улу дилдән паралел шәкилдә кечиб. «Ван» үмумијјәтлә, ишыгыи, парлаг јер, су, метал, ағач вә с. сәтһи, сарыја чалаң, ишыгыи үз мәзмуну даныјыр. Ширван, таван, јаван, чаван, Иван, Саван(на), Нахчыван, Бәчрәван, Карван—ишыгыи сәтһдә од—одлар, Ичеван, ваһна, Атырван (Атырбан), Дидиван (көлү), Сарван, Ораван, Пәрван(лы) (кәндләри), Пәрванә вә с.), «Ширван» сөзү дә башга дилләрдә мүәјјән фонетик дәјишикликләрә уғрамышдыр вә бәзиләри бу улу топонимин дә куја «Азәр-бајчан мәншәли олмадығыны» илднә етмишләр. Ону Иран шаһы Әнуширәванын, ја да Ширван адлы башга бир һөкмдарын ады илә бағламаг истәјәйләр дә олмушдур. «Ширван»ы өз көкүндән чыхарыб «Шәрван», «Ширәван» вә «Шарван» вариәнтлары әтрафында фикир јүрүтмүшләр¹. Куја «Ширван» «судлу ишәк» мәншәсини билдиримши, ја да тајфа, гәбилә адындан јараныбмыш². Күрчү алим И. А. Чавахинивилијә көрә Ширван куја «Шарван» олмалы имиш. Вә куја она көрә ки, о, «шар» вә «ван» һиссәләриндән ибарәтдир «бунларын да сонун-чусу» (јә'ин «ван» һиссәси.—Ә. Ф.) мәскән, ев,—јашајыш јери демәкдир. Бу сөз һәмни мәншәдә гәдим күрчү дилиндә олмушдур. Беләликлә, Шарван «шарлар мөканы»ндан башга, башга бир ишә дејилмиш³. Көрүндүјү кими, И. А. Чавахинивили «Ширван» сөзүнүн етимолокијасындан там хәбәрсиз галмын, ону һеч бир әсас олмадан «Шир»дән «шар»а чевирмишдир. Ширван нә үчүн, һансы әламәтләринә көрә «шарлар мөканы» адланмалы имиш? И. А. Чавахинивили бу суала чаваб верә билмир.

¹ А. Ахундов. Торпагың көксүндә адлар. Бақы, 1986, сәһ. 53—54.

² Н. Нәбијев. Чоғрафи адлар. Бақы, 1982, сәһ. 281.

³ А. Ахундов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 55.

Верә дә билмәздн. Чүнки «шарлар мәкань»нып елми-мәнтиги тәһсилә давамь јохдур. Чүнки әсасы јохдур. Филодокија елмләри доктору, профессор Агамуса Ахундов да һағлы оларағ И. А. Чавахшивилинин һәмни фикри илә разылашмыр. Гәрибәдир ки, башга бир күрчү аялми Д. Л. Мухелишвили дә бүтүн Ширван әразисини, бүкүнкү Совет Азәрбајчанынын демәк олар ки, тән жарысынын—Күр чајынып бүтүн сол саһилинин куја кечмишдә «Күрчүстан әразиси» олдугуну јенә дә һеч бир дәлил, әсас кәтирмәдән идиә етмишидир¹. Тарих елмләри доктору Фәридә Мәммәдова һәмни ујдурмаларын Д. Л. Мухелишвилинин тарихи, елми дәлил јох, «өз шәхси јарадычылығынын мәһсулу» олдугуну да сүбута јетирмишидир. Ишығын и—шыр—сыр—чыр композицләри дә бәллидир. Олардан шырағ—ширағ—сырағ—чырағ сөзләри јарапмышдыр. Демәк, чырағын Ширванда—ишығылы учалыгда, әфсанәви Хызырын ојлагында, онун вахташыры «баш чәкдији» «Дирилик сујунун» јахынлығында јандырылмасы ибтидан азәрбајчанлыларын улу шамына ујғун кәлирмиш. Демәк, Хызыр доғрудан да, «ширванлы», доғрудан да, «чырағгалалы» имиш. Бу бир әфсанә олса да, һәјат рүшејиндән мәһрум олмадығы көз габағындадыр. Мә'лум олдугу кими, Дирилик сујуну өлмәз Низами дә «Искәндәрнамә» поемасында тәсвир етмишидир. Әфсанәләрдә олдугу кими «Искәндәрнамә»дә дә дирилик сују мәһз «Зүлмәтдә» көстәрилир.

Арашдырмамыз көстәрир ки, дирилик сују вә ондан тәкчә бир нәфәрин ичә билмәси халг рәвајәтләриндә, һәм дә бир һечә вариантда мә'лум имиш. Вә о «бир нәфәр» бә'зән Хызыр олмаја да биләрмиш. «Короғлу» дастанында һәмни вариантлардан бири өз әксини тапыб.

Искәндәр кими Алы киши дә («Короғлу» дастанында) дирилик сујундан—улдузлардан од алап булагын көпүјүндән ичә билмир. Ондап јалпыз Рөвшән—Короғлу ичә билир. Санки дастанчы Алы кишини дирилик сујундан биләрәкдән мәһрум едир. Вә сонралар (дејәк ки, даһа 7 ил кечәндән сонра) һәмни сәһрли-көпүклү Гошабулаг дастанда бир дәфә дә хатырланмыр. Үмумијјәтлә, дастанларда чаваплашмағ, дүнјаја јенидән кәлмәк јалпыз бир дәфә баш верир. «Килгамыш»да да, «Урал Батыр»да да, Хызыр әфсанәсиндә дә, «Короғлу»да да. Јәни

Дирилик сујундан онун «әсә саһибн»—Хызыр да нә вахтаса јалпыз бир дәфә ичиб. Бунунла да әбәди чаван олуб, өлмәз олуб. Әслиндә ону һеч вахт чаван гијафәсиндә көрмүрүк. О да Дәдәм Горғуд кими мүдрик ағсағгалдыр, сағгалы нур кими мүгәддәс ишығ сачыр, ишығ кими дә көзә аз көрүнүр, ишығ кими гәфил јоха чыхыр. Чох вахт онун көрүнмәсинә дә еһтијач галмыр, о, көрүнмәдән дә «көмәк едир», «јол көстәрир». Демәк, Хызыр һәинки ишығдыр, һәм дә халғын ишыға, әбәди баһара дөнмүш үмидидир.

«Короғлу» дастанындан ону да јәһилләшдирмәк олур ки, Дирилик сујуна Одлар јурдунун мүхтәлиф јерләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Вә бу да тәбиидир. Гејд етдијимиз кими, **Од вә Су инамы бүтүн Азәрбајчан торпағындан доғулмушдур.** Онун «зүһур етмәси» бир нөгтәдә—Абиширанда—Абшеронда («Апам Напат»да) һәр күн, Хызыр дағында—Чырағгаллада һәр баһар, Гошабулагда һәр 7 илдән бир, башга нөгтәләрдә дә башга-башга вахтларда «мүшаһидә едилиб». Гошабулаг да Дәвәчидәми олуб? Јох. Дастандакы шәрни арашдырмагла билмәк олур ки, Алы киши оглу Рөвшән—Короғлуну Од дәнизинин—Хәзәрин Абшерон саһилләриндән көтүрүб Азәрбајчанын Гәрбинә—Кичик Гафғаз дағларына апарыб. Халғын јаддашы да буна инамаға әсас верир. Белә ки, Короғлу дағларыны илди дә Ағдам, Кәдәбәј, Шамхор, Дашкәсэн, Лачын, Қәлбәчәр, Нахчыван рајонларында, Дағлыг Гарабағда нишан верирләр. Бәс, Алы кишини әввәлчәдән бәләд олдугу «кокрет дағ» вә онун зирвәсиндәки «Гошабулаг» һансы имиш?

Бу суалын чавабы **КОРОҒЛУ** вә **ОНУН МӘСКӘН-ЛӘРИ** һағында гыса да олса сөз ачмағы тәләб едир. Азәрбајчан халғынын јаратдығы тарихи вә әфсанәви гәһрәманлар сырасында Короғлу хүсусән јер тутур. Короғлу образы вә дастаны илә әлагәдар ССРИ-дә вә харичи өлкәләрдә дә чохлу тәдғигатлар апарылмыш вә апарылмагдадыр. Арашдырычылар һағлы оларағ бизим Короғлуну тәкчә Азәрбајчанын дејил, һәм дә бүтүн Гафғазын, бүтүн Јахын вә Орта Шәргин шифаһи халг јарадычылығынын зирвәси һесаб едирләр. Бу да илк нөвбәдә дастанып чох бөјүк бејнәлмиләл характерини ашкара чыхарыр. Дастандакы Короғлу XVI әсрдәки мәшһур Чәләлиләр үсјанынын башчыларындап һесаб олунур. Короғлу һәм дә дүнја шөһрәтли поезијамызын ән гүдрәтли нүмајәндәләриндән имиш. Өлмәз С. Вургун Короғлуну «Азәрбај-

¹ Ф. Мәммәдова. Гафғаз Албанијасынын сијаси тарихи вә тарихи чоғрафијасы. Бақы, 1986, сәһ. 88.

чаһын гүдрәтли халг шаири» адландырмышдыр. Тәәссүф ки, һәммин «XVI әсрдә јашамыш» Короғлунун вә икидләринни конкрет јери, јурду кими вачиб мәсәләләрә бу күнәдәк кифәјәт дәрәчәдә диггәт јетирилмәминдир. Короғлу үнванлы јерләр билаваситә Азәрбајҗан торпағларына бағландығы һалда, тәдгигатчы Р. Бабахановун дедији кими, һә дастан сөјләјән ашығлар, һә дә ону нәшр едәнләр бу үнванлара конкрет оларағ иснад етмир, санки буну биләрәкдән вачиб сајмырлар. Биунла белә, Короғлунун вә онун бә'зи икидләринни вә һәмфикирләринни тарихи шәхсијәт олмалары, јашадығлары вә мүбаризә етмәк үчүн топландығлары јерләр, хусусилә Короғлунун баш мәскәни һағгында бә'зи фикирләр дә мөвчуддур. Чәләлиләр үсјанынын башчыларындан һесаб олунан Короғлу илә јанашы, дастандакы Ејвазын, Дәли һәсәнни вә Кизироғлу Мустафабәјни дә тарихи шәхсијәтләр олдуғуна даир фикирләр вар. Короғлуда бә'зи епизодларын дастанын өзүндән, даһа доғрусу, XVI јүз илликдән әввәлки дастанлар вә тарихи һадисәләрлә сәсләндији дә бәллидир. Мәсәлән, Короғлунун Ејвазы Чәлибелә кәтирмәси доғрудан да, Чавиданын Бабәки Бәзз галасына кәтирмәси илә сәсләшир. Бәзз галасынын Аразын чәнуб тајында, Тәбриз јахынлығында јерләшмәси, Чәләлиләр үсјанынын мәркәзинни дә мәнз Тәбриздә олмасы вә диҗкәр јардымчы фактлар бә'зи арандырычылара Чәлибелин Бәзз галасы ола билмәси гәһәтинә кәлмәјә әсас вермишдир. Көрүнүр, дастандакы гошмаларын 1721-чи илдә тәбризли ермәни Аракел тәрәфиндән јазыја алынмасы факты да һәммин күманы артырмышдыр. Лакин бу күманда оланлар да Чәлибелә Вәтәнин—Азәрбајҗанын рәмзи кими гәбул едирләр. Фикримизчә, белә демәјә һеч бир әсас јохдур. Арашдырмамыз кәстәрир ки, Чәлибелә Вәтәнин һеч дә рәмзи јох, өзүдүр! Вә ону—Короғлу пајтахтыны хәритәләрдә ахтарыб тапмағ да олар.

Бунун үчүн ән доғру јол кәстәрән јенә дә дастанын өзүдүр. Нәзәрә алмалыјығ ки, дастанда конкрет тарихи шәхсијәт олан XVI әсрин Короғлусу ондан нечә мин ил әввәлки, мифоложи тәфәккүр дөврүнүн Короғлусу илә бир-биринә говушмушдур. Әфсанәви Короғлунун бир сыра кејфијәтләр тарихи шәхсијәт Короғлуда дастан боју тәчәссүм олунур. Тарихдәки Короғлу дүнјәви инсандыр, конкрет дөврдә јашамыш халг гәһрәманыдыр. Доғулдуғу обаны, о, өзү ајдынча ишан верир:

Мурадбәјли дерләр бизә
Мејданда мәрдик ишләни.

Дәрбәндлә, әрәб пашанын мәчлисиндә дә Короғлу өзүнваныны дејир:

Әрәб паша, сәнә бир әрз еләјим,
Јерим хәбәр алсан, Мурадбәјлијом.

Дастанын бир јериндә Бајазид јахынлығындакы Мурадбәјли кәндинни ады чәкилир. Лакин арашдырмамыз кәстәрир ки, Короғлунун доғулдуғу Мурадбәјли индики Ағдам рајонундакы Мурадбәјли кәндидир. Короғлу бир чох чәһәтдән мәнз бу кәндә—Ағдам Мурадбәјлисина бағлыдыр.

Билдјиимиз кими, Короғлунун атасы чаванлығында мәшһур илхычы иди. Индики Ағдам әразиси дә та гәдимләрдән әсас атчылығ мәркәзләриндән бири кими танынмышдыр. Гарабағ атларынын тәрифи әсрләр боју дилләрдә кәзмишдир. Гырат вә Дүрат да һәммин тәрифли атлардан ола биләрди. Елә һасан паша да һәсән хандан бир чүг ә'ла ат истәјир. Көрүнүр, о Гарабағ—Мурадбәјли атларынын тәрифини ешидибмини. Мурадбәјлинин—Ағдамын букүнкү сакинләри дә гәдимдә бу јерләрни мәшһур илхычыларындан вә «чапанда ајағлары кәјлә кедән» атларындан һәвәслә сөз ачырлар.

Короғлунун ән јахын адамларындан бири Ашығ Чүнундур ки, дөвранлар сүрүб, мәчлисләр көрмүш бир устад иди, нечә-нечә чаваны да өјрәдиб ашығ сләминди. О, чох јерләри кәзәндән сонра Чәлибелә кәлир вә галаи өмрүнү Короғлу илә бир јердә кечирир. Дастанын бир јериндә Ашығ Чүнун да доғулдуғу обаны бәјән едир:

Арасбар тәрланыјам,
Сопалар тәкләдәнәм.

Әсримизин 30-чу илләринәдәк индики Ағчабәди рајонунун Арасбар кәндинни јахынлығында бир нечә евдәг ибарәт Тәклә кәнди дә олмушдур. Сопралар һәммин кәнд даһа гәдим олан Арасбара говушмуш вә адыны итирмишдир. Арашдырмамыз кәстәрир ки, Ашығ Чүнун мәнз һәммин Арасбар кәндииндидир. Вә о, өзүнә бир дә она көрә «Арасбар тәрланыјам» дејир ки, һәммин Арасбар та гәдимдән ашығлар, нәгмәчиләр бешијәтәк таныныб. Вә тәсәдүфи дејил ки, улу Горғуд атанын мәнсуб олдуғу Бојат ели, обасы—индики Бојат кәнди Арасбар вә Мурадбәјли кәндләри илә од гоншусудур. Јә'ни үчү дә бир ојмағдадыр. Ашығ Чүнуну Чәлибелә, Короғлунун јанына чәкиб апаран бәлкә дә чаван чағларында ил-

хычы Алы киши илэ гоншу вэ дост киши јахынлыгындан доган догмалыг инеси олмушдур. Дикэр тэрэфден Ашыг Чүнуу өзүнү халгын ашыгы билдији үчүн халг гөрөманынын да жанында олмалы иди.

Нәһажэт, Короглуунун вэ Никар ханынын өвлад һәрәтинә чарә тапан да мәнз Ашыг Чүнуу олур. О, кәнчлик илләриндәи дә јахшы таныдыгы (эразичә јахын олдуғу) Тәкә—Түркмән обасына кәлир. Бурада гәссаб Алынын оғлу кәнч Ејвазы јүз икидин ичиндән сечиб бәјәнир. Вә ону Короглуја вэ Никар ханыма лајиг оғул билдир. Тәкә—Түркмән кәлиди дә узағда дејилди. Мурадбәјли вэ Арасбарын чәми бир нечә километрлијиндә јерләширди. Арашдырмамыз көстәрир ки, XVI әсрдәки Тәкә—Түркмән Бәрдәнин индики Түркмән кәндидир. XX әсрин әввәлләринәдәк бу кәндиң Тәкә, јахуд Тәклә тирәси дә олмушдур.

Демәли, Короглу—индики Агдамын Мурадбәјли, Ејваз—Бәрдәнин Түркмән, Ашыг Чүнуу исә—Ағчабәдинин Арасбар кәндләриндә дунјаја кәлибләрмиш.

Бәс, Короглунын баш мәскәни, Чәнлибел һарада олмалыдыр? Фикримизчә вә дастандан көрүндүјү киши, һәмни јери Гарабағын Аран әһалисинин һәр јәј үз тутдуғу Кичик Гафгаз дағларында, конкрет олараг индики **КӘЛБӘЧӘР** јајлағларында ахтармалыјыг. Дастанда охујуруг: «Короглу Чәнлибеллиң јола бахарындакы Ағ гајада дуруб әтрафы көздән кечирирди.» Ағ гајаңын јахынлыгында чәнлибеллиләрини мәшиһур Јағы горуғу да олуб: «Короглу белә баханда көрдү Никар Јағы горуғунун јанындакы чәмәнлијин башында дајаныб.» Нәһажәт, Чәнлибел һәндәвриндә Ағ гаја вә Јағы горуғундан әлава, Ат дүзү адлы јердән дә сәһбәт кедир: «Атларыны сүрүб үз гојдулар Чәнлибеллиң башына. Ағ гајадан кечиб Ат дүзүнә чатдылар.»

XVI әсрдәки һәмни адлар вә јерләр букүнкү Кәлбәчәр рајонундакы јерләрә көрүн нечә дә ујгун кәлир: ЧӘНЛИБЕЛ—индики Башлыбел, Дәлидаг вә Гарачәнли дағлары; АГ ГАЈА—индики Ағ гаја кәнди вә гајасы). Ағ јага вә Кәлиң гајасы да бу үнванлара туш кәлир; ЈАҒЫ ГОРУҒУ—индики Јағы горуғу; АТ ДҮЗҮ—индики Ат дүзү, јахуд Тахта дүзү. Кәлбәчәрини гочаман сакипләри данышырлар ки, Тахта дүзүндә бир вахтлар ат чапанларың јарышы кечириләрмиш.

Дастанда көстәрилдји киши, Чәнлибел дағларың әлчәтмәз зирвәсиндә «гоша гајалы» алынмаз гала ол-

магла јанашы, һәм дә бөјүк карван јолуна јахын олмушдур. Буну Короглунын вә икидләриниң зәһмәткеш халгын мәнәфеји кешјиңдә дајанмалары да тәләб едирди. Олар һәр карваны јох, елиң вар-дөвләтиниң Истамбулда отурмуш хоткарың вә онун һөкәрләриниң—пашаларың, хаңларың сарајларына апаран карванлары сојуб јенә дә халгын өзүнә пајлајырдылар. Арашдырмамыз Чәнлибеллиң јахынлыгындаи кечән карван јолунун истигамәтини мүәјјәләшдирмәиә дә имкан верид: **КӘНЧӘ—БӘРДӘ, ДӘРБӘНД—ШАМАХЫ—БӘРДӘ** вә **ТӘБРИЗ—БЕЈЛӘГАН—БӘРДӘ** јолларының говушдуғу һәмни баш јол индики Мирбәширдән вә Агдамдан кәлиб Тәртәрчајың саһилләри илэ Кәлбәчәрдән, сонра да мәшиһур Кәлиң гајасының јахынлыгындаи, јәни Чәнлибеллиң «јола бахарындан» кечиб, Көјчәдән Нахчывана, орадан да Әрзума вә Истамбула апарырды. Бу сәбәбдән дә о, мәнз баш карван јолу иди. Вә она чоғлу кичик јоллар да говушурду.

Чәнлибелдән кечән баш карван јолуну Кәнчә—Кәдәбәј јолу санаплар һәмни јолун үстүндәки, индики Шамхорун Чардахлы кәндини дастандакы «Чардахлы чәнлибелләр» ифадәси илэ әсәсләндирмаға чалышырлар. Вә унудурлар ки, дастанда бол-бол ишләнән «чардағлы» ифадәси «чохбүрчлү» аңламындадыр. Неңә ки, Ашыг Чүнуу дејир:

Тутулуб һасарлы бурча
Мәһбуб ханым, бизиң јерләр.

Бунула белә, арашдырмамыз көстәрир ки, Короглу индики Кәлбәчәр дағларыны өзүңә баш мәскән сечсә дә, әтраф дағларда да, һәм дә әсәси карван јолларына јахын јерләрдә, гајалар башында галалар—чардағлы чәнлибелләр гурмуш, халга зүлм едәнләри һәр јердә тәғиб етмишдир. Одур ки, Короглу үнванлы јерләрә—дағлара, гајалара, бинаalara, кечидләрә Шимали вә Чәнуби Азәрбајчаның чоҳ јериндә раст кәлишир. Дәлимәммәдли, Дәлигушчу вә с. кәнд (гәсәбә) адлары да буна мисал ола биләр. Белә үнванларың ән бөјүјү исә, фикримизчә, **ДӘЛИ ДАҒ**-дыр. Күман ки, о, мәнз Короглу икидләриниң—дәлиләриниң шәрәфинә, һәм дә онларың баш мәскәни киши бир вахт Дәлиләр—Икидләр дағы адланырмыш. Даһа бир вачиб мәсәлә. Дастанда көстәрилдир ки, Гырат вә Дүрат дәннз ајгырының төрәмәсидир. Бурада артыг әфсанәләр дөврүнә гајядырыг. Арашдырмамыз

көстөрүр ки, сөһбәт јенә дә Хәзәр дәнзиндән—Од дәнзиндән кедир. Од дәнзиндән чыхан аҗғырлар исә эслиндә һәјаты јарадан одун тимсалыдыр. Вә демәли Гырат, һәм дә Дүрат өддан төрәјиб. Арашдырмамыз көстөрүр ки, Гырат—Гызыл ат—ән әла, әи көзәл атдыр. Гызыла «гырмызы» дејилдији дә бәллидир. «Гырат»дакы «Гыр» мәһз гызылын «гырмызы» варианттынын баш компонен-тидир. «Дүр ат» исә Күмүш атдыр. (Дәниздә дүрр ах-тармағ, дүрданә—күмүш дәнәси вә с.) Гыр атып «Бө-јүк»—«Гара ат» вә «Бөз ат» кими јозулмасына исә һеч бир еһтијач галмыр. Гыр атып шимшәк ганадлары да-станын әввәлиндә «әрисә» дә, јох олмур. Дастан боју көс-тәрдији мө'чүзәләрдә ГЫР атып «һисан көзүнә көрүмә-јән» од ганадлары да иштирак едир. Мәсәлән, «Ејвазын Чәнлибелә кәтиризмәси» фәслиндә Гыр ат, үстүндә ики икид—Короғлу вә Ејваз отурдуғу һалда учурум кәпа-рында бир гајадан о бири гајаја елә сычрајыр ки, дыр-нагынын учу да зәдәләнимир. Белә сычрајыш—учуш јал-ныз гоша шимшәк ганадлы—од ганадлы ата хас ола би-ләрди.

Бәлли олур ки, Алы киши өз илхысыны Гарабағдан Од дәнзинин—Хәзәрин саһилләришәдәк сүрүб апарыр-мыш. Чәнлибелә исә о, һәр јәј илхыны јәјлаглара гал-дыранда бәләдләјибмиш. Нәһәјәт, фикримизчә, дастан-дакы Гошабулағын әфсанәви прототији дә Дәли дағын Јахасындан чағлајан дүнјача мәшһур ИСТИ СУ булағ-лары олмушдур. Биз дастанда ики Короғлу вә ики Гыр-атла үзләширик. Биринчи Короғлу мифик чағларып вә-тәндашыдыр. О, Гор оғлу тәк дүнјаја кәлиб. Мәһз миф-дән доғулдуғу үчүндүр ки, она Гошабулағын сујундан ичмәклә өлмәзлик бәхш олунур. Алы киши исә онун лап әввәлдән дүнјәви атасыдыр. О да һәм миф дөврүндә, һәм дә XVI әсрдә дүнјаја кәлир. Миф дөврүндәки Алы киши дүнјәви инсан олдуғу үчүн Гошабулағын Дирилик сујун-дан ичмәк она гисмәт олмур. Вә о, өләри инсан кими өмрүнү баша вурур. XVI әсрдәки мурадбәјлили Алы ки-ши миф дөврүндәки Алы кишидән зүлмә мә'руз галыб, көзләринин чыхарылмасы илә фәргләшир. Бу «фәргдән» дә Короғлунун Од ады ГОРОҒЛУ—КОРОҒЛУ шәклинә дүшүр. «Гороғлу» «Короғлу» көјнәјинә кејиндирилир. Дастанчылар «көјнәјин аятындакы» Гороғлудан һәр ичә сөз ачмасалар да, онун варлығыны—Короғлунун мәһз Од оғлу олдуғуну һеч чүр кизләдә билмирләр. Короғлу өзү елә нәгмәләриндә «һинсинин од, ишығ» ол-

дуғуну һәрдән јада салыр. Бир дә, куман ки, дастанын јарапмасы дөврүндә «Кор» мәһз «Көздән кор олмағ» кими дүшүнүлүб. Бундан әввәл исә «Кор» Јерин адла-рындан бири—Кору—гарасы—габығыдыр. (Земној кор—Јер габығы) Нәјәт да мәһз Јерин габығындан јара-ныб. «Оғуз»да бу, Габа ағачдыр. Елә һәмни Габа ағач да Јерин—Одун—Зерин һәјаты јарадан үст—торпағ га-тыдыр ки, су, һава вә јашыллығла вәһдәттәдир. Демәли, Короғлу һәгигәтән дә, «көзләри кор едилмиш атаһын оғ-лу» олмаздан әввәл Јер оғлу, Јер габығынын оғлудур—оғуздур—Од оғлу, ишығ оғлудур.

Халғ Короғлу дағы кими, Короғлунун ичдији Гоша-булағы да өз итәјинчә чоһалтмындыр. Короғлунун Го-шабулағы һәр 7 илдән бир, һәм дә чәми бир кечә, бир ичә аныға «сәһрләнирсә», Чырағгала сују һәмнишә сәһр-ли, һәмнишә дә дағын аятында, гаранлығда имниш. Онун мәһз гаранлығда олмасы (Гошабулағ да мәһз кечәнин гаранлығында көпүкләнир) сәһрлилијини өләри һисандан кизләтмәк үчүн имниш. Өләри һисанлар олан Искәндәр вә Алы мәһз бу сәбәбдән һәмни суја—Дирилик сујуна лап јахын олсалар да ондан ичә билмирләр. Короғлу она көрә ичә билир ки, дедијимиз кими, о, мифдән јаран-мышды, халис од иди. Гор иди, Горун оғлу иди. Онун атасы—Алы киши ал оддур—бир әли јашыллыға—һәја-та бағлыдыр. Нәјәтә кәлән исә кетмәлидир. Дастанда һи-санлашан Короғлу дүнјәви көзәллә—Никарла евләнир. Лакин өвладлары олмур, Она көрә ки, Никар өзү дә од-дур, Гор—гар инсандыр. Гадын олдуғу үчүн онун «гор»у—«гар», сонра да «кар» олмушдур. «Ни»—«ин» исә «Инсан»ы тәмсил едир. «Инсан»ын Имадан—Һәв-вадан—Јер анадан доғулдуғуну билirik. Короғлунун «өвладынын олмамасына» дастанда «сәбәб» ахтарылса да, догма халғынын бүтүн өвладлары Короғлунун өз өвладларыдыр. О, Од јурдунун, Од елинин Од атасы, Гор атасыдыр. Әслиндә, Короғлунун она көрә өвлады ол-мур вә олмамалы иди ки, о, Горгуд вә Хызырла әбәди од—ишығ олмағ кими бир нөггәдә бирләшмишди. Ахы, Хызырын вә Горгудун да «ајрыча өвлады» јохдур вә ола да билмәзди. Чүнки онлар да Од ата, Одун өзүдүр-ләр вә онларын да «ајрыча өвлады» бүтүн халғдыр. Нә-һәјәт, дастанчы Короғлунун јалныз гочалығыны дүшү-нүб, өлүмүнү санки биләрәкдән «дүшүнмәјиб». Дүшүнә дә билмәзди. Чүнки Короғлу дастанда һәр нә гәдәр дүн-јәви инсан олса да, оддур. Од исә һеч вахт өлмүр. Өлүм

Горгуда илан, Короглуја исә гочалыг шәклиндә јахын-лаша билир. Лакни нә Горгуд өлүр, нә дә Короглу. Горгудун гәбри нә үчүн о, һәлә дири икән «газылыб»мыш? Бу да әслиндә ибтидан азәрбајчанлынын фәлсәфи консепсиясыдыр: дүңянын сон учу өлүмлүдүр. Белә олмасайды, биз дастанда Дәдә Горгудун бүтүн огуз ели тәрәфиндән тәнтәнәли дәфинни, дәфидән сонра исә онун гәбринин үстүндә учалдыласы ән'әнәви һүндүр тәһәни—гурганы да, елин көз јашыны да, бәлкә дә «Горгудсуз галдыгы үчүн» өзүнә тәзә башбилән, тәзә улу озан сечмәсини дә көрә биләрдик. Лакни биз бунларын һеч бирини көрмүрүк. Дәдәм Горгуд оддан јарандыгы, одун өзү олдугу үчүн һәминшә бизимләдир, Короглу да Горгуглу олдугу, үстәлик одлу—Дирилик сујундан ичдији вә о суда чимдији үчүн дә јенә дә өлмәздир, јенә дә һәр вахт бизимләдир. Нәһајәт, Короглууну гылынычы да әбәдидир, тапры одундандыр. Дастанда дејилдији кими, «сәма дашындандыр». «Мисри» сөзүнә Мисир өлкәси мәнасында јох, «мисмар»—мис од, од метал кими бахылмалыдыр!

Һәр ики дастанда дүңјәвиләшмиш Горгуд вә дүңјәвиләшмиш Короглу јалныз мүвәггәти олараг сәһнәдән узаглашырлар. (Бәлкә дә һәр ики дастанын шәрти олараг сонә јетмәси, тамамлапмасы хатиринә). Санки тәзәдән бој—бојламаг, сөј—сөјләмәк, тәзәдән Од јурдуну икидләрини башына тонлајыб, өзү дә Гыратын—Гызыл атын белнидә ганчәнләрә, Од јурдуна әл узаданлара гаршы мүбаризәјә атылмаг үчүн!

Горгудун нә вахтса Хызыр вә Короглу кими дирилик сују—көпүклү су ичдији билинмәсә дә, она да гејбдән—илаһи гүввә тәрәфиндән «һәр шеји габагчадан көрмәк», башбилән олмаг, нәһајәт, озанлыг етмәк (Короглуја ашыглыг верилдији кими) истәдады верилмишидыр. Һәмин мәлуматдан Дирилик сујунун изләрини көрмәк мүмкүндүр. Бунула белә «Дирилик сују» дејиләндә илк нөвбәдә Хызыр дүшүр јадымыза. Чүнки дирилик сују өнчә һәјатын доғулмасыны, дирилмәни, севинчин—севкинни, јашыллыгыны, абадлыгыны, көзәллијин башлапмасыны хәбәр верир. Бүтүн бунлар исә Хызырын бир нөв «пешәсидир». Ону да гејд едәк ки, **ХЫДЫР** да елә **ХЫЗЫР** демәкдир. Бурада садәчә олараг д-з әвәзләnmәси баш вермишидыр. Вә биз буну да гејд етмәји вачиб билirik ки, Хызырын вә онун ичдији «Дирилик сују»ун «јалныз вә јалныз әрәб мифоложи аләми илә» бағлап-

масы һеч бир елми мәнтигә әсасланмамышдыр. Гәдим азәрбајчанлыларын мөвсүмлә бағлы инамларынын вә онларын әсасында јаранан мәрәсимләрини бир гисминни доғмалыгы узун мүддәт араидырычыларымызын диггәтиндән јајынмышдыр. Елә бу сәбәбдән дә индијәдәк Хызыр (Хыдыр) мифоложи образынын әрәб дүңјасы илә бағлы олдуғу гәти билдирилирди. М. Сејидов илк дәфә шифаһи халг јарадычылығындан вә дикәр мәнбәләрдән кәтирдји инандырычы мисаллар вә шәрһләр әсасында елми сурәтдә сүбүт етмишидыр ки, Хызыры мәнз азәрбајчандилли (түркдилли) халгларын инамы јаратмышдыр. Вә Хызырын ады да, мәзмуну да гәдим азәрбајчанлыларын јазын кәлмәси мәрәсим илә бағлыдыр.

М. Сејидов да Хызырын ичдији «Дирилик сују»ндан, ибтидан инсанын һәјат тәрзиндән, јашајышындан, дүңјаны дәрк етмәсиндән јаранмыш Су вә Дүңја ағачи култундан, сујун өлмәзлик вермәси инамындан сөһбәт ачыр. «Дирилик сују»нун јалныз мифик гәһрәманын «пчә билмәсини» дә ајдынлашыдыр. Оун Башгырд эпосу «Урал Батыр»дан кәтирдји мисаллар хүсусилә гијмәтлидир. Һәмин эпосун кәнч гәһрәманы бүтүн јаманлыглары, иисликләри мәнв етдикдән сонра—јәгин ки, мәнв етдијинә көрә! «Дирилик булагы»на чатыр, лакни о, биләрәкдән һәмин судан өзү ичмир, ону доғма халгына бәхш едир, јурдуну дағларына, чәмәнләринә сәпир. Јенә дә она көрә ки, Горгуддан вә Короғлудан фәргли олараг Урал Батыр һәгигәтән, бүтөв һалда дүңјәви гәһрәмандыр, демәли, өләри инсандыр. М. Сејидов Урал Батырла Хызырын ејни мәзмун кәсб етдији гәһәтинә кәлир. Әлбәттә, фәрг вар. Фәрг одур ки, Хызыр билава-ситә оддур, һәм дә даһи Низаминин тәсвир етдији кими «јашыл либаслы, гырмызы үзлү» оддур. Хызыр да Короғлу кими «Дирилик сују»ну она көрә ичир ки, һәминшә халгла бир јердә галыр. Урал Батыр исә һәмин судан ичсәјди, эпосдан көрүндүјү кими, «халгдан узаглашмыш» оларды. Шүбһә јохдур ки, Урал Батыр әфсанәси улу азәрбајчанлыларын Хызырындан бәһрәләнмиш вә һәмин дастаны—эпосу јазан да мифоложи гајданы ахырадәк көзләмишидыр. Бәзән «Әрәб Хыдыры илә азәрбајчанлы Хызырын ошар кејфијәтләрә малик олмалары» халгларын јашајын тәрзиндән, тәфәккүрдәки, дүшүнмә бичиминдәки јахынлыгдан јаранан тиположи һадисә һесаб едилмишидыр.

Лакни арашдырмамыз көстәрир ки, «Хызыр» кими

«Хыдыр» да Азәрбајчан дилинә мәхсусдур. Бурадакы 3-д өзвәзләнмәсини «Азәр»ин «Адәр» вариантына малик олмасында да көрмүшүк. Бир дә «з» кими «д» да одун, о чүмләдән улу одун—Күнәшини компонентләриндәндир. Демәли, һеч бир «эрәб Хыдыры»ндан сөһбәт ола билмәз.

Дедијимиз кими, Дирилик сују мәнз Одла Сујун говушмасыны тәмсил етдији үчүн һәјаты јарадыр, һәјат үчүн башлангыч олур. Буну бу күн дә һәр тәзә севки илә, мәнһәббәтлә мүшәһидә етмәк мүмкүндүр. Јәни һәр тәзә севки илә, һәр кәнчә дә «Хызыр баба» тәрәфиндән «сөһрли дирилик сују—одлу су верилминн олур». Вә бу «сујун» оду бәзән о дәрәчәдә чох олур ки, Од оглуни Фәрһадә дөндәрнб она дағлары јардырыр, ја да «өз одуна», ону «чәкән ода» говуша билмәмәсиндән иштиһар дәрәчәсинә кәтириб чыхарыр. Бу сөһрли, одлу, ағәшли, ишығлы сујун бир ады да еләчә «Ишығ»дыр. Көркәмли фольклоршүнас-алим, унудулмаз мүүллиминн Мәммәдһүсеји Тәһмасиб «ашиг» вә «ашығ» сөзләринини мәнз «ишығ»ла бағлылығы гәнаәтинә кәлмишдир¹. Буунила белә, о, өз гәнаәтиндә тәрәддүд етминн, «ешг»ини вә «ашиг»ини эрәбчә олмасы фикриндән узағлаша билмәмишдир. Буна «өјрәпчәли мәнтиг», онларча улу сөзүмүзүн «ја эрәб, ја да фарс мәниһәли олмасы»ны аз гала кор-коранә исрар едән еһкамчылыг мане олмушдур. «Ашығ эрәбчә «ешг» сөзүнүн фанли олан «ашиг»ини дил гауунларымыза ујғулашмын шәкли вә сәһәт синкретизминини әсас әламәтләрини өзүндә јашадан халг сәһәткарыдыр»,—дејән М. Һ. Тәһмасиб даһа сонра јазмышдыр: «Бизчә «ашығ»ын «озан» вә «јаншаг» ад-титулларына галиб кәлмәси просеси... узун вә мүрәккәб бир јол кечмишдир ки, бурада да «ешг»лә бағлы олан «ашиг» сөзүнүн дүнјәви, фәлсәфи вә рәмзи мәһалары чох бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бурада бир сыра башга сөзләрини дә көмәји, хидмәти, иштираки олмушдур ки, булардан бири дә «ишығ» сөзүдүр». Вә бу «иштирак»да Тәһмасиб мүүллим «ишығ»ын мәһазини мәһасыны гәбул едир вә өз фикрини әсасландырмаг үчүн академик В. Горделевскидән мисал чәкир. В. Горделевски јазыр: «Гәләндәрләри XVI әсрдә чох кенинн јайылмыш истиһалә олан «ишығ» адландырырдылар. Бурада бәлкә дә түркчә «од» демәк олан «ишығ» сөзү илә эрәбчә «аллаһа мәнһәббәтлә јанан» де-

¹ М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дасәаллары. Баки, 1972, сәһ. 45.

мәк олан «ашиг» сөзүнүн контаминасијасы банн вермишдир»¹. Вә Тәһмасиб мүүллим академик В. Горделевскинин һәмни фикринә өз мүнәсибәтинин белә јекуплашдырыр: «Чох марағлыдыр ки, В. Горделевскинин көстәрдији әсрләрә анд бир сыра Азәрбајчан шифаһи халг шеһри нүмунәләриндә дә «ишығ» вә «ашығ» сөзләри әләгәдар бир шәкилдә ишләдиляр: «Қороғлу дер: мән ишығам, ишығ дејиләм, ашығам вә с.». Демәк, В. Горделевски дә, М. Һ. Тәһмасиб дә «ашығ»ын мәнз «ишығ» сөзүндән јаранмасы фикринә там јахынлашмын, лакин ән сонда «эрәбчилик» сәддиндән кери чәкилмишләр. Мәкәр ешгини маһијәтинини мәнз од олмасыны вә оддан саваји һеч нә олмамасыны ајрыча изаһ етмәјә еһтијач вармы? «Ешг» әслиндә «АШГ»—«АСГ»—«АГС»—«АКС»—«Огуз оддур, ашиг дә ешг—ода дүшәндир. Ашг—Ашгабад—Огузабад! Нағылларымызда Хызыр бабанын әлиндән бута—бадә алыб ичәнләрини сивәси о дәмдә «од тутуб јаныр». Елә М. Һ. Тәһмасиб дә буна даир чохлу мисал кәтирир»². Вә ешгини мәһна вә мәзмуна мәнз од, ишығ олдуғуна даир сәјсәз гәдәр мисаллар кәтирилән, сөвәпләрини алышыб јанмасындан данышылан дикәр китабларда да арашдырычылар шүбһә ичиндә дүшүнүрләри: «Ахы, һәр јердә јазылыр ки, «ешг» вә «ашиг» эрәб сөзүдүр». Бурада јада дүшмәјән ешг вә ешгә дүшәннин од ашиги, вурғуну, нәгмәшән олдуғу, ашиглиян һәјат үчүн башлангыч олуб, одла сујун говушмасындан јарандығы, һәр ешгә дүшәннин дә бу башлангычы тәкрар етмәсидир. Һәгигәт будур: «ешг» вә «ашиг» һеч дә эрәб сөзү дејил. Һәр ики сөз эрәб дилинә гәдим Азәрбајчан дилиндән кечмишдир.

ЧОХАДЛЫ ГЫЗЫЛ. Ибтидан азәрбајчанлы одун—«ал»ын әламәтини металларын һамысындан чох гызылда көрүб. Ола ал+тап—Тапры дашы, металы дејиб. Алтан, алтын, алтун. Елә гызыл сөзү дә хыз—гыз, исти вә ал—ыл, исти ал, гызғын ал демәкдир. Баллидир ки, гызылын ичтиман мәзмену адындан вә өзүндән даһа чох «јандырыр» Бүтүн башга әшјаларын еквивалентинә—пул ваһидинә чеврилән гызылын һәјатда јандырмаг, «истилик» вә бурадан јаранан гүввәтлийлик маһијәтинини изаһ етмәјә еһтијач јохдур. Одун шаһ рәнки вә әсас хәссәси—

¹ В. Горделевски. Государство селджукидов Малој Азии. М.—Л., 1941, сәһ. 175.

² М. Һ. Тәһмасиб. Көстәрилән әсәри, сәһ. 45, 177, 210.

гызгып ал олмасы бу эи гнймэтлн металын икн адында иштирак едир: «ал»—«ыл» бурада эи парлаг, эи уча, мэмунлудур. «Гыз» компонентн дэ оддур. Демэли, гызыл эи парлаг, эи гнймэтлн оддур. «Алтун»да исэ «тун» «тапры» мэмунлудадыр. Алтун—тапры оду, тапры дашы, металы мэнасында сэслэмнишдир. Бурадан «ТАН-РЫ» сөзү дэ адылланшыр: Тапры—жэни һэрэкэт едэн, жарадан од, жарадан одун нуру, сафлыгы. «Дэмнр» дэ «тапры» көклүдүр: Тапры—тамры, тамнр—дэмнр вэ с. Бурадакы «т» вэ «д» бизэ бэллн «отр»дан—«атр»дан кэлнр. «Атр»ын «Атроп»—«Антроп»—инсан мэмунуну жадымыза салаг. Демэк, Тапры—Антыр—Инсандыр. Инсанда—Тапрыдыр вэ бу һеч дэ эи'әнэви образлы ифадэ дедил. Нечэ мин иллэр сонра XIV эсрдэ бөжүк Нэсимн дэ Инсаны Тапры зирвэсиндэ көрөчөк. Биз исэ «Тапры» сөзүнүн дэ «Азэрбајчан», даһа доғрусу, онун «Атропат ана» варианты илэ ејни мэмунда олдуғуну көрүрүк.

Гызыл һэм дэ «зэр»ди. «Зэр исэ улу одун—Күнэшин зэррэсиндир. Вэ Зэр—Зер—Јер апламындадыр. «Зерно» (тағыл) да зэр он—зэр од, зэр дэнэси, зэр ана—һэјат верэн од ана мэмунундан доғулуб. Гызылын «дүр» ады исэ су—Һэвва көкүнэ бағлыдыр ки, ондан бэлс етмишнк. Гызыла һэм дэ даш-гап дејирнк. «Даш»ын Одун—Јернн бағрындан «дашмын» од олдуғуну билнрнк. Нечэ ки, «јанап дан» «Салјан» одун эламэтннн эке етднрнр. «Гаш» јүз одун ичнндэн көрүнэн оддур. Көзүн үстүндэки гаш «ал»да—алында «од ишарэсн»днр. Гызыл үзүјүн гашы—АЛМАС да чохчаларлыдыр. О, гызылын, одун гашы олмагла галмыр, эслнндэ сыхылмыш, эрнмиш парлагланмыш, шэфэглэнмиш оду, одун «ағ көпүјүнү», гајмағыны тэмснл еднр. «Ал» вэ «мас» компонентн бу одун «ал»ындап кифајет гэдэр хэбэрнмнз вар. Галыр «мас». Арашдырмамыздан бэллн олур ки, «мас» улу «маг»ын төрэмэсндр. «Маг»дан исэ улу «Мадај» сөзү јаранмышдыр.

МАГДАЈ—АМАДАЈ—МАДАЈ (МИДИЈА)

Ады Шэргдэн Гэрбэдэк бүтүн гэднм дүнјаны тутан, кнтаблары бэзэјон, улу бабаларымызын додағларынын ичрнн нэгмэси Мадај—Магдај—АНА ОД, «Икнгат ана» кнмн сэлэјон вэ бу күн дэ дүнјамызын эи снрлн-сорағлы сөзлэрнндэн олап Мадај! Сэниң һағгында чнлд-чнлд

кнтаблар јазылыб. Амма јенэ дэ гаты ачылмамыш, охунмамыш сэлнфэлэрнн арашдырычысыны, охучусуну көзлэјнр. Улу Мадај, Азэрбајчан ады дүнјанын Чэнуб јарысы! Даһа доғрусу, елэ һесап еднблэр. Сэн һэм дэ бүтүн Азэрбајчансан. Мэн бу «јарысы» сөзүнү «дөвлэт» мэнасында ишлэтднм. Сэниң дашыдыгып мэнэ исэ сэмалар гэдэр кенншднр. Ахы, бүтүн Азэрбајчан торпагында, бүтүн Јер күрэснндэ олдуғу кнмн, сэмаларда да сэниң улу, доғма, мүгэддэс адынын илэрн вар. Анчаг бу барэдэ сонра.

Эввэл «Алмас» сөзүнүн мас компонентннн јекунлашдыраг. «Мас» икн тэркнблндр. «М» вэ «ас». Ас—«Азэр»дэ, «Арзуда», «Огуз»да, «Тэбрнз»дэ, «Бэрднс»дэ көрдүјүмүз «аз»ын, «уз»ун, «оз»ун, «нз»нн, «нс»нн, «нн-тар»да, «ншыг»да, «нш»нн снноннмлэрнндэнднр. Мас—ншыглы оддур. «М» зэрнн—јернн ичэрнсн илэ бағлыдыр. Јернн—одун ичэрнсн онун бэтннднр, мајасыдыр, маткасыдыр, магмасыдыр. Магма—сыхылмыш, чох оддур. Эски огуз онун гэдэрннн тэсэввүр едэ билмэјнб. Маг—бу сыхылмыш, хэмнр һалына дүшмүнн од нэ бнр газандыр, нэ јүз, нэ дэ мин. Чохдан-чохдур, бу чохлуға көрэ дэ она һэм дэ МАС дејнлнб. Чохлуг, күтлэ мэнасында «мас(са)» бурадан эмэлэ кэлнб. (Бунунла белэ «мас»да «с» сэсннн јернн дахнлнндэ олса да, одун ншыглылығыны тэмснл етднјннн дэ тејд етмэлнјнк). Демэк, «Алмас»—«Алмас»—«чохлу, бэркнмиш вэ ншыглы од»дур.

Маг өзү дэ «ма» вэ «г» ннссэлэрннэ ајрылыр. «Ма» дүнјанын ана башлангычыны—«Има»ны тэмснл еднр. Има јернн—одун бэтннднр. Бнр даһа адып олур ки, нб-тидап азэрбајчанлы «анапы—атанын, сују—одун тэркнбнндэ» дүшүнүб. Вэ елм буну да чох-чох сонралар тэсднг едэчөк ки, дүнјамыз вэ бүтүн каннат, бүтүн ајлар, күнэшлэр, улдузлар, бүтүн галактнкалар «нкн олан бнрдэн»—ванндэн јараныб. Нечэ? Бнргүтблү магннт алмаг мүмкүн дејнл. Вэ Јер күрэсн бүтүнлүклэ нэлэнк мавн магннт нмиш вэ «маг» көкүнэ бағлы—Азэрбајчан днлннэ (сонралар һэм дэ паралел сурэтдэ днкар днллэрэ) мэхсус «магннт»—«јер—зер» икнгүтблүдүр вэ онун һэр гүтбүнүн дэ үмумн, бүтөв хассэлэрн илэ јанашы, мүтлэг бнр-бнрнндэн фэрглэнэн «өз» хассэсн дэ вар. Демэк, магннтн вэ онун бүтүн хассэлэрннн дэ од вэ одун хассэлэрн кнмн дүшүнмэліјнк. Вэ демэли, од јохдурса, магннт саһэлэрн дэ јохдур. Магннт вэ онун саһэлэрн, магннтнн икнлн хассэсн олмасајды, Үмумдүнја чазнбэ га-

ину да мөвчуд ола билмэзди. Дүңянын таразлыгы позулар, нәһәнк галактикалар өз күнәни системләри илә бирликдә жанлардан сыхылар вә чох нәһәнк партлајыш алынар вә бугүн улдузлар, улдуз-күнәш системләри, бүтүн планетлар, тәбни ки, анамыз Јер күрәси дә мөһв оларды. Демәли, дүңямиз јахшы ки, әзәлдән икили хас-сәјә мәшклдир. Ики гүтбүдүр. Бир гүтбү оддур, бир гүтбү су. Бир гүтбү атадыр, бир гүтбү ана. Бир гүтбү шималдыр, бир гүтбү чәнуб, нәһәјәт, бир гүтбү Адәм-дир, бир гүтбү Нәвва. Амма Јер дә, Күнәш дә, галактикалар да икили олсалар да, һәм дә ваһиддир, бирдир, бүтөвдүр. «Икили» хасијјәти исә һәмни бүтөвү јашатмаг үчүндүр.

Бу әбәди вә дәјишләмәз (јахшы ки, дәјишләмәз!) гауудандыр ки, јерин—зерин—одун ичәрисиндә зәрури дәјишикликләр, һәјәти јарадан процесләр баш вериб. Оун дахилиндә—бәтниндә кедән процесдән, гатылашмадан магмалашмадан, магнитләшмәдән һәјәтин доғуму башлајыб. Вә улу азербайчанлы бу процесин—**ОДУН ТӘ-КАМУЛҮНУ** мин иләр әрзиндә фәһмлә дүјмуш, дәрк етмәјә, анламага чалышмышдыр. Әлбәттә, о одун газ һалында күтлә олуб, сыхлашарг планетләрә, улдузларә, Күнәшә, нәһәјәт, Јерә чеврилдијини кәшф етмәһишди. Вә биз дә белә бир күмәндән узағыг. Бу кәшфин бәһәријјәтин ән сон инкишафынын мөһ-сулу олдуғу бәлһидир. Лакин Ф. Енкелсин дедији кими, инсанлар диалектиканын нә олдуғуну билән-дән чох-чох әввәл диалектик дүшүнмүшләр. Әски азербайчанлы да һәлә диалектик инкишафын нә олдуғуну билмәсә дә, Јери—оду «һәјәга һәмилә олан ана» кими дәрк едиб, даһа доғрусу, бүтүн јери—од билиб. Һәмни одун ичәрисини исә ана кими дүшүнүб. Вә бу ананы—Иманы гојнунда—ичиндә һәјәт јетишидрдијинә көрә «гүввәтли ана», гүввәтли—гутлу Има—Имат адланды-рыб. «Имат»дакы «т» мөһз гуту—гүввәти тәмсил едиб. Биз Имад адлы түрк-азербайчанлы адына Низамини «Некәндәрнамә»синдә раст кәлирик. О Имад ки, өл-мәз шаиримизә мадди көмәк көстәрмәклә она гүввәт вермишидр вә Низами дә бу хидмәти миһнәтдарлыгла хатырламышдыр. Диггәт един: **Имад вә мад(д)—и—ејни** сөз, ејни мәзмун дејилми? Әләвә изаһа еһтијач галмыр. «Мадди» сөзүндән дә «маддә» вә илк инсан **Ад(д)әм—Адәм—Ајтам—Ај—атам** јараныб. «Адәм»ин мөһз мад-ди—көрүнән олдуғуну шәрһ етмишик. «Има(т)»-дан ма-

терија, материк, материал вә б. јүзләрлә сөз јараныб. Има(т) һәјәти—инсаны доғдуғу, бәтниндә јетишидрдији үчүн елә онун бәтни дә Имат—(и)мат(ка) вә гысача мат адландыб. Демәли, «мат» улу азербайчанлынын ди-линдә ананын икинчи адыдыр. Биринчи—«ана» ады исә көјләрдән кәлир. Ана өнчә көјләри, сәманы, әнкинлик-ләри тәмсил едиб. Бу күн дә көјләрини кеншилијини ана гәлһинә бәнзәтмәјимиз тәсадуғи дејил. Ана бизи өз бәтниндән—матындан доғандан сонра әһнәдириб бөјү-дүр. Буна көрә дә анамыза һәм дә Әммә—мәмә (вурғу ишарәси олмајан «мама») дејирик. Мамаһын—мәмәһин дә әсас компоненти—«м» ананын Има—Има(т) адындан вә һәмни мәзмундан кәлир, ону тәкрат едир. Банга чүр дә ола билмәзди. Бу күн азербайчанлылар анаја ән чох ики адла: ана вә мама—мәмә дејә мұрачнәт едирләр. Анаја нәһә дејилләр дә вар. Ананын бир ады да чичәк-дир. Һәлә XI әсрдә азербайчанлыларын анаја Чичәк дејә мұрачнәт етдикләри мөһбәләрдән дә бәлһидир. Губа ра-јонундакы ЧИЧИ кәндини ады да елә ананын улу—Чичәк адындандыр. Шәкидә, Газахда вә Ағчабәдидә бу күн дә анаја ЧИЧИ, ЧИЖИ, ЧИЈИ дејирләр вә бунлар да ананын улу Чичәк адыны тәмсил едир. Арашдырма-мыз көстәрир ки, һәмни чичәк Сујун—һәјәтин Су баи-ланғычынын Ирмагдан сонракы булаг, Аб—Нәвва ад-лары илә бағлыдыр. Белә ки, «Ирмаг» өмрүнү баша вуран Су Күнәшлә, торнагла (Јерин үст гаты илә) вә һава илә тәмәсә олуб јашыллыга чеврилр, чичәк ачыр. Нәһәјәт, гадынын ушағлыгына һәм дә матка—һәјәт је-тишидрән дејилир. (Ка—дилләрини формалашдығы ис-бәтән сон дөврүн мөһфулуудур вә кичиклијә ишарәдир. Матка дахилдә, бәдәнин ичиндә кичик ана мәзмуну да-шыјыр). Иматын—матын «т» компоненти «гут»ла—гүв-вәтлә бағлыдыр. «Гут»ун «мат»да гүввәти тәмсил етмәси Азербайчан дилиндә бу күн дә чохишләнән «гаты» сө-зүнә, көкүнә бағлашыр. Гаты ип, гатыбан адам, гаты гаранлыг, гатыб ағача дөнмәк вә с. Демәк, «гаты»—мөһ-кәм, бәрк, әһнәлмәз, сынмаз маһијјәти дашыјыр ки, «гүв-вәти» дә елә һәмни кәјфијјәтләр јарадыр. Бәс «гаты» өзү печә мејдана кәлиб? Одун гатылашмасындан. Одун газ—һава вә маје—дуру һаллары да гүввәтдир. Гаты һалында исә онун гүввәтлилији даһа бариз шәкһлдә үзә чыхыр. «Гатыланмыш оду» «сојуг» дәһир шәкһлиндә кө-рән әски азербайчанлы онун бүтүн башга әһјалардан: ағачдан, дашдан вә с. даһа мөһкәм, «гүввәтли» олду-

гуну мүшәһидә етмишидир. Елм дә өјрәдир ки, гатылашан маддәһини атомлары һәддидән чоһ сыхылмыш, јәһни бир-биринин ичинә гатылмыш олур.

Магма—гатышыг одун јени мәрһәләсидир. Бундан әввәл исе о, маја һалыны кечмиш олур. Маја—одун дуру һалыдыр, домна печиндә көрдүјүмүз од селидир, елми дилдә плазмадыр. Һәмин «домна», дам ана, ев ана, ич ев мәзмунундан доғулуб. Латын дилиндә домна—ев гадыныдыр. Демәли, бу сөз дә латын дилинә оғузчадан, ја да улу дилдән паралел шәкилдә кечиб. Гатылашма чоһалдыгча домна печиндәки маја—од сели бир аз да гатылашыр, хәмирләшир вә магмаја чевриллр. Магмадакы «г» «гаты»нын үнсүрү, магманын үч сүтунундан биридир. Магманын гатылашмыш маја—гаты маја олдуғуна ишарәдир. Вә о да магманы, мајаны—гаты мајаны «имат»а «тәһвил верир». Магма—«магмат»дыр. Јәһни ајаја чеврилмәк, һәјаты јаратмаг үзрәдир, аичаг һәлә там ана дејил. О, «магмат»дан әввәл «магнит» олур. Икигүтблү—Адәмли вә Һәввалы олур. Даһа доғрусу, о, лап әввәлдән магнит кими мөвчуддур. Јәһни о, икпли табнәти илә мөвчуд олуб. Одун көрдүјүмүз тәкамитдә «т» гутун—гүввәтин нүмајәндәсидир. Һәһәјәт, магма имата—мата чевриллр. Бунунла да јени башлангычын бүнөврәси гојулур. О бүнөврәјә—башлангыча «Авеста»нын да башлангычы дејә биләрик. Демәк, артыг улу мат—мад, имад мејдандадыр. Вә бу мүгәддәс ана һәјата—инсана һамиләдир. **Мат**—мантија—матија, **Мадај** вә **Мадајын јунанча шәкли—Мидија!**

Одун чанында су вармыш, оддан су—ана башлангычы да ајрылырмыш. Ибтидаи азәрбајчанлынын илк бөјүк вә там ача билмәдији кәшфи. Елм сонра дејәчәк: Күнәндә сујун компонентләриндән олан гидроген газы вар. Әсл су исе Јер сујудур—ирмагдыр ки, од өзү дә ондан «асылыдыр». Белә ки, «од сусуз» јана билмәз. Оксикенсиз, һавасыз јердә очаг нә үчүн сөнүр? Демәк, һавасыз—сусуз «од» биргүтблү магнитдир. Белә магнит олмадығы кими, «сусуз од» да јох имиш! «Мат»ы һәр күнкү «мәт»и (долу ич, даһил) вә «мәтин» (—мөһкәм) сөзүндә дә ишләдирик. «Мәдән» дә «мат»ын синонимидир. Амма һәр јерин алтына «мәдән» демирлик. О јер дејирлик ки, орада исе вар. (Дәмир, гызыл, манган вә с.). Јәһни «мәдән» дејәндә, Јерин маткасы, «ушагығы», орада һансы маддәһинисә олмасы дүшүнүлмүш олур. «Мәдә»

дә—ичдир, амма «матка» дејил, матканын өзүнә вә «матка» сөзүнә сөјкәнр. (Матканын әтрафы исе ирәлидә көрәчәјимиз кими бәдәндир).

АНА—ВӘТӘН, АТА—ЈУРД!

«Мат»ы («матка»ны) гејд етдијимиз «мәти» сөзүндә јанадырыг. «Мәти» дә бош олмур, онда да мүтләг нәсә вар. «Һеч нәји олмајан»а «мәти» дејилмәз. «Бәти» дә ичдир, «бәдән»и ичидир. Демәк, бүтүн Јер күрәси, ибтидаи азәрбајчанлыја бәлли дүнјанын һамысы нәһәнк бәдәндир—Вәтәндир. Амма һәр кәсә өз ВӘТӘНИ! Улу бабаларымызын өз доғма торпағлары онлара Вәтән олуб. Ејни мәзмундан доғулса да, «Вәтән»ин она сөјкәнин «мат»дан, «бәтн»дән вә «бәдән»дән фәрғи олмамыш дејил. Ахы, магмат—Имата, Имат—Имаја, Има да Һәвваја, маја—ирмаға, ирмаг да булага чеврилди. «Булаг»дакы бу—ба—аб—ав, «ва» (битки вә һава илә су) «тән»ә гошулды. «Тән»и «тан (ры)»да, «(ал) тун»да «(маг)нит»дә, (нит—тин) вә «(б) әти»дә көрмүшүк Вә билирик ки, һамысы одун әксетдиричисидир. Демәк **ВӘТӘН** икили дүнјанын: Одун вә Сујун, үстәлик онларын тапрылыгынын, мүгәддәслијинин дә мәчмусудур. Белә олмасайды, она һәм **АНА—ВӘТӘН**, һәм дә **АТА—ЈУРДУ** дејилмәзди. Јенә дә бәлли дүстур: **Ата—Оддур, Ана—су. ВӘТӘН—һәр икиси!**

Вәтән һеч вахт икијә-бөлүнә билмир. Чүнки о, Вәтән олмагла јанашы, һәм дә икигүтблү магнитдир! Ону бир овуч, лап бир чынгы, бир нөгтә бојда етсән дә, јенә дә икијә бөлүнмүш олмајачаг. Ваһидлијини, бүтөвлүјүнү (сијаси чәһәтдән бөлүнсә дә!) Вәтәнлијини итирмәјәчәк. Будур дүнјанын әбәди мөчүзәси!

Биз артыг билирик ки, «Мидија»№ сөзү улу азәрбајчанлынын дилиндә «Мадај» шәклиндә сәсләниб. Мадај исе Јерин—Зерин—Одун бәтн, онун һәјат вермәк, јаратмаг күчүнә малик маты илә, Јерин ичи илә, о ичдәки гатылашмыш, һәјат үчүн башлангыча чеврилмиш улу од маддәси илә бағлы бир сөздур. Ону «мад» вә «ај» компонентләринә ајырсаг, бир даһа көрәрик ки, мад—матдыр, анадыр, ананын әски оғузча икничги ады, даһа доғрусу, адларындап биридир. «Ај» исе улу—Ај—ананы—Ај—ва—ны—Һәвва, ананы тәмсил едир. Ишығы, сују вә

навасы илэ эфсанэви Ај—Ва ады да бурадан јараныб. Ај—Ва гэдим азербайчанлыја көрә «илк ана»дыр. Демәк, «Мадај»—Амадај—«Иматај»—«Имадај»дыр. Нәм Јерли—Одун бәтниндәки одла бир јердә олан, нәм дә Јер үзүндәки анадыр. Икигәт анадыр. Вә бу улу сөз әски огузун—түркүн өнчә улу од вә су инамындан доғуламышдыр. Ибтидан азербайчанлы индики Азербайчанын Шималында, јахүд Чәнубунда доғулмасындан асылы олмајараг, өз јурдуна нәм АТРПАТКАН—АДРБАДАГАН—АЗРБАДАГАН—АЗӘРБАЈЧАН дедији кими, нәм дә МАДАЈ—АЈМАТ—АЈМАД—АЈМАГ деминдир. «Мадај»дан јаранмыш «Ајмат»—«Ајмаг» сөзү Азербайчан дилиндә бу күн дә ОЈМАГ шәклиндә ишләймәкдәдир.

Бу күн һамы үчүн алашыгы ојмаг—сөзү кәзилән јер, Вәтән мәзмуну дашыыр. «ОЈЛАГ» да «Ојмаг»ын синонимдир. «Нә чоходур ојлағыш сәнин, Араның, јайлағың сәнин». (С. Вургун). Ојлаг—Вәтәнин араныңын вә јайлағыңын, дүзләринин вә дағларыңын кәзмәли, сәфалы јерләри мәнәсында сәсләниб. Бәзән ојмаг «балача Вәтән»—Вәтәнин бир парчасы кими дә дүшүнүлүмшдүр. «Кәздим ели ојмаг-ојмаг». (Р. Рза). Демәли, МАДАЈ гэдим Азербайчанын бир һиссәсинин адына чеврилмәздән мин илләр габаг огуз—түрк дилиндә Ајмад—Ајмаг, Мад ај—Маг ај шәклиндә сәсләнишидир. Адәтән, бир нечә обаја Ајмад—Ајмаг—Мадај дејилмишидир. Бу күн дә дејилир: «Һамысы јығылыб бир ојмага». Демәк, ОЈМАГ—мүәјјән бир әразидә, Вәтәнин, јурдун бир һиссәсиндә топланмаг мәзмунундан јараныб.

Ән гэдим хәритәләрдән бириндә¹ индики Чәнуби Азербайчанын Хәзәр саһилләринин—әсасән Тәбриздән Астарајадәк вә индики Совет Азербайчанының Јардымы—Ләнкәран зонасы да Мадај (Мидија) дәвләтинин әразисинә даһил едилмишидир. Бәс нијә мәнз һәмни әрази? Күман ки, Мадај дәвләти јаранмаздан вә ады да хәритәләрә дүшмәздән чох-чоһ әввәл һәмни әрази огузларын бөјүк ајмагларындан олмуш вә Кур саһилләрипәдәк узанан даһа кәшиш әразини әһатә етмишидир. Вә һәлә үмумијјәтлә, хәритәләрин дүнјаја кәлмәсиндән чох-чоһ әввәл Мадај гэдим Азербайчанын чох бөјүк Ајмагы—Ојмагы олдуғундан Бөјүк Ајмаг, Кичик Ајмаг вә үму-

мијјәтлә, Ајмаг кими үчһиссәли олуб. Һиссәләр арасында шәрти сәрһәдләр вар имиш. «Хәритәләр дөврү» башлајанда исә һәмни үч Ајмаг Бөјүк Мидија, Кичик Мидија вә Муған (Ајмаған) кими танымышдыр. Муған да Мидија кими башлангычда МАГАЈ, сонра МАГ АНА адланмыш вә заман кечдикчә МАГ АНА—МУГ—МУҒ АНА, нәһајәт, МУҒАН шәклини алмышдыр. «Муған»дакы «ан» «Маг ана»дакы «ан(а)»нын әввәдичисидир.

МАТ МАННАС—МАННА

Бөјүк вә Кичик Мадајла—Ајмагла јананы, гэдим Чәнуби Азербайчаның, Нахчыван да даһил олмагла, Тәбриздән Гәрб вә Чәнуб-Гәрб истигамәтиндәки әразиләриндә дә огузларын ојмаглары вар иди. Һәмни ојмагларын үмуми ады хәритәләрдә «Манна» кими гејд олунуб¹. Арашдырмамыздан бәлли олур ки, «Манна» гэдим Азербайчан дилиндә «адамлар»—Маннар—манлар демәкдир. Ону «ман» вә «на» тәркибләринә ајырсаг, ман—адам, «на»—нар-лар, адамнар—адамлар (чәм шәклиндә) алыңыр. Јәни «Манна(р)» күтләдир, халгдыр, елдир, дәвләтдир.

МАННАС—Ас маны, Ас—Аз адамы—Аз халгы—Азербайчан халгы—Од халгы һәмни көклә—Манна илэ бағлыдыр. Түркдилли халг олан гыргызларын эфсанэви гәһрәманларының вә улу дастанларының ады Манасдыр. Гоһум халгларда адларын ејилији тәбиндир. Вә бу мәсәлә һаггында кифајәт гәдәр арашдырмалар вар. Хатырладаг ки, Азербайчан әразисиндә, Дәрбәнд јахынлығында әсримизин әввәлинәдәк «Манас» адлы чај вә јашајыш мәнтәгәси олмушдыр. «Манна»нын «Мадај»ла, «Мат»ла ејни көкдән олдуғуну тарихи мәлуматлар да тәсдиг едир. Мәсәләң, ерадан әввәлки 843-чү илдә Маннаја—гэдим Чәнуби Азербайчана һүчүм едән Ассурија һөкмдары III Саламансар Манна дәвләтинин вә халының өз күндәлијиндә Манна, Мунна, «Мат Маннас, Мат Манна, нәһајәт, Кур Манна кими гејд етмишидир². Гејдләрдә «Манас»ын «Маннас» кими јазылмасы диггәти чәкир. Демәк, «Манна» һәм дә «Маннас» олуб. Бу да онун Ас—Аз—Адәр—Азәр — Азербайчан—Од адамы—адамлары—халгы мәзмуну дашыдығыны бир даһа ајдынлашдырыр.

¹ Бах: С. Га ш га ј. Манна дәвләтинин тарихиндән. Бақы, 1977, сәһ. 3.

² С. Га ш га ј. Көстәрилән әсәри, сәһ. 57.

¹ Бах: С. Га ш га ј. Манна дәвләтинин тарихиндән. Бақы, 1977, сәһ. 3.

Дедијимиз кими, «Маннас»дакы ман—чох адам, күт-лэ, халг аңламышыдадыр. Нас—сан исэ «(ш)сан» көкүңэ бағлыдыр. Ејни заманда сан— («нисил—нас+ил/ел) инсан сојудур. Нәһајэт, «ман»ын биринчи шәхсин тәкшин билдирән «мән» кими аңлашылмасы да баш мазмундан төрәминшидр. Јәни биринчи шәхсин тәки—мән—адамам, инсанам, инсан нәслиндәнәм, од нәслиндәнәм кими дүшүнүлмүшдүр. Демәли, «маннас»—инсан соју, нәсли, мән инсанам, нас—аз—од адамыјам мазмуну дашыјыб. Кур маннас—икид инсанлар, Куршад—Куршад оглан адларында «кур» мәнз икидлийи тәмсил едир.

«Кур»—Одун әләмәтидир: Курһакур јанмаг, курр еләмәк, урра—демәк, кур, курнаһ јер, кур-кур курулдамаг, курулту, курул-курул, күрүл-күрүл вә с. «Мат маннас» да «мат»—ана башлангычыдыр, «Мадај»дакы «мад»ы—«мат»ы әвәз едир.

Һәр халгын дили мәнз ады илә бағлыдыр. Нечә ки, рус дили, полјак дили, испан дили вә һәмни дилләрин һәм дә һәмни халгларың ады илә адландығышы да дејририк: «Аз»—«ас», М. Гағангајтуғлуда «Азге» јерли халгын адыдырса, (бу факт һөрмәтли алимимиз Фәридә Мәммәдованың да диггәтини чәлб етмишидр¹) нә үчүн һәмни ад һәмни халгын бүтүн гәбилә бирләшмәләринин үмуми дили үчүн дә ад олмасын? Бу тарихи һағгы данмаға һеч бир әсас јохдур.

Азәрбајчан топонимләринин, гидронимләринин, антропонимләринин тарихи-чографи етимолокијасы муасир Азәрбајчан дилинин ән әски көкләриндән хәбәр верир ки, буну Азәрбајчан әразисиндәки ән гәдим дәвләтләрин—Ашкузун² Албанијаның, Маннаның, Мадајын, Атропатениң сөз ачымында да көрә билирик. Манна дәвләтинин (мәнз дәвләтин, халгын јох!) тарих сәһнәсиндән һансы шәрантдә чыхмасы бәллидир. Бу тарих Јахын Шәргдә 500 иләдәк давам едән Ассирија һөкмранлығының сүтугу илә ејни вахта дүшүр³. О вахтлар ки, мадајлы вә мат маннаслы (оғуз дилли) гәбиләләр јаделлиләрә гаршы мүбаризәдә бирләшмәјә чан атырдылар.

С. Гаһгајын «Манна дәвләтинин тарихи» китабында Азәрбајчан тарихи, Азәрбајчан дилинин вә мэдәнијјә-

тиниң тарихи үчүн чох гијмәтли билкиләр топланмышдыр. Јәмни китабдакы бәзи адларың етимолокијасына диггәт јетирмәк марағлыдыр. 1. Ашкузлар—Ишкузлар—Ичоғузлар. Азәрбајчаның Шималында Алабан—Аран дәвләтиндән әввәлки дәвләтин ады Ашкуз (Ашгуз) олуб. 2. Ишпакај—ассуријалыларә гаршы мүбаризәдә Мат—Маннаслыларың көмәјинә кәлән Ашкуз—Ичоғуз сәркәрдәси. Бурадакы иш—ис—из—уз—оғуз, пак—баг—бәјдир. Ишпакај: гүввәтли оғуз бәји. 3. Шер(и). Танры ады, өкүз мәннасында. Шерн—зери—јер.

Әфсанәдә дејилир ки, јер өкүзүн үстүндә дуруб. Өкүзүн оғуз тотеми олмасы вә одла бағлылығы да бәллидир. Гәрибәдир ки, өкүз вә ишр, «ше'ри» (—) дә «од» мазмунуну гоһна әкс етдирик.

4. Уншидиш: Вилајәт. Иш—иш, диш—дыш. Ич вә дыш узлар—оғузлар.

5. Кадуси: Кад—кат—таг(к), ус—уз, узлар, оғузлар. Даг оғузлары.

Көрүнүр, сонралар аға, рәис мәннасында ишләәнән Кагта—кәндхуда адларының мәншәји дә һәмни дағ—кат—кад олуб. 6. Дагар: Әрази. Әр дағы, икид дағы. 7. Нур—Адад: Дагар өлкәсинин башчысы. Нур Дәдә. 8. Бабит: Дағ ашырымы. Ба—су, бит—бат—вәтән (батан) сөзүнүн тәркиби. Бүтөв һалда сулу јер, сулу вәтән. 9. Узә: Гала, Уз—оғуз елинин галасы. 10. Азир(у): дағ. Азәр дағы—од дағы! 11. Араз (ит/ку): Шәһәр. Араз оду шәһәри! Аз—Азәрбајҗан шәһәри. 12. Армаид—Урмејати. Гала, Урмија оду галасы. 13. Тармакис: Тәбриз! 14. Изирту: Мат Маннасын пајтахты. Из—уз—оғуз, ир—ур—урумаг—нәсил, сој. Оғуз елинин шәһәри. Јахуд изир—узур—Азәр. 15. Сагбит(у): Шәһәр. Саг вәтәни. 16. Аза вә Уллусу(ну): Чар Иранзунун огланлары. Аза—Азәр, Уллусу Улу—мүгәддәс су, һәјатын су башлангычы. Иранзу: Ир—нәсил, ирилмәк ирәли чыхмаг, зу—уз—оғуз—од, ан—ана сөзүнүн компоненти. Беләдә Иранзу—Од вә Су әри, кишиси. 17. Ахшер(и) вә онун оғлу Уалл(и). Һәр икиси Мат Маннас чары. Ах—аг; шер—ишер—ишыр—ишыг, Ахшер—Ағ ишыг—Саф ишыг. Уалли—Ән улу. 18. Сирдакка—Зирдакка: Сәрһәд галасы. Сир—чир—чыр—чыраг, дак(ка), дағ, јәни чыраглы дағ—Чыраггала. Сәрһәд галасы үчүн Чыраг дағ—Чыраг гала дејилмәси (с. ә. 881-чи илдә) тамамилә тәбни иди. 19. Меишт: Шәһәр. Ме—торпаг, ишт—иштар. Јәни: Күнәшли, ишыглы торпаг. Меишт—Беншт—Бе-

1 Ф. Мәммәдова. Гағгаз Албанијасының сијаси тарихи вә тарихи чографијасы. Бақы, 1986, с. 78.

2 Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бақы, 1984, II ч., сәһ. 37.

3 С. Гаһгај. Көстәрилән әсәри. Сәһ. 3—57, 30—80.

ништ. 20. Атран(у): Гала. Атр—од, ан(у) ана. Јә'ни Од ананын—жерини галасы. 21. Нисә Мат(и): Ассирија мәнбәләри бу ифадәнин Мат Маннаслыларын өз дилиндән гәјдә алындыгыны хәбәр верирләр. Бунулла белә, «нисә»дәки «е», «мати»дәки «и» асурларын тәләффүзүндән гала биләрди. Беләдә ПИС—Син нәсил вә һәјатдыр. Мат исә бәллидир. Јә'ни Од ананын нәслиндән оланлар. 22. **КАШТАРИТ(И): МАДАЈ СӘРКӘРДӘСИ.** О, Мат манаслыларла мадајлылары вә ашгузлары бирләшдириб Ассирија үзәрниә гәти һүчума апармышдыр. Мәһз онун башчылығы алтында башланан өлүм-дирим мүбаризәси гәдим Чәнуби Азәрбајчанда вә бүтүн Јахын Шәргдә 500 ил давам едән Ассирија һөкмранлығынын сүгүт етмәсини башлангычы олмушдыр. Вә мәһз һәмни дөјүшләрдә Мат маннаслылар, мадајлылар вә ашгузлар—ич огузлар азғын дүшмән үзәриндә гәләбә чалмышлар. **Каштаритини рәһбәрлији илә газанылан һәмни гәләбә Үмүмдүнја тарихинә јазылан һәлледичи гәләбә олмушдыр.** Мәнбәләр хәбәр верир ки, һәмни гәләбәдән сонра Ассирија зүлмүнә мә'руз галмыш башга халqlар да үсјана галхмышлар. **КАШТАРИТ(И)** Каш—Гаш—Гашгај гәбилә ады вә «тарит»—«тарини»—«Иштар» мәзмунундан јаранмышдыр вә **Гашгај Күнәши** демәкдир. (Маһмуд «Кашгарлы»да да һәмни мә'на өз әкени тапыб.) 23. Парда: шәһәр. Барда—Бәрдә. Шимали Азәрбајчандакы Бәрдәнин адашы. (Ерадан әввәлки IX әсрдә). 24. Гызыл бунд(а): шәһәр. Гызыл будлар—будиләр. Перодотун мисал чәкдији 6 Мадај халгындан бири. 25. Шимер(и) кидар(и): Урмија көлү илә Араз арасында шәһәр. Шумер ағасы. (Кид—кад—катта—аға мә'насындадыр). Ерадан әввәлки I миңиллијин башлангычында шумерләрин Араз бојунда јашадыгларыны башга мәнбәләр дә хәбәр верирләр. Бу да белә бир фикир сөјләмәјә әсас верир: Ики чај арасындакы вәтәнләриндән дидәркиш дүшән шумерләр јалныз өз гоһумларына пәнаһ кәтирә биләрдиләр. 26. ПАША СУ: шәхс вә јер ады. Паша да, су да мә'лумдыр. Бунулла белә гәјд едәк ки, «паша» «баш» мәзмунундадыр. Бу сөзләрдәки «п»—«п»—«п» илә «б» илә су—гадын башлангычына сөјкәнир. Елә бу күн дә Паша даһа чох оглан адыдыр. 27. Улхун(у): шәһәр. Ул—улу, хун—пух—гуру, бәрк, дашлы јер. Улупух—Улу—Пуха! Нахчыванын, Нахалығын вә Нуханын—Шәкинин улу шәһәр бачысы. Она Улуһун—Улуһун да демәк олар. 28. ФРАОРД:—

ФӘРһАД; икинчи (53 ил шаһлыг едән) Дајогуи оғлу да Фраорт адланыб. Е. ә. IX әсрдә—Мат—Маннас дөврүндә дә Фраорт адлы сәркәрдәмиз олуб. Бу адлаки «орт»— бәлли ки, «Од»дур. Һәрәкәт едән «Ра» Күнәшин әксетдиричнесидир, «Ф» исә гәдим Азәрбајчан дилиндә ишыг боллуғуну тәмсил едиб. Фаһар Фәвварә, Фаһтап, Шәффаф, Фаһфан, Афиша, Фаһ еләмәк, Афаг, Афат, Афәт, атәшфәшавлыг, Шәфәг, Үфүг, Үфүрмәк, Әфшар вә с.-дә дә «ф» һәмни ролда чыхыш едир.

АТОМ. Елмдә белә фикир көк салыб ки, «атом» латын-јунаи дилиндә «бөлүмәз» мә'налы «атомус» сөзүндәдир¹. Диггәт етсәк көрәрик ки, «атомус»да сөһбәт һәр һансы әшјанын јох, билаваситә маддәнин бөлүмәзлијиндән, јә'ни әләмәтиндән кедир. Атом маддәнин өзү, онун мүсбәт јүклү нүвәдән вә нүвәнин әтрафында һәрәкәт едән мәнфи јүклү электрондан ибарәт әч кичик һиссәчијидир. Демәли, бөлүмәзлик дә һәмни һиссәчијин, јә'ни маддәнин әләмәтләриндән бири сајылыб.

Арандырмамыз көстәрир ки, «атом» «маддә» сөзүнүн вариантларындан биридир. О, АДАМ—АДӘМ—АТА—(Ајтам—Ај-Атам) — ОД—ОТ—МАТ—МАД көклүдүр. «Бөлүмәзлији» онун чох-чох, бәлкә дә он миң илләр сонра јунаилар тәрәфиндән күман едилән әләмәтләриндән бири олмушдыр. Вә белә әләмәтин атома—маддәнин әч кичик һиссәчијинә аид олмадыгыны ХХ әсрдә елм гәти сүбүт етмишир. Әски огузун Од вә Су инамы да маддәнин—атомуи бөлүмәзлији фикрини лап әввәлдән гәбул етмәмишдир. Белә ки, атом—ОД **МАЈА-СЫ** һәгигәтән дә бөлүмәсәјди, һәмниә зиреһли пәрдә архасында галасы олсајды, ондан һәјат јараимазды. Ахы, **Күнәш** дә маһијәтинә көрә **БӨЈҮК АТОМ**-дур. Вә бу «Бөјүк атом»дан шүа ажрылыр вә һәмни шүа Габа ағачын коғушунда **ОҒУЗУ** јарадырса, әфсанәдә Адәмин габырғасындан һәвва доғулурса, демәк, атом бөлүнүр! Јунаи атому «бөлүмәз» һесаб етмәләриндән азы 2—3 миң ил әввәл мисирлиләр дә Күнәш аллаһына АТОН, ја да АТУМ дејирдиләр ки, бу да елә «атом»дур, маддәдир. Елә латынча-јунаи да атом—јармаг, бөлмәк, парчалајыб ажырмаг (раскалыват, производит трешины) мә'насы илә шәһ едилир². Һәм гәдим Мисир, һәм дә латын-јунаи дилиндәки АТУМ огуз—Азәрбајчан дилиндәки

¹ Бах: латынча-русча лүгәт. М., 1976, сәһ. 110.

² Јенә орада, сәһ. 477.

ТУМ сөзүндөн жаранмышдыр, ја да һәр үч дилә улу дилдән паралел шәкилдә кечмишдир.

Одун илк «мејвәси» Одам—Адәм, һәм дә Азман, одман—Аз—од—мән од мәзмуну илә дүшүнүлүб. Бурадакы «м» компоненти Күнәшдән гонан Јерин магмасыны—Һәјаты жаратмаға һазырлашан бәтинини—маты әкс етдирир. Бу сәбәбдән дә атом һәм дә «Адәм», һәм дә «маддә»дир.

Гејд етдик ки, «Дүнја»—«Од ана»дыр. Оуну рус дилдәки адларындан бири Свет—Ишыгдыр. Свет һәлә бирбаша Од дејил, Оддан—атомдан—Адәмдән доғуландыр. Һәввадыр. Һәвва—Һәвватын—кватын—хватын—гватын (сонралар катын—хатын—гадын)—свт—квт—хвт—гвт—квти—хвти—гвти) вә јенә дә катын—хатын—гадын! (Гадынны—ананын бизә јазылы мәнбәләрдән чатан ән гәдим (Һәм дә сайтләрсиз!) хвт вариантындакы «т» компоненти «Таңры»дакы «т»нын тәмсилчисиدير. Бу да бир даһа көстәрир ки, ананын улу «гадын» ады бүтүн вариантлары илә бирликдә «Таңры»—јә'ни јарадан мәзмунлудур вә әски Оғуз инамындан доғулушдур.

ШАМ—ЕҢТИЈАТ ИШЫҒЫМ

Одун мөвчудлугунун мүнүм әләмәтләриндән бири шамдыр. Пидән, мүхтәлиф јағлардан (ја һәр пәдән) һазырланап шам «еңтијат од», «еңтијат ишыг»дыр. Санки Күнәшин ағ шүаларындан топланып бир јерә јығылмыш, «сыхылмыш», кенераторсуз, балонсуз; чәнсиз, долчасыз, һәр һансы габсыз сахланылмасы мүмкүн олан мө'чүзә ишыгдыр. Јанмасы да мө'чүзәдир, сөнүб гуртармасы да. Әсрләр бојунча она чанлы кими бахылмышдыр. Көрмүшләр ки, јананда «сәссиз-күјсүз, дилсиз-ағызсыз» јаныр. Һәм дә јандыгча елә бил ичин-ичин ағлајыр, хәфифчә титрәјән шө'ләсинин әтрафындан шәффаф мунчуғлар кими хырдача көз јашлары ајағларына ахыр, өзү јаныб-јашајып гуртарандан сонра да көз јашлары башлајыр јанмага. «Көз јашлары» шам өмрүнүн давамна чевриллр. Көз јашына чеврилән өмрү дә гуртарыр, ондан һеч нә галмыр... Амма илк бахышда белә көрүнүр. Бир ан да дајанмадан, фасиләсиз, арамсыз јанан шам өз мәтаһы, өз күлән вә ағлајан ишығы илә көзләрдә, үзләрдә, үрәкләрдә вә јаддашларда галыр. Де-

мәк, шамын өмрү јенә давам едир, «көз јашы»нын сонкиләси дә тамам јанып бүтүнлүклә јох оландан сонра да јашајыр. О ишыг—пәри, Ишыг—көзәл өз зәриф, ағ бәдәни илә уф демәдән гаранлығы, зүлмәтә, Әһримәнә, чәһәннәмә, өлүмә, писә мејдан охујур. Вә өзү өлсә дә, Ишыг адлы Үмидә дөнүр, Үмиди исә һеч нә сөндүрә билмир.

Јахшы ки, бу дүнја дејил саһибсиз,
Оуну Үмид адлы бир саһиб и вар!

Шам башына доланан пәрванәләр санки о пәрнини јана-јана зүлмәтә мејдан охумасына көрә һәдсиз миннәтдарлығы әләмәти оларағ, көзләри баха-баха, билә-билә, күлә-күлә Шам—көзәлин одунда онун өзүндән габағ јанып мәнв олурлар. Вә Шам вә Пәрванә беләчә дилә-ағыза дүшүр. Мугам үстүндә охунан гәзәлләрин, рүбанләрин, гошмаларын шаһ мисраларына чевриллр:

Әлбәрин зүлфүн һикара, бағлады диванәни,
Шәм'и-вәһдәтдир чәмалын јандырап пәрванәни.

Өлмәз Нәсини шам илә пәрванәни белә вәсф едир. Фүзулинин Лејлиси исә өзү кечә вә күндүз јанса да, һеч олмаса күндүзләр «динчәлиб», тәкчә кечәләр јанан шамыш да дәрдинә јаныр:

«Нә чинсдир әлини, еј бәлакәш
Ким, аби-һәјатын олду атәш?»

Шамыш исә Лејлијә чаваб вермәјә һалы јохдур. О, анчағ јанмағы, онун сәдагәтинә иман кәтирәнләри дә јандырмағы биллр.

Дилимиздәки «ахшам» «ағ шам» сөзүндән јараныб. Күндүзүн кечә илә говушмасынын сәрһәддіндә, Күнәшин «динчәлмәјә кетдији» андан көјләрдә «тәкәр кими фырланан» Ај ахшамы вә онун ардынча кәлән кечәни дә сүд ишығына гәрг едир. «О Ај дедијимиз көјләрини шамы» (С. Вурғун) ибтидаи азәрбајҗанлынын нәзәриндә ахшамын нәинки әбәди гафијәсинә, һәм дә өзүнә чеврилир. Бир гајда оларағ Ај «Ахшам»ын өмрүнү узадыр, бә'зән кечәнин јарыдан чохуну да кечәнин «әлиндән алыр». Һәтта Ај көрүнмәјәндә, көјләр булудлу оlanda белә кечәнин биринчи јарысы «Ахшамдан» һесаб олунур. Әски оғуз шамда бир чох сирли чәһәтләр арамшы, ону да улу одун—Күнәшин елчиси билмиш, һәтта күнәшин өзүнү дә әбәди јанан көјләр шамышна бәнзәтмиш-

дир. Она һәм Күнәш, һәм дә шам демишдир. «Шам» сөзү Күнәш мазмуну илә фарс дилиндә «шәмс» кими сәсләнмишдир. Бәс улуларымызын дилиндә «шам» нечә жаранмышдыр? Диггәтлә бахсаг, ирәлидә шәрһ етдийими? «алмас»ын «мас» компонентини һәм дә «шам» кими охуја биләрик. Дилимизә хас олан с—ш әвәзләнмәси дә јадымыздадыр. Мас—маш—шам. Сәсләрин јердәјишмәсиндә мүтләг даһили гапунаујгушлуг олмалыдыр. (Вә бунун анаграммаја—һәрфләрин јерини кортәбни дәјишдирилмәсинә зәррәчә јахынлығы јохдур!) Бунун мас—маш—шам јердәјишмәсиндә дә позулмадығыны көрүрүк. Халг дујуму, халг тәфәккүрү јүз-јүз илләрин сывағындан чыхдығына көрә сәһв еләмир. Тәсадүфи дејил ки, дүјаһын һәр јериндә халг тәфәккүрүнә, халг јарадычылығына еталон кими бахылыр. Отагда үч стол вар. Опларын јерини дәјишмәклә столлар нә азалыр, нә јоха чыхыр, нә дә башга бир әшјаја чеврилик. Стол иди, стол олараг да галыр. Јадымыза салаг: «алмас»дакы «мас» нәји тәмсил едирди? «Ал»ла бирликдә сыхылмыш од күтләсини, «од көпүјүнү». Алмас да санки сыхылмыш ишыгдыр. Улуларымыз шамын да алмаса—ишыг көпүјүнә, гајмағына охшарлығыны мушаһидә етмиш, шамла алмас арасында фәрги дә нәзәрә алмыш, онда алмасдакы аллыгдан чох ағлыг көрүб АҒ МАС, АҒ МАШ, нәһајәт, АҒ ШАМ демишдир. Әлбәтгә, шамын башга рәнклиси гәдимләрдә дә олуб. Амма о, әсасән ағ рәнклә кәлиб дүјаја. Елә шам ағачы да көвдәсиндән сүзүлүб бәркијән вә ағ шама охшар маддәјә көрә һәмни ады дашыјыр.

Заман кечдикчә одун вә сујун башга адлары кими «шам» да јурдумуздакы топонимләрин, гидроимләрин вә антропонимләрин адларында көрүнмәјә башламыш вә бу доғма сөзүмүз дә бир чох халгларын лүгәт фондуна даһил олмушдур. Республикамызда «шам» тәркибли топоним вә гидроимләрә Шамаһы, Шамхор, Шамлы, Шамлыг, Шамкәнд, Шамбул, Шамбулбинә, Шамхорчај вә с. мисал көстәрмәк олар.

Арашдырмамыз көстәрик ки, «Шамаһы» өнчә «ШАМ-МАГ» олуб. Одун шам вә маг һалындан јараныб. Ишыгы маг демәкдир. «Маг» һәјата чеврилмәјә, һәјаты јаратмаға һазырлашан од мазмунундадыр. «Маг»ын—магмаһын «бәркликлә дурулуг сәрһәддиндәки һалы»ны; одун—јерин бәтинндән кәнарда тәкрат едилән «сыхылмыш», «сојуг од», «од маддәси» олдуғуну нәзәрә алдыгда «Шаммаг»ын мәнәсы бир даһа ајлынлашыр. Сонра-

лар «Шаммаг»дакы «м» самитинин бири дүшүмүш вә о, индики «Шамаһы»ја чеврилмишдир. Шамаһы ады да јүз јерә јозулимүшдур. Тарихдә онун Самахија¹, Мамехија, Камехија, Асмаһи² вә с. вариантлары да мәлумдур. Биришич сөздәки «сам» јенә дә оддур. Нечә ки, дилимиздә сам јели—исти, одлу күләк, сым јарасы «сам» көкүндәндир. «Одлу јара» мәнәсындадыр. Лакин «сам»дан «са»ны ајырыб «күрчү дилиндә «са картвел»—«о Күрчүстан» ифадәсиндәки «са» шәхс әвәзлији илә ејниләшдирилмәјә әбәс чәһд көстәрилмишдир. Филолокија елмләри доктору Ағамуса Ахундов бу фикрин өзүнү доғрултмадығыны әсасландырмамышдыр. Башга арашдырычылар исе «Шамаһы»ны ән јахшы һалда јенә дә Гафгаз дилләриндә ахтармышлар. Вә бу һалда «мах» компонентини ибтидан «маг» олмасы унутулур. Вә «х» сәси һеч бир әсас олмадан, јалныз Гафгаз дилләриндә ахтарылыр. Азәрбајчан дилиндә лап әввәлдән «хыз»да, «Хызыр»да, «Хәзәр»дә, «гах»да, «Нуха»да, «Нахчыван»да вә с. көрдүјүмүз «х» сәси санки биләрәкдән унутулур.

«Шамаһы»ны әрәбчә һүндүрлүк—шамаһа, ја да Шам гардашлары—Шәрг гардашлары—Шам әһи, Шаһ шәһәри—Шаһ вә мах, Бөјүк шәһәр—Шаһмаһ, јенә дә Гафгаз дилләриндә Шамух—Ша вә мух, Шаһлар дијары вә с. кими мәнәландырырлар. Елми-мәнтиги тәһлилдә өзүнү доғрултмајан (бу јозумлардан тәк бириндә «Шамаһы»нын Одла бағлылығы јада салыныр: гатран—шамкә. Нәһајәт, «Шамаһы» топониминин Ижмаһы гәбилә адындан төрәндији сөјләшиллик. Ону Ишмаһы тајфа адына да бағлајырлар. Арашдырмамыз көстәрик ки, Ижмаһ гәбилә ады мәнз Шаммаг сөзүндән төрәмишдир. Буну академик Бартолддан кәтирилән «Ишмаһы» сөзү дә сүбут едир.

Фикримизчә, «маг»ын—«мах»а чеврилмәси гурулугла, бәркликлә бағлыдыр. (Ирәлидә шәрһ едәчәјик.) Маг—муг—муғ—мух—мух чеврилмәсиндә көрдүјүмүз г—ғ—х әвәзләнмәси дә һәмни просеси јада салыр. Тәпәјә, учалыға ишылдамағын, парлаглығын хас олдуғуну да билирик. Демәк, «Шамаһы—шам кими ишыгы вә учада јерләшән бәрк од»дур. Јәни бу улу шәһәримизин ады онун әсас тарихи-чоғрафи вә мифик әламәтләрини әкс етдирик. Вә «Шамаһы» адынын мәншәјини Азәр-

¹ А. Ахундов. Торпағын көксүндә адлар. Бақы, 1985, с. 101.

² Р. Јүзбашов, К. Әлијев, Ш. Сәдијев. Азәрбајчанын чоғрафи адлары. Б., 1972, сәһ. 86.

бајчан дилиндән конарда ахтармаға ештијач гаямыр. Шамхор—Шамгор көкүндөндир. Гор оддур, һәм дә дагдыр. Шам да мәлумдур. Бурадакы г—х эвәзләнмәси эразиниң дашлыг, гурулуг, хыр-хор олмасы илә бағлыдыр. «Шәмкир» вариантындакы «кир» дә дашдыр—оддур, хырда даш-мәзмунлудур. Елә индики Шамхордан онун Зәјәм кәндинә гәдәр дағын ағ рәнки диггәти чәкир. Бурада бүтөв бир эрази шам кими ишыглы, ағ дашлыдыр. Зәјәм даш карханасында булудлу һавада белә ишыгдан көз гамашыр. «Шам»ын «шамчыраг» варианты да бәллидир. Күчәләр шам—чырагдыр. Демәк, шам вә чыраг бирликдә олдуғу кими, ајры-ајрылыгга да ејни мәзмун дашыыр. Бууинла белә, әләмәт фәрги дә олуб. Чыраг аччаг шәләси илә көрүнүр, шам исә һәм дә «лүләнмиш ишыг»дыр. Суријаның сәләфи Ассуријадыр. Бу, улу сөздүр. «Ас» од, «сур»—чыраг, «ја» су—гадың сонлугудур. јәни одлу, ишыглы јер. «Ширваның» вә «Ширак»ын чырагла бағлы олдуғуну да билирик. Сурија илә Кичик Асија арасында Ширван адлы шәһәриң олмасы да бәллидир. Зәнкилан рајонунда орта әсрләрдә **Шәрфан** шәһәри олуб. Орада сон илләрдә археоложи газыштылар апарылыб. Шәрфан да «Ширван»ын бир варианты дејилми? Бәс ијә «ван» эвәзинә «фан»? «фан»ы да шәһ етмишик: Кур ишыгдыр.

Чәнуби Азәрбајчан торпағлары е. ә. икинчи миниллијин ахырларындан Ассурија илә мұһарибә вәзијәтиндә олмушдур. Бу тәмасдан гәдим Азәрбајчан дилиниң сөзләри Кичик Асија вә индики Әрәбистан өлкәләриндә дә кениң јайылмышдыр. (Арашдырмамыз көстәрир ки, үмумијјәтлә, ејни сөзләр мүәјјән шәкли фәрглә бүтүн дилләрдә паралел сурәтдә ишләнир вә бу да улу диллә бағлыдыр).

Нәһәјәт, Шамаһының гәдим **Асмахи** варианты диггәти чәкир. Арашдырмамыз көстәрир ки, бу, Ас—Аз—Азәрбајчан мағларыдыр. Мадај—Ајмағ, мат маннас адлары Шимали Азәрбајчанда да чох кениң эразидә мұхтәлиф фонетик дәјишикликләрдә иштирак етмишдир. Мәнбәләрдә Күр—Араз овалығының һәм дә **КҮРМУХ**, Күр Муганы адландығы јада салыныр.

МУҒАНА—МУҒАН, МАГ АНА—Маг јери. «Муг»дан «Муч»—«муж»—«мужчина»—«од исап»—«Од әр» дә јаранмышдыр. «Муғап»—«Муг ана»—«Од ана»дыр. Маг вә Муг «гагы од» кими һәм дә «јер—торпаг» мәнасында дүшүнүлүб. «Ан» «јер» (үстүндә олмағ) мәнасында

«ана» сөзүнүн баш компонентидир. Вә демәли, «ан»ын ајрылыгга чәм шәкилчиси, јер вә вахт—од сүрәти, сүрәклији, ахымы кими дә Азәрбајчан дилиндә конарда дүшүнүлмәсинә әсас јохдур. Муган эрази кими Мдајын давамидыр. Онун тарихи-чографи сәрһәдди Аразын, сонраларса Күрүн ашағы ахынынадәк давам едиб. Арашдырмамыз көстәрир ки, гәдим Азәрбајчаның Чәнубу илә јанашы, Шималы да мадајларла—ајмағларла таныныб. Күрмух—Күр муганы Хәзәр сәһилләриндән индики Борчалы чөкәклијнәдәк узанырмыш. VIII—IX әсрләр хәритәсиндә Күрүн шималы, Ширваның арап һиссәси «**Муганија**»—муг ана кими гејд олунуб. Самух—сулу, ишыглы—муг, ојмағ да индики Агдашдан Алазан чајынадәк узаныб. Бу күн Одлар јурдунун шималыны «Азәрбајчан ССР»лә јанашы, һәм дә зона-зона, рајон-рајон, шәһәр-шәһәр, кәнд-кәнд, бинә-бинә, күчә-күчә, ев-ев таныјырыг. Улу бабаларымыз да өз улу мәскәпләрини бүтөвлүкдә Од јурду—Азәрбајчан, һәм дә ајмағ-ајмағ (ојмағ-ојмағ), мағал-мағал (маһал-маһал), јурд-јурд, оба-оба, очаг-очаг танымышлар. Бу күн олдуғу кими, дүнән дә «Бөјүк Вәтән» өз «Кичик Вәтән» балалары илә, онун адыны дашыјан өвладлары илә танынымышдыр.

Бу күн һәм ојмағ дејирик, һәм маһал, һәм дә мәһлә (**мәһәллә**). «Ојмағ»ы шәһ етмишик. Маһал:—«Мағ ал—Мағ ели»дир. Она көрә дә ојмағдан бөјүкдүр. («Маһал әмри—бир дүнјалыг иш, дүнја бөјүклүкдә иш»), бир мағалда бир печә ајмағ да ола биләрмиш.

Мат Маннасла бағлы јер адларымыздан бири **КИРД-МАН** галасы вә чајыдыр. **Кирдман**—гор од мандыр, јәни **уча Од халгы. МИНКӘНД** дә бу көкдәндир вә јозулдуғу кими, «сајча мининчи кәнд» дејил. Түркилли «минкә» гәбилә адыны да әкс етдирмир, беләдә гала, шәһәр мәзмунлу «кәнд»ә јер галмыр. **Минкәнд** исә мәһз кәнд олуб. **Әски оғузлар кәндә—оба, шәһәрә исә кәнд—кәнд демишләр.** Минкәнд дә бу бахымдан «Халг шәһәри» адланыб. Бәс, **МИНКӘЧЕВИР?** Совет Иттифағы Гәһрәманы, академик Зија Бунјадов «Минкәчевир» адының јарапмасыны IX әсрдә јашамыш түрк мәшәли әрәб сәркәрдәси Минкичаврын ады илә бағламышдыр. Башга мұлаһизәләр дә вар. Бәзи тарихчиләр дејирләр ки, бу эразидә **СУДАҒЫЛАН** вә **ГАЛАКЕТ** адлы јашајыш мәнтәгәләри олуб. Қлавди Птоломейни (II әср) адыны чәкдији **ГАН-ГАРА** јашајыш јериниң Минкәчевир јахынлығындакы индики **ҺАВАРЛЫ** кәндиниң олмасы да күман едилир.

Халг етимолокијасында бу ад «мин кэл чевир» шәклиндә јозулур. Шүбһәсиз, бәсит јозумдур. Тарихи мисалларын исе һәр бирини «Минкәчевир» сөзү илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә әләгән вар. «Минкәчевир»ни «мин» компонентни бәлләдир—«халг чохлаугу», «кә»—«гор»ун од вә дағ мә'насында галыгыдыр, «чев»—ч—аб—ав—су—чај, «пр»—ахарлыг, һәрәкәт, һәрәкәт едән судур. «Гаңгара» (Гаргар—Горгор—одод—дағ—дағ) сөзүндә «гор»ун изини көрмөк мүмкүндур. Су—чу—чувар—чувир—чивир компонентни «Судагылаң»ла бағламаға да әсас вар. Беләдә јерни улу ады: **МИНГОРЧУВАР**—**Минкәчевир** вә ачымы: бол од вә су шәһәри ајдылашыр. Бу да индики «Минкәчевир» адынын чохмәналы—полсемантик сәсләнмәсинә вә әразини чографи әләмәтләринә ујғун кәлир. Белә ки, Минкәчевир Боз дағ сипләсини Күрлә говушагында јерләнир, сују да болдур, Күнәши дә.

Исајыллы рајонундакы **МИНКӘ** кәнди өз адында «Минкәчевир»ни ики компонентни: «Мин» вә «кә»ни тәсвир едир вә дағлар—учалыглар јерни аңламындадыр. **МИНГРЕЈ**(ск) Мардакерт рајонунда (чохтаглы, јахуд дағлар ели, маһалы, јенә һәмни рајондакы **МАГАВУЗ**—**МАГ ОГУЗ** мә'насындадыр. Ағчабәдидәки **МИНАХОРЛУ** кәнди—**ЧОХ ДАШЛЫ ЈЕР, МИНБАШЫ ВӘ МИНБАШЫЛЫ**) Чәбрајыл вә Сабирабад рајонларында **ХАЛГ БАШЧЫСЫ** мә'насыдан јаранмыш јер адларыдыр. Загаталадакы **МАГОВ** кәнди дә өз адыны **Маг сују—Одлу—Исти сулу јер** мәзмунундан алмышдыр. Елә «**ЗАГАТАЛА**» да Заг—саг—сак таласыдыр. «Тал(а)» дағ, менә арасында дүз—одлу јер мәзмунундадыр. Тал(eh), Тал(ан), (Тапгалаң/маг), Тал(ајыб)—далајыб кечмәк, далаг да (бәдәндә) мәһз од әләмәтидир.

Еврика!—Тапдым!

ХАЧ—ОД НИШАНЫ! БҮТӨВ ОД!

Азәрбајчанда христианлыгын тарихинә даир кифајәт гәдәр мә'лумат вар. Тарих елмәри докторлары Рәшид Көјүшов¹ вә Фәридә Мәммәдова² бу мәсәләдән хусусилә кеңиш данышырлар. Ф. Мәммәдова дәгиг тарихи мисаллар әсасында көстәрир ки, христианлыг Азәр-

бајчанда Ермәнстандан вә Күрчүстандан даһа әввәл јајылмышдыр. Р. Көјүшов да јазыр ки, «христианлыг» Азәрбајчан халгынын мә'нави мөдәнијјәт тарихиндә хусуси бир мәрһәлә тәшкил етминдир. Вә һәмни мә'нави мөдәнијјәт тарихи Азәрбајчан әразисиндәки чохлау дини вә дүнјәви абидәләрдә—һәм килсәләрдә, һәм дә јаһажыш евләриндә, галаларда өз әкенини тапмышдыр. Азәрбајчанлыларыны азы бир нечә јүз ил христиан дини олма-ларына даир (одсевәрликлә јананы, одсевәрликдән һеч дә там узаглашмамагла) чохлау тарихи мисаллары сада-ламаға еһтијач јохдур. Анчаг ону демәк вәчибдир ки, республикамызын әразисиндәки, о чүмләдән Бақыла, Кәңчәдә, Шушада, Газахда, Фүзулидә, Шәкидә, Дағлыг Гарабагда вә с. килсә биналары илә үзләниндә, јахуд, һансы гәдим бинадаса хачнәкилли бәзәк көрүндә бәзи-ләри бунлары «өзкә» динлә, башга халгла бағлы әләмәтләр һесап едирләр. Бир һалда ки, улу бабаларымыз христиан адәтләринә—дини ајинләр ичра етмәјә хусуси еһтирамла јанашыны вә һәмни адәтләрлә бағлы өз килсәләрини—таңрыја ибадәт евләрини учалтмышлар, һәмни адәтләрини бу күнүмүзә чатан нишанәләринә «өзкә» мөһүрү (Һәм дә өз әлиминизә!) вурмаға һаггымыз јохдур. Биз һәмни абидәләрә—килсәләрә вә хачлы бәзәкләрә дә улу бабаларымызын тарихи јадикары кими јанашмалы-јыг. Вә јадда сахламалыјыг ки, республикамызын әразисиндәки илк килсәләри мәһз азәрбајчанлы усталар учалтмышлар. Дини маһијјәт даһымасындан асылы олмајараг абидә абидәдир вә өз әразимиздәдирсә, она бизимдир,—демәјә там һаггымыз вар.

Исламын һөкмран дини идеолокијаја чеврилдији VIII—IX әсрләрдән сонра да азәрбајчанлыларыны чоху өз өмүрләриндә, фикир вә дүшүнчәләриндә, мәншәтләриндә үч дини адәт вә ән'әнәләрини јаһадырдылар. Јә'ни, «мүсәлман» олмагла јанашы, һәм дә одсевәр вә христиан олараг галырдылар. Буну о дөврүн чохлау јазылы вә ши-фаһи мә'луматларындан, халг јарадычылығы нүмунәләриндән, гәдим биналарыны дивар нахышларындан, гәдим халчаларымыза көчүрүлмүш мүхтәлиф тәсвирләрдән, таб-гачаг бәзәкләриндән дә билмәк олар. Христианлыгла бағлы бајатыларымыз да аз олмајыб:

Иса кәнди ад ејләди,
Сыныг көпүм шад ејләди.
Чәһәспәми бәрбад ејләди
Үзрһаһ ејлә Иса, Мәрјәм.
Иса кәнди чәләләтдән

¹ «Гафгаз Албанијасында христианлыг». Бақы, 1984, сәһ. 137.
² «Гафгаз Албанијасынын сијаси, тарихи вә тарихи чографија-сы». Бақы, 1986, сәһ. 5, 6, 7.

Бу мисалда кəрдүјүмүз «гијамəт», «чəшпəт» вə «чə-
һəннəм» ислам дининдə дə кeшиш тəсвир олунур. «Ин-
саньн нуру» одесвəрликдəн кəлир. Һər ики баятыньш
өзү исə бүтүплүклə христиан инамьна һəср едилиб. Улу
шаиримиз Хагани мүсəлманьшыгын гаты һөкмран олдуғу
чағларда һəм ислам, һəм дə христиан дини адларьны
вə адəтлəрнин өз шəрлəриндə тез-тез мисал чəкирди.

Арашдырмамыз кəстəрир ки, «хач» сөзү вə хачын өзү
шəкли вə мəзмуну илə илк дəфə Азəрбајчан дилиндə
дүнјаја кəлмишдир. Ибтидан азəрбајчанлы сəһəр-сəһəр
ајағ үстə, голларьны јухары галдырмыш вə азачыг јана
ачылмыш вəзирјəтдə үзүнү кəјлэрə тутуб улу Күнəши
саламлајыр. Бу вəзирјəтдə онун өзү дə, архасына дүшəн
кəлкəси дə вурма ишарəси шəклини алыр. Демəли, бу
вəзирјəтдə о, өзү бүтүн бədəни, бүтүн варлыгы илə чан-
лы хачдыр. Улу торпағында зүһур едэн одун—јанан га-
зын титрəјən алову өшүндə исə о, голларьны кəксүидə
чарпазламыш—хача чеврилмиш вəзирјəтдə јенə дə Од
Танрыја, Од—мөчүзəјə сəчдə едир. Фикримизчə, эски
азəрбајчанлы хача һəм дə «ар-тар» дəјəркən дə мəһз
оддан јараныб, ода сəчдə гылан, бу сəбəбдəн дə «чанлы
хача» чеврилэн од өвладьны, јə'ни өзүнү нəзəрдə тут-
мушдур. «Ар-тар» сөзүндə «ар»—эр—киши—инсан,
«тар»—атр—оддур. Эски оғуз даида өз рəсмини чəкиб:
бир учу ашагы узадьламыш үстəкəl ишарəси шəклиндə.
Белə «инсан—үстəкəl»лэрə Гобустаньн мəшһур гаја
рəсмлəриндə дə раст кəлмиш. Нəһажət, ибтидан азəрбај-
чанлы һағдан чыханы, «чызығындан чыханы» одун чар-
паз ишыгы илə дағлајыб вə бурунла да, ону одла «тəмиз-
лəјиб», кунанларыны, ода, һағга—Танрыја «инамсызлы-
гыны» одла говуб, һəтта сон вахтларə гədər дə бədəндəки
хəстəлији—јараны—иши одла—ишини, јахуд ма-
шаньн учу илə чарпаз шəкилдə дағламагла һəмин хəс-
тəлији—бəlаны «горхудуб гајтарыблар», бəлаја, дəрдə
«дағ чəкиблэр». «Дағ» мəһз одла дағламагдыр. «Дағ»
сөзүндən сонралар «тамға»—«дамға», «дамғаламаг» сөз-
лəри дə јараныб. «Дамға»нын илк варианты—«тамға»
(«мад(ға)», «Танры дағы», «Танры ишарəси», «Тан-
ры нишаны» — мөһүрү мəзмуну дашыјыб. Инди дə
мал-гараны одла нишанлајыр—дамғалајырлар. Вə бу-

жүнкү тамғалар—дамғалар да мүтлөг үстəкəl, мүтлөг
вурма ишарəси шəклиндə—хач шəклиндə олур. «Хач»ла
башланан вə үмумијјəтлə, «хач» тəркибли—мəзмунлу
топоним вə һидронимлэрə дə республикамызда чəх кe-
ниш арeалда раст кəлмиш. Хачбулаг, Хачынабад, Ха-
чындəрбəтли, Хачынајалы, Хачынчај, Хачмач, Хачмазгыш-
лаг, Хачмазкəнд, нəһажət, ХАЧМАЗ шəһəр ады да буна
эн јахшы мисалдыр. «Хачмаз»ын сөз ачымы хүсусилə
диггəти чəкир. Бу сөз «хач» вə «маз» компонентлəринə
ајрылыр. «Маз»—«мас» кими дə сөслəнир вə јазылыр.
Хачмаз—Хачмас. Арашдырмамыз кəстəрир ки, «маз» вə
«мас» улу «Маг»дан тəрəмишдир, даһа доғрусу, «Маг»ын
инкишафынын, онун ишыгылыгынын эхсетдиричисидир.
Хачмаз эразисиндə «маз»ы, «мас»ы «кəстəрə» билэн хү-
суси əламəт јохдур. Һəмин ад башланғычда ХАЧМАГ вə
ХАЧМАД олмушдур. Одун. Од—Ад—Аз—Ас вариант-
лары јадымыздадыр. Демəли, «ХАЧМАЗ»да да «д»—«з»
əвəзлəнмəси баш вермишдир. Вə бурадан да ајдын олур
ки, ХАЧМАЗ һəм дə ХАЧМАД мəзмуну дашымышдыр.
«Хачмаз» сөзүнүн азəрбајчандилли Хачматаг гəбили
адындан алындыгыны да сөјлəмəк мүмкүндүр. Белəдə
Дəрбəнддən Бакыјадəк бəјүк эразини һəм дə МАДАЈ—
АЈМАД—АЈМАГ—ОЈМАГ мəзмуну вə ады дашыдыгы
ајдынлашыр. Улдузларын бенкуншəлинији эски оғуза
сонралар бəлли олмушдур. О, улдуз ишыгыны өнчə
дəрдхəтли кəрмүшдүр, јə'ни үстəкəl шəклиндə. Ишыг
көзүмүзə чатанда сыныр, шағули иштигамəтдə ашагы вə
дүз хəтлə јанларə узаныр вə белə дə тəбини хач јаранмыш
олур. Улу бабаларымыз буну мин дəфəлэрлə мүшəһидə
едиб вə од дагыны—тамғасыны—нишаныны улу ишыгын
«сынараг» үстəкəl шəклини алмасы кими дүшүнүб. Вə
демəли, илк хач дүнјаја ишыг хəтлəри шəклиндə вə һə-
мин мəзмунда кəлиб. Һəм дə «үстəкəl» хач—сағалдан,
тəгдир едэн, «вурма ишарəли» хач—чəкиндирэн, чəза-
ландыран хачдыр. «Дамға»нын—«Тамға»нын түрк—
Азəрбајчан дилинин эн гəдим сөзлəриндən олдуғуну вə
бу күн дə ејни улу мəзмуила башга диллəрдə дə ишлən-
дијини совет алимлəри Т. А. Соболева вə А. В. Суперан-
скаја да хүсуси гејд едирлэр¹.

Дилимиздə «чəкмəк» сөзү «чакмак» кими ифадə олу-
нуб. «Чак»дан сөзлəрин бизə бəлли јəрдəјишмəси илə

¹ Р. Кəјүшов. Кəстəрилэн əсəри, сəһ. 72.

¹ Бах: Һəмин мүəллифлəрин «Товарные знаки» китабы, М.,
«Наука», 1986, сəһ. 7.

«кач» догулуб, кач, хач кими сәсләниб. (Һәм дә мәһз «Кач»—«хач»ын улу вариантыдыр. Ән илк шәкли исе «акс»—«икс» олуб ки, буну бир гәдәр сонра шәрһ едә-чәйк). «Вердиҗи сөзү даша чак-(ды)», «сәни көтүрүб јерә чакхарам». «Чак(маг) дашы дашларын бир-биринә чахылмасындан (јенә дә од алмаг үчүн) јаранмајыбмы?! Күнәш од кими «шак»ыјыр. Бурада «шакы»јыр, «чакы»јыр анламындадыр. Ја да илдырым «чак»ды. Јенә одун чакмасы. **Хач-чак** сөзүнүн јаранмасында онун сәс әләмәти—сәслә ифадәси дә рол ојнамышдыр. «Дәјирман билдијини ишләдәр, чак-чак («Хач-хач!») башыны аг-рыдар». Һәмин «чак-чакы» дәјирман дашынын үстүндә көрмүшүк. О, елә хачын—үстәкәлнин бир голудур вә икинчи гола бағлыдыр. «Хач» сөзүндәки «х» сәси **гуру-лугла—одла бағлыдыр**. Чәп бахмаг, кәч бахмаг, хач кими гуру, сәрт, одлу, гәзәбли бахмагдыр. Гајчынын формасы да, ады да мәһз хачдыр. О да хач кими даглајыр, кәсиб төкүр. Гај-чы, Гач-чы—Хач-чы. **Хач** ажры-ажрылыкта ики хәтг кими дә мөвчуддур. Әнчә инсанын бир чүт голу шәклиндә. «Агач»—Аг хач, «Архач»—Күнәшли јамач вә с. Електрик дирәкләриндә инсанын гол вә гылча сүмүкләри нә үчүн мүтләг чарпаз шәкилдә чәкилиб? Бу өзү дә ән улу одсәвәрлик адәтиндәп галмајыбмы?! «Һеча вәзин», «Хач(ча)» вәзин, садә, «халг вәзин»дир. Ајрыча «гыч»—«гылча», «гыча» хачын бир голудур. Гычанын (мәсәлән, гаргыдалы гычасынын) үст-үстә—чарпаз гојулмасы чәтнә дејил. Бөјүјә сһтирам әләмәти кими «гаршында голу бағлы гулунам» дејиләркән бәзәи голларын сәнәдә хач шәклиндә чарпазланмасы да мүшәһидә едилир. Гач-гач, ја да гаж-гаж кәсмәк—хач-хач кәсмәк кими дүшүнүлүб. «**Чөрәјин үзүнү гаждадым**», **јә'ни хачладым**. Вә бу һалда, чөрәјин үзүнә чох вахт дүз—шагули хәтләр—хачын голлары чәкилмиш олур. Бәзән дә тәндир чөрәјинин ғырағында гажлардан бири о биринә чарпаз чәкилмиш олур вә бу гажларын ажры-ажрылыкта да мәһз тамга—мөһүр—тапры нишаны олду-ғу јада кәлмир. «**Үрәјимә даг чәкмисән**»—јә'ни хач чәкмисән—од хәтти чәкмисән. «**Синәмдән дағларын кет-мәз**»—хачларын, одлу чызыгларын һәлә дә јандырыр, һәр вахт да јандырачаг вә с. Шифаһи нитгдә «**ачар**» **һач(ар)**—**хач(ар)** кими дә сәсләнир. Бурада ачарын мадди көрүмү илә јанашы, гапыны, бәхти, тәлеји, јолу, бағлы, өртүлү олан һәр шеји ачмаг, бунунла да севиндирмәк, әнкәлә, бәләја галиб кәлмәк кими мә'нәви функцијасы да јада дүшүр.

Елм белә бир суала да һәлә чаваб вермәјиб ки, 500 мин ил әввәлки Азыхантроп инсанлары «Азых мағарасында гејдә алынмыш хәлвәтдә» кизләтдикләри ајынын чәпә сүмүјүнү нә үчүн «ики јерә бөлмүш вә бир-биринин үзәрнә чарпаз вәзијәтдә», јә'ни букүнкү хач шәклиндә гојмушлар?

«Кәлағажы әлван гәсәбә *гыјгач*,
Алтындап чунасы һајыф ки, јохдур».

(Вағиф).

«Кәлағажын әлван, *гыјгачы*,
Үстүндәп баса телләрин».

(Ашыг Әләскәр).

Биринчи мисрадакы «гәс»әбә («сөзүндә дә «хач»ын «гәс»—«кәс» (кәс әба—хач—әба—өртүк») мәзмуну верилиб. Бүтүнлүкдә исе сөһбәт кәлағажынын көзәлнин бојунда гыјылмыш хач шәклиндә бағланмасындан кедир. Демәли, гыјгач—гыјхач гыјылмыш хачдыр. **Гыјгачы бахмаг да гыјылмыш хач кими чәп, гәзәбли, одлу бахмагдыр**. «Гыјгачы бахмағын алды мәним чанымы!». «**ХАЧБУЛАГ**» һәмин булағын нә вахтса дағын дөшүндәп вурма ишарәси, јә'ни хач шәклиндә, бир-бирини кәсәи кичик фәвварәләрлә үзә чыхмасындан јаранмышдыр. Бүтүн булар бир даһа белә демәјә әсас верир ки, «хач» сөзү вә хач өзү Азәрбајҗанда христианлығын јајылмаға башладығы, онун һәм дә дүнјада илк дәфә мејдана кәлдији ерамызын биринчи әсриндәп мин-мин илләр габаг мөвчуд олмушдур вә бу күн дә о, христианлыгдан асылы олмајараг мөвчуддур. М. Сејидов да хачын мәһз ода бағлылығыны вә христианлыгдан чох-чох әввәл мифик тәфәккүрдә мөвчуд олдуғуну билдирир. Демәли, түркиялли **ХАЧМАТАГ** (Хечматаг) гәбиләси дә христианлығын јаранмасындан чох-чох әввәл һәмин ады дашымышдыр. Вә белә дә хачматаглар Танры нишанлы мағлар, Од нишанлы мадајлар, Од нишаны гәбул етмиш оғузлар—азәрбајҗанлылар кими дүшүнүлмәлидир. Вә билдијимиз кими, сонралар һәр оғуз гәбиләсинин дә өз тамғасы, Танры—Од нишаны (мөһүрү) олмушдур.

Дилимиздәки «чәк» фе'ли мәһз од хәтти чәкмәк, «чак»—одун—шимшәјин чакмасы, «чарпаз»—ишыг хәтләринин чарпазланмасы анламындап јаранмышдыр. «**Сәни гыча-гыча еләјәрәм**»—хач-хач еләјәрәм, «гаж-гаж», јә'ни хач-хач доғрамаг. Гәдим милли хөрәкләримиздән олан **Хаш** да мәһз һејванын ајағларындан һазыр-

ландыгына көрә һәмш ады даныяр. Бу хөрәжин кәллә-пача, башајаг, кәлләхач вариантлары да бәллидир. Ајағын, пачанын (пача—хач-а) хач-хач доғраныб, јахуд хачын ајры-ајры тәрәфләрн кими биширилмәси хөрәжин ады үчүн мәзmunа чеврилмишидир. Күрчү хөрәји «Хача-пури»нин дә «хач» тәркиби, еләчә дә башга дилләрдәки «хач»—«хан» компонентләринин дә Азәрбајчан дилиндән алындыгыны сөјләмәјә елми-мәнтиги тәһлил әсас верир. «Чарх» да «хач»—«ха(р)ч» мәзmunундадыр. «р» компоненти «чарх»ын—һәрәкәт едән од олдуғуну билдирир. Бурада «әски азәрбајчанлы чәрхин (чархын!—Ә. Ф.) чәрхи-дөвраның јашары, әбәди олдуғуна ишарә етмишидир» (М. Сејидов). Фикримизчә, физикадан һамыја бәлли олан сонсузлуг ишарәсинин (әбәдилик рәмзитәк!) чархла—ха(р)чла шәкил вә мәзmun ејнилији һәмшн улу инамын мадди әсасындан хәбәр верир. Нәһәјәт, хача тәбиәтдә һазыр шәкилдә дә раст кәлишир. Улу бабаларымызын һәјатына вә мәшһәтинә одла бирликдә дахил олмуш хач бу күн дә дилимиздә вә мәшһәтимиздә болбол ишләнмәкдәдир. Чох-чох сонралар мејдана кәләп христианлыг Хача өз улу од мәзmunу илә әсла ујушмајан тамам башга, һәм дә чох дар мәзmun вермишидир. Белә ки, о, әфсанәви пејғәмбәр Исанын дүшмәнләр тәрәфиндән чармыха чәкилмәсинин дини, тәсвиринә чеврилмишидир. Лакин ән гәдим чағларда әски азәрбајчанлынын од нишанытәк мејдана кәлмиш Хач, сонралар дикәр гәбиләләр вә халғлар тәрәфиндән дә гәбул едиләрәк мүхтәлиф мә'на чаларларында сәсләнмишсә дә, өз улу мәзmunундан һеч дә узағлашмамышдыр.

ЧАҚЫР—ЧАКУР—ЧАКЫРЛЫ—ЧАКУРЛУ адланан оғуз—түрк тајфасы вә онунла бағлы **ЧАХЫРЛЫ** (Имишли вә Хачмаз рајонларында вә Чәнуби Азәрбајчанда) кәнд адлары да «ХАЧ» көкүнә бағланыр. «Чаһар» да улу дилдән кәлир вә Хачын дөрд учу илә бағлы сајдыр. «Чахыр» «Харч»—«Чарх» сөзүндәндир ки, ичиләндә башы «чарх кими» һәрләндирир. «Чаһанарајә—Шаһ Исмајыл Сәфәви»дә раст кәлдијимиз **ЧҮКҮР** мусиги аләти дә «**ЧАК(УР)**»—«**КАЧ(УР)**»—Хач һарајы—Од һарајы, од сәси мәзmunу даныяр.

«Гара башым гурбан олсун, оғул, сана! Ағыз-дилдән **БИР ГАЧ КӘЛМӘ** хәбәр вер мана!»¹ Елә дастандакы **Буғач—Буғ Хан—Буғаја галиб кәлән Хач—Оддур.** «Бир

гач кәлмә сөз ифадәсинә әшәдди еһтијачым вардыр»¹. Бу мисаллардакы бир гач кәлмә—бир хач кәлмә, бир Од кәлмә, хош кәлмә мә'насында ишләнмишидир. «Һәлә бир кәлмә кәсмәдим», «едим, доғрадым-төкдүм, габына бир шеј йығмады» дејимләриндә дә сөзүн хач кими, од кими кәсәрлилијиндән данышылыр. «Кәрәк сөзүңүн бир кәсәри олсун!» ифадәси дә мәһз сөзүн од кими, од хәтти—Хач кими кәсәрли, тәсирли олмасыны нәзәрә чатдырыр. Арашдырмамыз кәстәрир ки, чох мәзmunлу—**МАН—МӘН** сөзүңүн дә илкин, башланғыч мә'насы мәһз **ХАЧ**-ла бағлыдыр ки, бу да «мән»ин—**ИНСАН**, «Инсанын» да билаваситә **ОД** олдуғуну кәстәрир. «Асман—Есман—Сонсузлуг оду, дијары елә һәмшн мәзmunу әкс етдирир. «МАН»ын «Авеста»да «дөрд» сајынын билдирмәси јенә дә одла—Күнәшлә, һәм дә даһа кепиш мә'нада **КАИНАТ ОДУ** илә бағлыдыр ки, бу да ән улу башланғычы јада салыр. Арашдырмамыз кәстәрир ки, әрб сөзү һесаб едилән «**ҺАЧЫ**»—«**Мәккәни зијарәт етмиш адам**» вә «**ҺАЧЧ**», «**ҺӘЧЧ**»—«**Мәккәни зијарәт етмәк мә'насы дашымаздан әввәл ХАЧ-ЧЫ—ОД мөһүрү—нишаны вуран, чәкән, одла инамсызлыгы гован, Одун мүгәддәслијинә инанмаға дә'вәт едән, «Мүгәддәс Од ата» мәзmunу кәсб етмишидир. О, «Һачы»дан вә «Һачч»дан әввәл «Хач-чы» вә «ХАЧЧ»—«Хач еви»—Од еви, ХАЧ—ЧАГ, ОД—ЧАГ, ОД—ЧАХ—О—ЧАХ—О—ЧАГ** шәклиндә сәсләнмишидир. «Һәчч мәрасими һәр ил мүсәлман тәғвининин он икинчи ајында—зилһиччә ајында јеринә јетирлир»². Үмумијјәтлә, «Һәччә» кетмәк, «Һәчч ибадәти» һағгында диндар мүсәлманларың фикри беләдир: һәчч—аллаһ гаршысында күнаһлардан тәмизләнмәк, дүнјаја икинчи дәфә, јенидән кәлмәк, јенидән доғулмағ—буунла да, даһа мүгәддәс, даһа тәмиз, пак олмағдыр. Илкин одсәвәрин улу ХАЧЫ—ОД НИШАНЫ да инсаны мәһз Од таңрысы, мадди-көрүнән таңры гаршысында күнаһлардан—өнчә Одун гүдрәтинә инамсызлыгдан тәмизләмәк, јенидән дүнјаја кәтирмәк, одла пак, мүгәддәс етмәк маһијјәти дашымышыдыр. Мәккәдәки мүгәддәс «Гара даш»ын маһијјәтинә онун һағгындакы дини әфсанәдә «сүртүмә», «јанма» кими мүсәпр аңлајышлар да дахилдир»³. Демәли, һәр һалда Гара дашы зијарәт етмәк мәсә-

¹ Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри, 1-чи чилд, Бақы, 1964, сәһ. 86.

² Г. Кәрәм ов. «Шәриәт вә онун сосиал маһијјәти». Бақы, 1987, сәһ. 66.

³ Г. Кәрәм ов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 70.

¹ Китаби Дәдә Горғуд. Бақы, 1960, сәһ. 28.

лэсиндэ «Мүгэддэс оду» зијарэт етмэјин улу изи көрүнмэкдэди. Бу да бир даһа көстэрир ки, мүасир «һачы» чох гэдим «ХАЧЧЫ»-дан төрөмишдир. Элава едэк ки, эсасэн ерамызын VII эсриндэн бэри ишлэнмэкдэ сонра «ҺАЧЫ» улу «ХАЧЧЫ» көкүндөн он мин иллэр сонра дүнјаја кэлмишдир. Бэллидир ки, «һачч»—шәһәр јох, һәмши шәһәрдә (Мәккәдә) кечирилән али ибадәтдир. Эски одсөвәрни дә Мүгэддэс ода ибадәт етмәсини јада саланда көрүрүк ки, һәр ики ибадәтин мазмуну онларын адынын семантик гурулушунда ејни сөз кими әкс олу-мушдур. Арашдырмамыз көстэрир ки, килсәләр дә, мәсчидләр дә даһа гэдим һачшәкилли — дөрдкүнчлү од евләринин модели эсасында јарадылмыш, эски Од евинни «ачыг көјү» «өртүлү көј»лэ—күнбөзлэ әвәз едилмишдир. Дилимиздәки «Һ» сәси—һәрфи—ишарәси јунанча «һаш», рус дилиндә «аш» кими сәсләнир. «Һаш»ын ХАШ вариантыны (хөрәк) шөрһ етмишик. «Һаш»дан јаранан һашым—шәхс ады, һашими—гәбилә ады да бәллидир. Тирјәкиш ХАШХАШ вә ҺӘШИШ адлары да ХАЧХАЧ вә ХАЧИШ асламыны верир. Дилимиздәки ХОШ сөзү дә шәкил вә мазмунча улу Оду—Һачы тәкрар едир. Хошбәхт—Һачбәхт—Одбәхтдир. Гәс/әм, Гәссаб, ГӘЧРӘШ, гоч, гочу—гоч-чу да улу Оду—Һачын мүхтәлиф аламәтләри илә бағлы вариантларындан доғулуб. Гыч/гылча—ајағын јухарысы, гыч олмаг—һач кими әјилмәк. Көзүмүзүн үстүндәки «гаш» да «Һач»дан јараныб. «ҮЧ»—«ХАЧ»а, «три» «К/рес/т»ә јахындыр. Рус дилиндә кәпдлјә «крест/јан, Азәрбајчан дилиндә гара/чы, халг/чы, кә(ид)чи—ка(ид)чы дејилир. «Кәндчи» мәнз сонунчу—КАЧ-ЧЫ—кадчы—кандчы вариантларындан төрөмишдир. Көрүндүјү кими, «крестјан» да «крест-чи»—һач-чы мазмунундадыр. Дикәр дилләрдә дә «халг», «инсанлар», «инсан топлусу», «кәндли» сөзләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә улу оду—һачы әкс етдирир. Хәрчәнк—ха(р)чәнк—һач чәнәли, әнкли, рак—карч—Керч—крест көклүдүр. Харч—борчум—харчымы чохдур, гадын ушаг харч еләди, нәји варды харчлады» вә с. Јахуд хырч/ч еләди, хынчымы-хынчымы еләди, ајағынын алтына салыб хындады—хышлады, хышмалады, ХЫШ—һач, јери котанла хышлады, хыш кәлиб бојундуруга дирәниб, ифадәләриндә дә «ХАЧ»ын мазмун вә шәкилчә иштиракыны көрмәк чәтин дејил. ХАЧӘ дә кечмишдә гултугачы гадына, гыза дејилиб, јәһни һачдан олан, садә, гара чамаатдан олан мазмунунда. Дикәр төрәфдән, «һачы»

антропоним кими «Хоча»дан төрөмишдир. ХОЧА бир сыра халг дастанларында (мәсәлән, «Ашыг Гәриб»дә) Хызырын функцијаларыны әкс етдирир. О, мәнз һач кими, Ишыг кими, ишыг сүр'әтилә иш көрүр. Гәриби бир көз гырпымында (көзүнү јумуб ачынча) һәләбдән Тифлисә «кәтирир». Елә Молла Нәсрәддин дә бир сыра түркдилли халгларда ХОЧА НӘСРӘДДИН адланыр. «Нәсрәддин» сөзүнүн билаваситә од мазмуну дашыдығыны кәч тәдгигатчы Мәммәд Елли (Тәһмәзов) ачыб көстәрмишдир. ХОЧАВӘНД кәндини (Ағчабәдидә) ады Хачабәнд—Ода бәнд, ода тапынан, одсөвәни мазмунундадыр. Һәчв етмәк—танры вә инсанлар гаршысында күнаһкар олдуғуну хачла—Од нишаны илә дүнјаја ачыб көстәрмәк. Хач сујуна чәкилмәк (воскресенје)—дирилмә, јенидән доғулма, чүмә—һачдан дәнмә, һач күнүндән—од күнүндән сонра танры гаршысында тәмиз олмаг, тәздән доғулан кими, дирилән кими олмагдыр. ҺАЧЫЛАР—ҺАЧЛАР јер адлары бәлкә дә исламлашмадан әввәлки чағын мәнсулу кими һачлар—Хачлар—Мүгэддәс оллар мазмуну дашыјыр. Һеча вәзни—һача—һача—һач+ЧА вәзни, мүгэддәс од вәзни демәкдир.

Мәшһур сфинкс һәјкәлләринә тәкчә Мисрәдә дејил, Азәрбајчан әразисиндә дә та гәдимдән һәјкәл, габартма вә халча тәсвирләриндә дә раст кәлимишдир. Тәдгигатымыз көстэрир ки, һәмши сфинкс дә Од—Инсанын, Фәләк—Инсанын рәмзидир. Вә сфинксин дә баш колу «Оғуз»ун баш әксетдиричиси олан «Икс»дир. Вә «Сфинкс» сөзүнүн бәтниндә «Скиф»и көрмәк, охумаг чәтин дејил. Сфинкс (Сф/и/н/КС—Ски/и/ф/—ски/ф/—ф)-икс. «Скиф»ни һәм дә «Сак» вә «саг» шәклиндә јазылыб дејилдјини дә билirik. Скифин һач мазмунуна диггәт јетирәк: Ски(ф)—(ф)икс—икс—кас—сак (саг)—кач—һач! «Акс»—«әкс» һәм дә Күнәшдән—оддан төрәјәнин үзү, сурәти, әкс, шәклидир. Үз—күнәшин һәрәкәт едән, көрүнән, исти, ишыгы, парлаг үзү. Чанлы инсанын да үзү бүгүн буларын тәкрарыдыр. Сурәт—су—рә(ра)әт. Бурада су бәллидир, ра-рә һәрәкәт едән Күнәшдир. Т—д—з просесини «танры»да, «ота»да, «ата»да көрдүјүмүз иштиракчысыдыр. «Сурәт»дә «су» танрынын мүгәддәслијини тәсвир едир. Демәли, сурәт—чанлы, ајдын, парлаг, мүгәддәс од вә су мазмунундадыр. Чанлы инсан үзү буларын тәкрарыдыр. Әкс—өпчә Күнәш, сонра инсан үзүнүн әкс һәм дә улу одун—Икс.—ин өзүдүр. Шәкил—шак+ил, сак+ил, сак ели, сак—инсан, һач инсан-

дыр. Х—икс өз дөрд учу илэ классик дөрд үнсүрү, дөрд чөһәти, Нуһун—Күнүн эфсанәви дөрд оғлуну, Гватемала эфсанәсиндәки Көҗ—Сәма—Атаны вә Ағач—Җер (АҒ хач.—Ә. Ф.) ананын дөрд баласыны да тәмсил етмиш олур.

АҒСТАФА—ОҒУЗ ШӘҺӘРИ. Республикамызын эра-зисиндәки ики җер адына да диггәт җетирәк. Бу, АҒстафа шәһәри вә Әксипара—ӘКСПАРА кәндидир. Һәр ики топоним оғуз сөзүнүн улу вариантыны горуҗуб сахламышдыр. Акс+тафа—биз бу топоними әввәлләр оғуз тајфа кими шәрһ етмишик. Лакни диггәт җетирдикдә билмәк олур ки, тафа—тајфадан әввәл доғулуб. Тафа, тавап, тава, газан, таваланмаг, таврланмаг, одда јаныб говрулмаг мәзмунундадыр ки, тајфа да од ели кими һәмин мәзмундан төрәминдир. Бу улу шәһәрин ады АҒстафа јазылса да, җерли әһали ону Акстафа адландырыр. Бурадакы Акс «оғуз»ун ән илк шәклидир. Акстафанын ән гәдим оғуз шәһәри, оғуз мәскәни вә бу топонимин оғуз тајфа мәзмуну даншыдыгына шүбһә җерн галмыр. Әксипара АҒстафанын гошшудуғундадыр. Бурадакы әкс компонентн әп јахшы һалда паранын—бүтөв олмајанын әкәи, бүтөв олан кими јозулур. Онуң көһнә әски кими јозулмасы да мәғбул сајыла билмәз. Әслиндә бурадакы әкс дә мәнз үз—сурәт мәнәсында Күнәшин әксидир. Акспара җер адында «акс» улу «икс»ин төрәмәсидир. Акспара—әксипара топониминин пара компоненти нсә Күнәшин ондан ајрылан шүәсыны—«пәр»ини, гападыны тәмсил едиб. Бурадан «Әксипара»нын Акстафа шәһәринин давами кими (ја да бунсуз) оғуз парасы, парағы, инчиси, пәрәји, бојунбағысы тәк улу мәнәсы ајдышлашыр. Гәдимләрдән бу күнәдәк физикләр вә ријазиијатчылар һәр тәзә мисалы, мәсәләни ачаркән јазырлар: Х=. (Икс бәрабәрдир). Вә һәмин икәи ишарә вә үч сәсли бир сөз кими («икс»ин әввәли ики сәсли—КС олуб!) ишләдәркән һәм дә АКС—Оғуз, һәрәкәт едән, һәјат јарадан од, иһсан, од өвлады, һәм дә фәләк, талә вә с. дедикләринин фәргинә вармамыш вә вармырлар. Арашдырмамыз көстәрир ки, тәбиәт ганунларынын, хүсусән, кимја вә физика сәһәсиндә нәһәнк кәшфләрә кәтириб чыхаран маддә вә онун мүхтәлиф һаллары, һәрәкәт вә заман һаггында ганунларын исләри, ришәләри ибтидан анлајышларда бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз әксини танмышдыр. Һәмин анлајышлар һәм дә улу сөзләрин бәтниндә һифз олуңмушдур. Демәли, сөзләрин кодуну ачмагла да һәмин ганунларын кәшфинә

апаран јола чыхмаг мүмкүн ола биләрмин вә мүмкүндүр.

ОҒУЗ МӘММӘД

«Мәликмәммәд» нағылында үч гардашдан сөһбәт кедир: Бәј Мәммәд, Ал Мәммәд, Мәлик Мәммәд. Нағылын әсатирн изи дә улу од вә су—һәјатын икили башлангычы инамына кедиб чыхыр. «Алманы ким кәтирмәлидир?» суалы өнчә «Ким кәтирә биләр?» мәзмунунда гојулуб. Бәјүк гардаш—Бәј Мәммәд—бәј—бај—бағ—баг—бог—Таңры Мәммәддир. Она «кет, алма кәтир»—демәк улу инама көрә дүзкүн дејил. Бәј Мәммәд белә бир тапшырыг үчүн кедәндә дә она көрә «јатыб сабаһа галыр» ки, о, Күнәшин өзүдүр. Вә бәллидир ки, Күнәш «кечәни јатмалы», сәһәр кәлмәлидир. Ортаңчыл гардаш—Ал Мәммәд дә Күнәшлә Җер арасындакы ал рәнкли Дан җерини тәмсил едир. О да «кечәни јатыб», Дан җерн ғызаранда јәһнн Таңрынын—Күнәшин кәлинин әрәфәсиндә ојанмалыдыр. Демәк, «јатыб сабаһа галмагда» әслиндә ортаңчыл гардашын да күнаһы јохдур. Мәлик Мәммәд нсә таңрыдан—Богдан—Бәјдән вә онун кәлишини дүнјаја хәбәр верән баш әләмәтдән—Алдан сонра кәлән, ишыгын җерлә—Адәмин һәвва илә, Атропун Има илә тәмасындан доғуландыр, «Ималыг»дыр—Ималаг—Малаг—мәләкдир—мал—ог—дур, сүд ог—дур. Бурадан онун мал+чы, мал+чи(к) вә мал(енкиј)»—кичик—кычык—балача, хач гардаш олмаг мәзмуну да доғулур. Демәли, Мәлик Мәммәд мал—инәк—сүд—Һәвва—ана оғлу—одудур, һәм аталы, һәм аналыдыр вә бу сәбәбдән дә о, артыг ичра едән, һәрәкәт едән, таңры—Ата бујругуну җеринә җетирән оддур ки, дивн—Әһримәнин гулуну мәнз Мәлик Мәммәд јаралајыр вә һәјат ағачындан әбәди Кәнчлик верән алмалары үзүб Атаја кәтирмәк дә онун өһдәсинә дүшүр. Мәликмәммәд мәнз бу вәзифәни ичра едир. Лакни Әһримән—Агрман—Әјри ман—шәр гүввә ону јенидән сыһага чәкир. Мәлик Мәммәдин сыһаг дөврү, бир нөв «Хача чәкилмәси» һәјатын да јенидән доғулмасы просесини тәк-рар етмиш олур. Мәликмәммәдин кәндиринин кәслиб гујуја дүшмәси вә орада дивләрлә вурушуб пәһажәт, јенә «Ишыглы дүнјаја» чыхмасы әслиндә чәми бир кечәдә баш верир. Мәлик Мәммәдин гујуја дүшмәси Күнәшин гәфләтән «гаранлыг әләмә» кетмәсидир. Мәлик Мәммәдин гујудагы бир «сәһви»ни јада салаг. О, көрәк ағ го-

чун белниә отурмајајды, чүнки ағ гоч—Ағ Хач Күндүзүн рәмзидир, Күндүз исә өз јерини кечәјә вермәлидир. Белә олмасајды, гочлар—хачлар ону бир-биринә атмаздылар. Бир дә нәһәнк дивләрә галиб кәлән Мәлик Мәммәд ағ гочун түкләриндән, ја да бујнузларындап тутуб дајанә биләрди. Әслиндә гочлар да шәртидир, гоч дејил, хачдыр—оддур. Јери кәлмишкән хатырладаг ки, соуралар мәлум олан Ағгојунлулар вә Гарагојунлулар дәвләти вә ејни адлы гәбиләләр дә һәмин «Ағ гоч»ла «Гара гоч»ун давамы кими мејдана кәлмишдир. Ағ гоч вә Гара гоч, һәмчинин Ағгојунлу вә Гарагојунлу, ағ вә гара рәнкли гоч вә гојунун нә вахтса тотем олмалары илә јох, онларын ағ вә гара хач—Од мәзмуну илә бағлы олмушдур. Нағылда да ағ гоч—ағ хачдыр—Күнәшдир, гара гоч—гара хач—бүтүн гаранлыг сәмадыр, һәм дә кечәдир, һәм дә фәләкдир, таләдир ки, Мәликмәммәдин башына мин-бир кәләк ачыр. Лакин Гара Хач—гоч—таләһ һәр нечә әпкәлләр төрәтсә дә, Мәликмәммәди од оғлу—Хач оғлу, Күнәш оғлу оддугу үчүн гаранлыгда—Әһримәнин дүңјасында чох сахлаја билмир. Мәликмәммәд әждаһаны өлдүрәндән соңра ағачын дибиндә јухуја кедир. Башында Зүмрүд гушунун балаларынын јувасы олан һәмин ағач да Дүңја ағачыдыр. Мәликмәммәд Күнәшин—Бәј—Бөг—Танры Мәммәдин «тәләби илә», Ал Мәммәд—Дан јери тәрәфиндән гујуја—әслиндә Дүңја ағачынын гаранлыг коғушуна салынмышды. һәмин ағачын дибиндән дә о, Зүмрүд гушунун—Од гушунун ганадлары үстүндә јенидән ишығлы дүңјаја гајыдыр, јенидән доғулур. Демәли, Мәликмәммәд Дан јериндән Дүңја ағачынын—Габа ағачын коғушуна дүшән ишыг шүасыдыр, Оғузду. Ағачын «габа»лығы зүлмәтин—јерш гара өртүјүнүн нағылда «гаранлыг дүңјанын» бәлиртисидир. Вә демәли, «Анам адын сорар олсан—Габа ағач!»—дејән Оғуз һәм дә Мәликмәммәддир. Биз онун адынын баш кодуну—«Мал»ы («мәл»и) шәрһ етмишик. Мал да—өкүздүр. Оларын икиси дә бир јердә «мал-гара», «Гарамал» нахырына гатылса да, мүтләг фәргләри вар: өкүз—билаваситә оддур—хачдыр. Ағ хачын—Күнәшин әксидир, онун «өкүз» («Оғуз») ады да бурадан мејдана кәлир. Ејни заманда биз «Оғуз»ла «өкүз»үн мүәјјән фәргини дә ајдынлашдыра билirik: «Икс»ин «КС» көкүнә «А» саитини гошмагла «Акс» алырыг. Бу Ағ—Кс—Ағ од—Ағ Хач демәкдир. Бурадан да прәлидә шәрһини вердијимиз «Актафа»нын да «Октафа», јахуд «Оғузтафа» дејил, мәһз

Актафа—Акс тајфасынын шәһәри, мәскәни, Әскинаранын да Акспара адланмасынын там гапунајғулуғу бир даһа ашкар олур.

«Гарамал» нахырындакы мал исә сүд верән ишәкдир. О, өкүз кими «вураған» (сәни өкүз вурсун!—әвәзинә «мал вурсун», «инәк вурсун» дејилмир)—ғызғын (өкүз кими ғызыб!) дејил. Мал—инәк дә ананы, һәм дә сүлһү, динчлији тәмсил едир. Бәзи јерләрдә јатмыш ишәјни галдырылмадасы тәкчә сүдүнә вә «фағырлығына» көрә дејил, даһа чох улу одсевәр инамындакы «ана башланғычына»—мал—малак—мәләк—малдан, һәјат верәндән олан—һәјат верән од башланғычына бағлылығы јада сәлмасына көрәдир. (Икинчи сәбәб—ишам адамларын јадына дүшмәсә дә).

Мәлик Мәммәд—Оғуз икинчи дәфә дә Дан јерини шүасы илә дүңјаја кәлир (Шүа парлаг сәтидә сыныо «кери гајыданда» Хача чеврилир). Ону Од гушу од ганадында дүңјаја чатдырыр. Демәк о, јенидән доғулур. Јенидән доғулмаг—сәадәтини мүбаризә илә газанмагдыр. Инсан итәјинә асанлыгла, мүбаризәсиз говушанда онун гәдрини билмир, ја да елә говушмаг она неч ләззәт вермир. Әл ләззәт дә мүбаризәнин пајы кими јаддагалап олур. Христиан дини адәтләринә көрә тәзә доғулан көрпәни һансы күндәсә Хач сујуна «чәкирләр». Бу адәт дә өз башланғычыны улу Одсевәрлик инамындан алыб. Ахы, «Хач сују» әслиндә «одлу су»дур, «оғуз сују»дур. Одла сујун говушмасыдыр ки, һәјат да һәмин говушмадан доғулур. Демәк, хач сујуна чәкилмәк—од сујуна чәкилмәк, Мәлик Мәммәд кими, икинчи дәфә доғулмагдыр. «Икинчи дәфә» доғуланларын хошбәхт олмасы вә ја олачағы нағында фикирләр чохдан мөвчуддур.

Ағыр хәстәликдән сағалан адам дејир: «инан ки, кетдим бу көзләримлә о дүңјаны көрдүм кәлдим». Јәһи Мәликмәммәдин гаранлыг дүңјадакы мүбаризәсини тәқрар етдим. Демәк, икинчи дәфә—јенидән доғулмағын һәјатда мүәјјән мадди әсасы вар. Әски оғуз—түрк—азәрбајҗанлы һәмин мадди әсасы дәфәләрлә мүшәһидә етмиш вә ону да улу одун әләмәти санмышдыр. «Мәликмәммәд» нағылында ишығын зүлмәтлә, хәјирини шәрлә мүбаризәси дүңја халғларынын бир сыра нағыл вә әфсанәләриндә, ајры-ајры класскәләрин јарадычылығында бу вә ја диккәр дәрәчәдә әкенин тапмышдыр. Мәсәләни, гәдим «Јусиф вә Зүләјха» داستانында да Күнәшин парлаг одунун—көзәллијинин тимсалы олан Јусиф дә Мәликмәммәд кими

гардашлары тәрәфишдән гујуја салланыр вә «кечә—гардашлар» оуи кәндириши кәсирләр. Бурада да Күндүзү кечә эвәз етмиш олур. Вә Јусиф дә дүңјаја икинчи дөфә ишиг—адамларын ишиг—иңјәти сәјәсиндә гајыдыр. Вә оуи да эәл хошбәхтлији вә мәшһурлуғу «гујудан чыхандан» сонра—икинчи дөфә доғуладан, сынаға—хача чәкпләндән сонрадыр. Фирдовсиниң «Шаһнамәсиндә Фәридуи шаһиң бөјүк вә ортанчыл оғуллары да өз кичик гардашларыны гәтлә јетирирләр. Өлдүрүлүб гаранлыг дүңјаја атылап үчүнчү гардаш, гызынын вә нәвәсиниң тимсалында хејир, эдаләт вә ишиг кими јенидән доғулур. Даһи Низаминиң Хејри дә Шәрин әли илә кор едилди ки, бу өзү дә гаранлыг дүңјаја атылмағын башға бир шәклидир. Хејир дә көзләри сағаландан, јенидән дүңјаја гајыдандан сонра даһа хошбәхт олур. Шекспириң «Крал Лир» пјесиндәки ики бачының һижләсилә үчүнчү—кичик бачы ата пајындан мәрһум олур. Она һағысыз тәһәләр, ачы сөзләр јағдырылып ки, бу да «гаранлыг дүңјаја дүшмәк» тәсири бағышлајыр. Кичик бачы «гаранлыг дүңја»ны ишиглы дүңјада көрмәли олур. Вә ән сонда Крал Лирин кичик гызы да атаның «ән сәдагәтлн» өвлады олдугуну көстәрмәк имканы илә јенидән доғулур вә мәһз буңдан сонра о, әсл һөрмәт вә шөһрәт тапыр.

Һәјатын Одлу—Сулу башлангычына әсапланан улу Оғуз инамы гәдим Килгамыш—Билгамыс дастанында да өз әксини тапындыр. Исмајил Вәлијев, Мирәли Сејидов, Камил Вәлијев, Ајдын Мәммәдов вә башға арашдырычыларымыз бу улу Шумер дастанындан кешин бәһс етмишләр. Кәч шаир вә тәдғигатчы И. Вәлијев оуу һәм дә Азәрбајчан дилинә мүвәффәғијјәтлә тәрчүмә етмишдир. Лакин Гылгамыш—Килгамыш дастанынын ачылмамыш сирләри һәлә чохдур. Дүңјапын Од вә Су башлангычындан данышаркәи гәдим Шумер әразисиндән тапылан кил тәсвирләрдән икисинә диггәт јетирмәк вачибдир. Ерадан әввәлки 1300-чү илә анд едилән тәсвирлә Јер шумланмасы көстәрилвр¹. Ики өкүз хышы архасынча чәкир, бир киши өкүзләри ирәли говур, икинчи киши хышын дәстәкләриндән тутуб, үчүнчүсү хыша бәркидилмиш гутуја тохум-дән төкүр. Шәклиң јухарысында, өн тәрәфдә ири хач, арха тәрәфдә исе даирәви булуд тәсвир едилди. Бу шәкли сәдәчә «Пахота»—«шум, шумлама»¹ адландырмағ аздыр. Бурада һәјатын бүһөрәси гојулур. Бу бүһөрә Каннатын улу әввәлшндән салланыб кәлән

Хач вә Булуддур—Күнәш—Од вә Судур. Торпаға атылап тохум исе мәһз онларын вәһдәтидир. Од вә Судан доғуландыр. Елә һәмни сәһифәдә башға бир Оғуз инамынын—Күн, Ај вә Улдузун тәсвири (Кудурру Мәли-Шиху/Мәликшаһ—Ә. Ф.) чарын вә оуи һүзурунда дајанмыш киши вә гадынын (Адәм вә һәвванын—Ә. Ф.) башлары үзәриндә әкс олуңмушдур. (Күнхан, Ајхан, Улдузхан—Оғузун үч оғлу). Киши (Адәм) гадынын (Һәвванын) әлиндән тутмушдур. һәвванын гучағында сүнбүл топасы вар. Шаһла (әслиндә Тапры илә) Адәм вә һәвванын арасында һүндүр дајағ үстүндә мүгәддәс од јаныр. Адәм, сол әли илә һәвванын биләјиндән тутмуш һалда, сағ әлини азачыг јухары галдырыб, Тапрыја јалварыр ки, онларын күнаһындап кечсин. Онлар уч бағында—бәһиштдә јејиб гүввәт тапдыглары вә әбәди мәһәббәт бағладыглары буғда сүнбүлләрини дә санки өзләри илә шаһид кәтирмишләр. Шаһ—(Тапры) һәр ики әлини габаға узадыб онлара мәрһәмәт көстәрир вә дејир ки, кедни јашајын. Нәһәјәт, гејд едәк ки, бурадакы Күнәш вә улдуз да айры-айрылыгда гоша хач шәклиндәдир.

Даһа бир мисал: гәдим Азәрбајчан нағылларындан бирн «**ЧАЧЧЫ**» адланыр. Илк бахышда бу сөзүн мәнасы биллимир. Лакин диггәт едәк: Хач Кс—Икс—дир, «Оғуз» мәзмуну илә «Акс»дыр. Акс да сонралар АГС—Агч—Чаг (Чағ—Заман—дөвр—Хач!), Кач—Гач шәклинә дүшүб. Сәсләрини К—Х—К—Г—К—Ч—Ж гоһумлуғуну јада салағ. Мәһз һәмни гаңунаујеунлуғ нәтичәсиндә Кач—Хач—Гач, нәһәјәт ЧАЧ шәклиндә сәсләнмишдир. Јәни «Чаччы» да елә «Хаччы»дыр. О, јалпыз Хач олмағ, Од олмағ мәрһәти илә кедилмәз јерләрә кедә, көрүлмәз ишләри көрә билир.

«ОГУЗ» СӨЗҮ ВӘ ОГУЗУН ӨЗҮ НАГГЫНДА—инсан, гәбилә башчысы, тотем, тапры вә с. кими—мөвчуд билкиләри—әсасән фәрзијәләри вә онлардан алынған нәтичәләри көз өнүнә кәтирдикдә арашдырычыларын санки лабиринтә дүшдүкләрини көрүсән. «Оғуз» сөзүнүн мәншәјини өјрәнмәк һағлы оларағ, түрколокија гаршысында дуран зәрури проблемләрдән һесаб едилвр¹. А. Н. Кононов бу мәсәләјә һәср еднлмиш мәғаләләрин елми библиографијасыны², М. Сејидов исе онлардан бир һиссини елми шәрһини вермишдир. һәмни библиографијадан вә шәрһдән билмәк олур ки, И. Н. Березин «Оғуз»

¹ А. Н. Бернштам. Очерк истории гушнов. Л., 1951, сәһ. 225.

² «Родословная Туркмен. М.—Л., 1958, сәһ. 82—84.

¹ Бах: История древнего Востока. I ч., Москва, 1983, сәһ. 131.

сөзүнүн «угуз» фонетик вариантыны гәбул едир вә оңу «агуз»ла (илк сүдлә) элагәләндирир. Г. Клансон, А. Шербак, А. Лигети, П. Пеллио, О. Пристаг вә Ј. Немет «Огуз»ун көкүнү «ох» («ог»)ла баглајыр. А. Лигети «угуз» вариантыны гәбул едир вә оңун «уз» компонентини чәм шәкилчиси (у) «з» кими изаһ едир. И. Маркварт «огуз»у «ох» вә «уз» һиссәләринә ајырыб «ох атаң кишиләр» кими шәрһ едир. А. Н. Конопов бурада «уз»ун «инсан» јох, «маһир адам», «уста» мәнасы дашыдығыны билдирир. А. Н. Бернштам «огуз»у «өкүз» сөзүндән јаранмыш саныр, она көрә ки, «өкүз һунларда тотемдир». И. Бичурин, М. Казымбәј Огузу һун, шаңју кижазы, бәј (МОДЕ) илә элагәләндирирләр. М. П. Тәһмасиб дә «огуз»ун «өкүз»лә бағлылығына тәрәфдар чыхыр. С. П. Толстов «Түрк дилләриндә «Огуз» сөзүнүн «чај» вә «өкүз» мәналарында сәсләндијиши билдирир, Аму-Дәрја чајынын е. э. V әсрдә Огуз (көрүнүр ОКС—Э. Ф.) адландығыны јазыр. Маһмуд Кашғаридә «өкүз» түрк сөзү олуб, «Чейһун вә Фәрат кими һәр чаја верилән ад кими» гејд едиллиб. Ш. Чәмшидов «Огуз»ун «гуз» шәклиндә «јумру», «дик», «дик јер», «тәпә» мәнасы дашыдығыны сөјләјир¹.

Шүбһәсиз, бүтүн бунларын «огуз» сөзүнүн етимоложи ачымы илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә бағлылығы вар. Лакин һәгигәтә јахынлашмағ үчүн көрмә бугағыны бир гәдәр дәјишмәк, даһа дәринә кетмәк лазымдыр. Огузлар е. э. V әсрдә тәкчә Аму-Дәрја чајынын әтрафындамы јашајыблар? Аму-Дәрјанын ады нијә ОКС олмалы имши? Бәс нијә Араз да е. э. I миңилликдә һәм ОКС-/АКС, һәм дә ДАИ адланырмыш? Нә үчүн суја һәм дә ӨКҮЗ дејилмәли имши? М. Кашғари јазыр: «Түрк өлкәсиндә олан бир чох сулар (чајлар), дәрәләр өкүз ады илә адланыр». Нә имши бунун сәбәби? Нә үчүн Јер әфсанәви «өкүзүн буңузлары үстүндә» дајанмалы имши? Нә үчүн «ТАВР» һәм түркдилли гәбиләнин, һәм дә өкүзүн (куја јунанча(?) ады олмалы имши? Нә үчүн Қрымын гәдим ады—ТАВРИДА вә ТӘБРИЗ шәһәр ады ејни «тавр» компоненти илә көкләнир? Нә үчүн өкүзә һәм дә УД дејилиб? Бәс, өкүзүн һәм дә МАЛ, һәм дә ИНӘҚ кими баша дүшүлмәси нечә олсун?

Көрүндүјү кими, суаллар чохдур. Вә демәк олар ки, бүтүн арашдырмаларда оңларын биринә дә дүрүст ча-

¹ Ш. Чәмшидов. «Китаби Дәлә Горғуду вәрәгләјәркән Бақы, 1969, сәһ. 10—12.

ваб верилмәјиб, ја да үмумијјәтлә, һеч бир чаваб тапылмајыб. Һәтта «чаваб» бә'зән лап јахында, тәдгигатчынын әлинин алтында, көзүнүн өңүндә олдуғда белә, оңу көрмәјиб. Мәсәлән, елә Аму-Дәрјанын «ОКС» адланмасы, һеродотда «ОКС»ын «АКЕС» шәклиндә гејд едилмәси она көрә диггәтдән кәнарда галыб ки, куја «јунанлар «өкүз»ү «ОКС»А чевирибләр»миш¹(?) Бәс нијә јунанлар «Огуз»а јох, «өкүз»ә «ОКС» (Һеродотда исе «АКЕС») демәли имшиләр? Куја она көрә ки, өкүз тотем олуб, огузлар өз адларыны һәмни тотемдән алыблармын вә чајлары да елә һәмни тотемни адыны дашыјырмын? Фәзијјәләр, јозумлар беләчә һәдсиз гәдәр узаныб вә һәмни истигамәтдә бундан сонра да сәјсыз гәдәр узана биләр.

Сөзләрин јаранмасынын үмуми гаунаујғундуғу бүтүн бу јозумлары бир кәнара гејур вә әсл һәгигәти ашқара чыхарыр. Мәһз һәмни гаунаујғундуғ көстәрир ки, «Огуз» сөзүнүн улу көкү «Акс»дыр ки, һеродотда «Акес» кими кедиб. «Акс» Огузун өз дилиндә, јә'ни гәдим Азәрбајчан—түрк дилиндә мәшһур «9 Огуз»ун биринчиси, «Окс» исе икинчисидир. Галаң «7 Огуз»у да шәрһ етмишик. Өкүзүн (һәм дә малын, иһәјин, даварын—таварын) су илә бағлылығы да, өкүзүн һәм дә УД адланмасы да, «Огуз»да «ох» компонентини ашқар едилмәси дә, Огузун јер, тәпә, әрази, өлкә мәзмуну дашымысы да, гәбилә бирләшмәсини ады олмасы да тәбиидир, елми-мәптиги бахымдан инандырычыдыр. Вә әслиндә бунларын һамысы бизә јахын чағларын—јахын миңилликләрин мәһсулудур. Даһа дәриндә—башланғычда исе «Огуз»ун улу «Акс», јә'ни «Икс» көкү дајаныр ки, она улу ишарә вә сөз кими «кизләндији» әски дүнјанын улу Од вә Су инамынын—Һәјатын улу Од вә Су башланғычынын изи илә кедиб чатмағ мүмкүндүр. Вә бунун садә дүстуруну бир даһа јада салырыг: «Икс» дејәндә һәм дә «Огуз» демши олуруғ. Улу көјүн вә улу одун Күнәшин рәмзинә чевирилән гоша «Кс» самитинә гәдим Огуз—Азәрбајчан дилинин доғуз саит сәси гошулмағла 9 Огуз, 9 од ишаны, јә'ни 9 тамға, 9 хач јаратмыш олуб. Огуз һәгигәти мәһз һәмни дүстура бағлыдыр. Вә од ишарәләри һәмни дүстуру ачмағда көмәјимизә кәләчәк.

¹ С. П. Толстов. Из предистории Руси. «Советская этнография. 1947, № 6—7, сәһ. 39—59.

ОД ИШАРЭЛЭРИ

Биз артыг билirik ки, эски азэрбајчанлы хачып—сонсузлугун тэрэфлэрини од хэтлэри кими дүшүнүб. Арашдырмамыз көстэрир ки, һэмин од хэтлэриндэн илк сајлар вэ рэгэмлэр жараныб. Республикамызын эразисиндэки Гобустан, Кэлбэчэр вэ диһэр гаја рэсмлэриндэ од хэтлэрини мүшанидэ етмэк мүмкүидүр. Бир хэтт бир сај билдирир. Ики хэтт ики сај, он хэтт он сај, жүз хэтт жүз сај. Эски огуз һэмин хэтлэрдэн онуну өз эллэриндэ вэ ајагларында «һазыр» көрүб. Оплары да од хэтлэри сапыб, бир-бир дашлары көчүрүб. Фикримизчэ, эллэрдэки сајлар һэм ардычыллыгла, һэм дә паралел шәкилдэ топланыб. Паралел шәкилдэ эл элин үстүнэ келиб. Јэ'ни һэм бүтөв, һэм дә хэт-хэт: 1+1. Бу, ха(р)чып-чархып бир дэфэ дөвр етмэсини көстэриб. Демэли, букүнкү «+» (үстэ кэл) ишарэси улу башлангычда һэрэкэт едэн оду—хачы һэм шәкилчэ, һэм дә мазмунча әкс етдириб. 1+1=II (Мүасир аңламда «2-чи» јох, «ики») Бэрабэрлик ишарэсини өзү дә бир-биринэ ошхар вэ ејни узунлуга малик од хэтлэриндир. Елм сонралар јазачаг ки, «паралел хэтлэр кәшишир». II+II=IIII (4), III+III=IIIIII (6); IIII+IIII=IIIIIIII (8); IIIII+IIIIII=IIIIIIIIII (10). Лакин сајларып бу шәкилдэ, сонсуз ардычыллыгла ишләнмәси вэ ону јадда сахламагып мүмкүнсузлүјү дә эски азэрбајчанлыпы дүшүндүрмүшдүр. О, 10-чу сајы чархып тамамланмыш шәкли тәк гаврамыш вэ һэмин ишарэни чарпаз хач—(X) шәклиндэ чызмышдыр. Бурада да элин бармаглары онун көмэјинэ кәлмишир. Белэ ки, биринчи эл чархып биринчи јарысыны, икинчи эл икинчи јарысыны әкс етдирмишир. Белэликлэ дә илк јуварлаг рэгэм —X—хач вэ онун ики бэрабэр һиссэјэ бөлүнмәсиндэн эслиндэ бүтүн сајлар эмэлэ кәлмишир. («Икс»ин башга бир шәкли «кс» һаггында бир гэдэр сонра сөлбэт кедәчэк). Илк пәтичэлэрдән бири белэ олуб: һэр элин бармагларынын чәми чархып јарысыны тәмсил едиб. Буну мүасир араба тәкэриндэ дә көрмэк олур. Тәкэри—чархы шэрти гајдада ики јерэ бөлсәк, ики јарымхач алынар. һэр јарымхач—јарымчеврә—«V» (5), ики јарымчеврә—ики јарымхач—X—(10)—дур. Биринчи јарымчеврэдэ сајлар эввэлчө ишыг хэтлэрини—бармагларып ардычыл садаланмасыны әкс етдирир. I, II, III. Дөрдүнчү сајда ажрыча бир од

хэтти илә јананып јарымхачып (5-ин) өзү дә иштирак едир: IV. Бу да онун јарымчеврэдэн—јарымхачдан чәми бир хэтт аз, ејни заманда јарымхача эн јахын, онун кичик тәрәмәси олдуғуну билдириб. Биз буну IX—(9), даһа сонра 49 вэ 90 ишарэлэриндэ көрүрүк. IX(9) бүтөв хачып солундадыр, ондан бир хэтт аздыр. Арашдырмамыз көстэрир ки, эски огуза көрә сағ тэрэф чоһлугу, сол тэрэф азлыгы билдириб. Бу да улу одун—Күнәшин доғуб батмасы илә бағлыдыр. Јэ'ни тамамилэ ганунајугун олуб. Эски огуз—түрк Күнәшин доғдуғу сәпти сағ (сак—акс—јарадан од), батдыгы сәпти «сол» (батаркән диск, гырмызы даира шәклиндэ көрүнән Күнәни) адландырмашыр. һэмин тәсәввүр вэ шамла сағ—оду, сол—сују, сағ—Адәми, сол—Һөвваны тәмсил едиб. Гәдим гаја тәсвирлэриндэ гадып бир гајада олараг, кишини солунда көстэрилиб. VI, VII вэ VIII (6, 7, 8) биринчи јарымхачып—сол тэрәфин, һөвванып икинчи јарым хача—саға, Адәмә доғру арта-арта јахылашыдығыны билдириб. Бурадакы «арт»(mar) сөзү дә елә сагы—оду билдирир. 10—(X) она көрә јуварлаг рэгэмдир ки, о һэм дә тамамланмыш сонсузлугдур. Мәһз чеврәни—сонсузлугу әкс етдирдијинэ көрә 10—(X) бә'зән мәһнул рэгәмә—иксэ дә чеврилир. (икинчи мәһнул рэгәм У—игрек өзү дә сонсузлугун ики бэрабэр тэрәфидир: (Бурада «иг»—«Ағ», «ре(к)»—«ахып», үмуми аңламда «эјри од хэтти»). Үчүнчү мәһнул рэгәм зет—(Z) өзү дә бизэ таныш сонсузлуг шәклиндәдир. (Зет—зат—нәсил—маја—мазмуну дашыјыр). Бунула белэ, бүтөв сонсузлуг чархып өзүдүр. 10—(X) икс ачылдыгда даирәјэ чеврилир. Јэ'ни икени дөрд мә'лум хэтти чарха—од күрәсинэ, сонра көрәчөјимиз кими, бүтүн кайнатып өзүнэ—чәминэ бэрабэр олур. һэм дә эски азэрбајчанлыја бәлли дүңјанып дөрд тэрәфини, дөрд чәһәти тәмсил едир.

Бәс, ријазитјатдакы «S» (сә) рэгәми? Фикримизчэ, о өзү дә «ајаг үстэ» гојулмуш сонсузлугдур—хачдыр—чархдыр. «С» јарым (сә)—јарымсонсузлуг, јарымкүрәдир. «М» (ем) јанашы гојулмуш ики јарымсонсузлуг, ики јарымхачдыр: оплары бирләширсәк, јенэ бүтөв хач алынар: XI С—јүзү, М—мини билдирир. «Мини»—бүтөв «чархы-дөвраң»дыр, бүтүн дүңјадыр. Ејни заманда эски азэрбајчанлы үчүн он бөјүк, «ахырынчы» сај кими аңлашылыб. Онун нәзәриндэ М—1000—бүтөв дүңја, С—сот—(100)—јарым дүңја, —сл—(50)—јарымхачып—јарымдүңјанып јарысы, јэ'ни бүтөв хачып дөрддэ бири

олуб. Демэли, он онлуг чархын жарысы, жүз онлуг намысыдыр. Беш онлуг дөрддө бир хачдыр. Фикримизчэ, сонралар дөрддө бир хачы экс етдирэн «L»/«Л» һәрфинин ады—«ел» гэдям Азэрбајчан дилиндэки «эл» вэ «элли» сөзләриндэн төрәмишдир.

Кәтирилэн мисаллардан ајдылашыр ки, хач—чарх он хәтлн дүшүнүлүшдүр. Чарх өзү дахиллиндэки нүвэдә бирләшән һәмни хәтләрнн чәми кими дә алашылыб. Вэ бу хәтләрн нүвэдән ајырыб, даирәјә чевирсәк, он биринчи ишарә алынар: Јәни он хәтт вэ һәмни хәтләрн бирләшидрән хәјали чеврә.

Фикримизчә, индик «Рум» рәгәмләрннн јуналилар бир вахт әски оғузларын од ишарәләрн әсасында гәрәб етмишләр. «Әрәб» (даһа әввәл исә «һинд») рәгәмләрн адландырылан мүасир онлуг рәгәмләр системиннн дә илкин од ишарәләрн әсасында јарандығыны елми-мәнтнги әсасла куман етмәк мүмкүндүр.

«Әрәб» рәгәмләрнндә көрдүјүмүз «О» мәһз чархы (сонсузлугу) тәмсил едән јуварлаг рәгәмдир. Белә чыхыр ки, «Әрәб» рәгәмләрнндә 10-чу сај «чатмыр». Лакни бу, илк бахында беләдир. Онунчу сај бурада да сонсузлугун өзүдүр. Олун гарнысына бир од хәтти—(1) артырмагла бир јуварлаг, бир сонсузлуг алынар. Сонралар мәһз бу үсул бүтүн һесабламалар үчүн әсас олмушдур. Бәс, һәмни ачылмыш сонсузлуг ишарәси—«О»—сыфыр дикәр доғгуз рәгәмни һәр бириндән әввәл јазыланда нә үчүн «гүввәдән дүшүр?». Чүнки, онун үзү бу һалда Күнбатана, сола, сојуга, гаранлыга, мәһфијә төрәф олур. Демэли, ријазиијатда ишләтдијимиз мәһфи (—) ишарәси һәм дә солу, мүсбәт (+) исә сагы, мәһфи—сују, мүсбәт—оду, мәһфи—Һәвваны, мүсбәт—Адәми, сонра көрәчәјимиз кими, мүсбәт 1-чини, мәһфи 2-чини билдирир.

Дикәр төрәфдән «0»—сыфыр әслнндә ачылмыш хач—сонсузлуг ишарәси олдуғуна көрәдир ки, һәр һансы башга бир рәгәмни солунда јазыланда јалныз шәрти мәһнада «гүввәдән дүшүш», «азалмыш» олур. Әслиндә исә өз «күчүш», гијмәтинн итирмир. Сағда јазыланда Оду о гәдәр чоһалдығыны, солда јазыланда јенә о гәдәр—көстәрилән рәгәм гәдәр азалдығыны билдирир.

Демәк, «Од ишарәси» тәк мејдана кәлдијинә көрә нечә јазылмасындан асылы олмайаваг, бүтүн рәгәмләр мүгәддәслик маһијәти дашымышдыр. Шүбһәсиз, кәләчәк арашдырмаларда бу саһәдә һәлә бизә бәлли олмајан

јени-јени сирләр ашкар едиләчәк. Бу бир даһа ону көстәрир ки, ән кичик ишарә олан нөгтә дә инсанын һәјат мүшаһидәси олмадан јарана билмәзди. Ән гәдим «фонетик әлифба» һесаб едилән Финикија әлифбасындакы «<» — А ишарәси дә сонсузлугун—хачын әксетдиричиси дејилдими? Көрүндүјү тәк, о, һәнки хачдыр, һәм дә онун бүтүн дөрд һиссәсинн тәмсил едир. һәмни һиссәләрн даирәдә—«чархы-дөвран»да дә көрмәк олур. Бу ишарәләр мисал кәтирдијимиз адлары: алеф, алфа, алиф, алаф, алаб, аз вэ с. улу Од инамынын изләрннн әкс етдирир. Фикримизчә, финикијалылар «алеф» дејөркән өкүзү нәзәрдә тутумушлар. «>» — «А» ишарәси (әлифбанын илк һәрфи) һәм дә өкүзүн башына оһшадылмышдыр.

«Хач» дедијимиз тәк, нәһәјәт хачпрәстлик дини ишанына да чеврилмишдир. Бу диндә Исаја Иисус Христос дејирләр ки, бу да «хач олан, хачдан јаранмыш, хачын јаратдығы, Иса»дыр. Фикримизчә, «Иса» сөзү «Икс (а)»дан («Оғуз»дан) төрәмишдир. «Иисус» исә «сос»—сонсузлуг мәзмунундан јараныб вэ демэли, һәр ики һалда әски одсәврлик инамынын хәјли дәјишиклијә уғрамыш тәзаһүрдүр. Исанын—(Иисусун) әфсанәви шәкилдә көзә көрүмәси вэ јоһа чыхмасы да «Ес»ин—«Фәләјин» көзә көрүмәзлијинн, «әлә кечмәз»лијинн «тәқрар едир». Христос — Хрис — Крес—Крас—Ка, Ха (р)с — Ха (р)ч—нәһәјәт, «Хач» олур. Сос—(∞) сонсузлуг, мүчәррәдлик; ХАОС—Хачсос—чарх—һәрәкәт едән од вэ онун даирәси, сонсузлуг, бошлуг; СОТ—вәд, сәд—сәр-һәд—сто (100—јүз) мүчәррәдлик, вәд, сонсузлуг. («Күн-дә бир сот верирсән!»). Фикримизчә, орта әср мүәллиф-ләрннн әсәрләрнндәки оғуз дамгаларынын, Гобустан, Шамаһы вэ Кәмигаја ишарәләрнннн чоһу мүхтәлиф шәкилләрә салынмыш Хач—сонсузлуг ишарәсидир. Әрәб вэ рум ишарәләрнннн, финикијалыларын, нәһәјәт, Чин—јапон ишарә—һәрфләрнннн дә оғуз дамгалары илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә оһшарлығы шүбһә доғурмур. Әлбәт-тә, бурадан о нәтичә алынмыш ки, куја оғуз дамгалары—ишарәләрнн «ән биринчи» олуб. Биз белә фикирдән узағыг. Лакни дүшүнмәк олар ки, оғуз—од ишарәләрнн дә һансы улу башланғычданса гидаланыб. һәмни ишарәләр ән гәдим дүнјанын әлифба системи үчүн бир нөв көрпү, естафет ролуну ојнајыб.

Фикримизчә, ес—(S) Күнәш шүасынын һәрәкәтин-дән, гәдим (Һәм дә мүасир) «А» һәрфи исә Сәма илә Кү-

нәшин тәсвириндән жараныб. Бу тәсвир артыг ики самит сәсин—К вә С-ин («Ка» вә «се»нин) (ајрылыгда «С» һәрфи) бирләшмәсидир. Даһа догрусун, бурада ики ишарә, ики самит бир-биринин ичиндәдир: Одла Су кими! Бурадан жаранан «КС» ејни заманда «ИКС»дир. Вә бир-биринә говушмуш һәмин «КС»—«(И)кс» һәм дә букүнкү «А», һәм дә «Х»дир.

9 ХАЧ—9 ОҒУЗ!

Совет алимн Ф. П. Коровкин јазыр: «Соңралар һәтта бир вә ја бир нечә самит сәсин ишарә етмәјә баһладылар. Саит сәсләри јазыда бурахырдылар»¹. Ф. П. Коровкин бунун сәбәбини изаһ етмир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, илк чағларда јазыда саитләрин бурахылмасы әрәб әлифбасында вә стенограммада көрдүјүмүз тәк, неч дә «асан охунмаг»ла әлагәдар дејилди. Мәсәлә бундадыр ки, ики самит артыг бир дүңја сөз иди! Саитләр асанлыгла самитләрә гошулурду. Гоша самитә «КС-ә, «Х»-ја гошулан 9 саит: а, о, ы, у, ү, ә, и, ө, е, акс, окс, ыкс, икс, укс, үкс, әкс, өкс, екс—9 хачы әкс етдирмиш олуруду. (Елә һәмин «доггуз хач» «Доггуз оғуз»дур!). Икс-ә—«КС»-а—кетдикчә башга самитләр, әввәлчә «ән јахынлар» јанашды: К—Г-ја, Х-ја, F-ја, һ-ја вә с. чеврилди. Өз нөвбәсиндә С-да јерини Ш-ја вә һәр икисини кәр самитләрә верди: гс—гз—гш—гч, кс—кз—кш—кд—км—кп—кч вә с. һәмин самит гошалашмаларындан дикәр бирһечалы—үчсәсли сөзләр, гыс, гыш, гыч, гор, гош, гоч, кач, кас, кар, гыр, кыр вә с. доғулду. Гошалашан самитләрин јери дәјишилмәклә даһа артыг сөзү ифадә етмәк имканы јаранды.

Ајрыча бир сәсдән, мәсәлә, А-дан—аб, аз, ад, ач, аг вә с. С-дән су, си, со, сос, сун, сиш вә с. јаранмасынын мүмкүнлүјү, гаунаујғунлуғу ашқара чыхды.

Сәсләрин вә онлары әкс етдирән ишарәләрин јаранмасы вә формалашмасынын гаунаујғунлуғуну онларын илк бахышта нәзәрә чарпмајан, «кизли» гоһумлуғ ардыңыллыгы илә мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Мәсәлә: К—Г—F; К—Ч—Ж—Д—З—С—Ш—J; Г—F—Һ; Н—М; Г—К—К—Ч; Қ—Х—Г—Һ; Г—Қ—Х; Г—F—Н; Г—F—М; А—З—Д—Т; О—З—Д—Т; А—Г—К—С; А—Р, А—Л; З—Д;

Б—В—П—Ф; Ш—С—Ч, Қ—Ч—С вә с. Аз, Ад, Ат, Аб, Ап, Ур; Ус вә с. икисәслиләр һәмин гаунаујғунлуғун давамдыр. Фикрмишчә, тәк вә гошасәслиләрдән үчсәслиләр—илк «мүрәккәб сөзләр» јаранмышдыр. Аза, Ада, Ата, Ана; Ала, Маг, Мат, Гар, Гор вә с. Беләликлә дә **ҮЧСӘСЛИЛИК УЛУ** дилин јаранмасында вә инкишафында һәлледичи мәрһәлә, чоҳдиллилик апаран јолун **АЧАРЫ**, бу јолда әсл **ИНГИЛАБИ** дәјишилик олмушдур. Чоҳдиллилик мәһз **ҮЧСӘСЛИЛӘРИН** өзүлү үстүндә дүңјаја кәлмишдир. Үчсәслилик бу күн дә бир сыра дилләрдә,—Чин, Вјетнам, түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајҗан дилиндә дә чоҳлуғ тәшкил едир. Индиавропа, Семит, Гафгаз дилләриндә исә бир сыра сөзләрин үчсәслиләрдән (һәтта бәзән икисәслиләрдән) ибарәт олдуғуну көрмәк чәтин дејил. Мәсәлә: Лон-дон, Чом-сон, СО(Су)—ар—иш, Ак(Әк—Аг(а)—бар, Нов-гор-од, мән, сән, о, ја, ты, он вә с. Бәзи дилләрдә сөзләр санки үмуми гаунаујғунлуғдан кәнара чыхыр, онларда саит сәс «самит» ролунда чыхыш едир: мәсәлә, испанча ЖООО дејиләндә бурадакы «а» самит сәси «әвәз етмиш» олуру. Аһәнкдән, гаунаујғунлуғдан бу шәкилдә сапманын сәбәби тәдгиг едилмәдир. Гајыдаг илк ишарәләрә. Јуҗарыдакы мисаллардан да ајдын олуру ки, Күнәшин вә онун сәмадакы вәзијјәтинин әкси илк ишарәләрдә вә илк сәсләрдә «көрүнүшдүр». Бүтүн ишығлар аг ишыгда чәм олуб, ондан һәр јапа сәјрәлдији—фәргләндији кими, бүтүн ишарәләри—һәрфләри дә Кс—и—ИКС—и—јуварлаглығы—илк онлуғу топлу шәкилдә әкс етдирән «А»-дан ајырыб фәргләндирилшләр. **Илк, һәм дә гоша самит; КС—«Күнәш вә онун јери»нин әксидир ки, бурадакы К—Кун—Күн—Күн, С исә ЕС—S—сәма, сонсузлуғдур. К—од, С—су,—демәли һәјатын икили башланғычынын ишарә кими әкси дә онун өзү тәк бир јердәдир, битишикдир, ваһиддир. Бу илк гоша самит мәһз һәмин мәһнада һәм дә «А», һәм дә «АКС» охунур. Бу бахымдан «А» һәм одун, һәм дә сујун, һәм күнәшин, һәм дә таңрынын, сонсузлуғун, фәләјин ишарәсидир.**

Елә илк сајлар да икили инамын—одун вә сујун әләмәтләрини әкс етдириб: 1—Бир—Ра—Ри—Роб—Риб—Таңры. «Рәббин кимдир?»—Таңрын кимдир?! Риббантроп—«бир—Таңрыдыр!»; 2—Ики—Иги—Аки—Ага—Ага—баш—чы, Күнәшин аг ишыгы, Күнәшдән, Од таңрысындан «Аг—дан—«Аг»дан илк ајрылап, Ики(и)—У«ку»(п)—Кун—Күн!»;

¹ Бах: Гәдим дүңја тарихи. Бақы, 1985, сәһ. 36.

3. —Үч—Уч—Учмаг—Таңры бағы (Анан јери учмаг олеуш!—(КДГ)—Бешит—багит (багүшт—багуч—уч багы—чәништ—учмаг багы!);

Јенә дә: 1—Мән—Ман—Од—Адәм—Маддә (Маддәни—материјанын биринчи олмасы!/Ата—Одон—Один, Одна, Адна); (Адна ахшамы—Бүтөв Одун илк күнү). АДНАЛЫ кәндләри. (Шамаһы вә Чәлилабад рајонларында);

2 —Сән—Су—Һәвва—Авва—Аба—Ана—Дева—(Девочка—девачыг—Һәввачыг—Балача Һәвва)—Два. 2—ик(и)с, иксии—«оғуз»ун—Хачын ики голу: 11; 2—артыг һәјатын өзүдүр. Диндар мүсәлман дејир ки, тәк—алланын адыдыр. Беләдирсә, бәс о, бөјүк Сабир демшикән, «андыра галмыш тәк сәбирдән» нијә горхур, нијә һәмнишә «чүт сәбир» сораглајыр? Мәлүм олур ки, тәк вә чүт сәбир дә илк аташсәвәрликдән кәлирмиш. Чүнки «тәк әлдән сәс чыхмаз», тәкчә од вә тәкчә су һәјаты јарада билмәз. «Тәк сәбир» бу мәнада уғурсузлуғ әләмәти ишти.

3—Уч—Ач—Ғач—Қач—Хач—Ғач—Одла сујун говушмасы, үч көрүнән, үчһиссәли, үчлү Хач;

4—дөрд—чөрт (шејтан: Таңрыдан, Адәмдән вә Һәввадан сонра кәлән); — чөрд—чөрп — (чөр-чөп, чыр-чырпы—хачын һиссәләри); —дөрд—дөвр; дәрд (дөврдән, фәләкдән кәлән агры) —дар(д) —тар—(д)—Тар—Од—Хач—Тар(ы)—Таңры—Хач! Хачын дөрд учу, дүијанын—Таңры мәскәнинин дөрд истигамәти; дөрд—дөрдүчлү ИКС-ин сонсузлуғ, башачылмазлығ, фәләк олмағ маһијәти. Јенә дә: 3—Үч—Уч—уч(р)—утр—учр—(у)чры—тры—три—сри—чри—кри—(Кири—сәсини кәс! Кре)с, Кре(ј), Кра(ј)—бешит—рај—чәништ (Рајон—рај—ана—Ра олан, ишығлы јер, Раја—Ра—ана—Күнәш—апа—Таңры ана (Күнәш, сәма вә Күнәшин сәмаја јайылан—јарадан шүасы);

1. Јек—Јед—Једин (Один)—Ејдин — Ајдын—Көрүнән од—Таңры.

2. До—ду—уд—дү—ты—сән—(сән од).

4. Чаһар—чақар—қачар—(ғач+ар, Ғач+ар) Хач әр—һәрәкәт едән Хач. Од—инсан, од киши;

5. Беш—инсан әлиндәки од хәтләри; биш—бәдәнин ишығлары; пеш—беш+чә, пенчә, пәнчә, пәнчәр—/торпагда—одда бишән јемәли от, әсасән 5 чыхынтылы көрүнән—пәнчәрә, пенчәк—исти пеш+чик, печ+чик—бишән, гыздыран;

5. Беш—бәдәндә бишмиш одлар—шүалар, Пјат—пјад, пеш+пј, пеш+ка (јенә дә пијада, пијада кәдән, пијада галан—пијада—беш одла аддылмамағ, (пјад—бјад—бајт—бејт—бешлик) пәнч—беш, панчатантра — панч—паанч—тан—тра(тар)—гәдим һинд дастанының ады да көрүндүјү тәк, гәдим Азәрбајчан дилиндәки «беш», «таңры» вә «тар» сөзләринин говушмасындан јаранмышдыр ки, мәзмуну «Таңрынын беш од хәти»дир. «Хәмсә» әрәбчә бешлик јенә дә һәмни мәзмундадыр. Улу башланғычда МАКСА олуб. Јәни максима—макса—магчи—магдан—оддан—хачдан олан. Бармағлар хачын голлары, тәрәфләридир. Әл—пәнчә од хәтләринин чәми—дир. Демәли, максима—хамса—ХӘМСӘ чәм һалда, бүтөв әли ифадә етмиш олур вә бу сөзүн дә улу башланғычы јенә дә гәдим оғуз—Азәрбајчан дилинә бағланыр. Бир сыра һиндавропа дилләриндә ишләнән Макс, Макел—Макеллап, Махатма, һәмчинин Махтабан—Махтабан, Мајтаван, Хаминә, Хомејни, Хама (мағ, маја мәзмунундан—дыр), Хамлығ (Хам јер), Хаммаршелд—Һаммаршелд вә с. хачын—одун «мағ»—мәзмунундан төрәмишдир.

Јенә дә: 5.—5-чи күн, Чүмә—чума—Джума—Гума—Гум—Гогум—гоһум—Гом—дәстә—Гам — Гамма шүасы, Гам(м)оглобин—мүәличә едән ијнә,—Гамап—Шамап—улу кечмишдә од сәһркары, одла мөчүзә көстәрән, хәстәләри сағалдан, биллици,—Гаму—Һамы, Гамус—Һәјатын мүгәддәс толуласу, Намус—Һомус—од вә сујун говушмасындан доғулан—инсан—һумус—јенә һәмни мәзмунда—Тумус—тумтурчуг—Һәјатын топлу әввәли,—Һомо—одла сујун говушмасындан јаранан сәһрли ички—Һомошәри—ҺӘМӘШӘРА—үзүм нөвү вә гәдим Азәрбајчан шәһәри, индики Чәлилабад, һумаш—умаш—умач—Одла су говушмасы бәһрәсиндән, ундан һазырланан хәрәк, сыјыг вә с. Демәли, «беш» бүтөв одун—хачын әтрафла илк тәмасыны әкс етдирир. БЕШ+ИК дә һәмни мәзмундан төрәмишдир.

6—алты; алт(о) алты од, Каинатын алты үзү, алт(ы)—тал(ы)—таләһ, алты үзлү дөвр едән, Шест, шеш—шет—шәтбә—шәнбә—алты, шист—шуст—шушт—һәрләпән, дөвр едән—кешт едән—фәләк;

7—једди—јетмәк—јетирмәк, доғулмаға, јаранмаға, һәјата чеврилмәјә һазырланмағ, чатмағ, јетмәк («Инәк јетириб, доғачағ» ифадәси һәмни улу инамын изиши јашадыр), «өзүнү тоја јетир»—чатдыр, «әлини мәнә јетир» вә с. јетди—чатды, һәјаты јаратды, једди ишыға, рәнкә,

күнә, Ајын дөрддә биринә, һәфтәжә чеврилди. Бурадан да һәфт—једди, сем—сәм—сәмәни, тохум тутмаг эрәфәсиндәки тахыл, саман—самана (смена/һөвбә)—семја—анлә, һәсил дөнүмү, Семјон, семјан—јетик адам, јетәнә јетмәк, сем-чи, сем—ич (ка), чә—мәи—сәмән—Сәһәм—һәмәс—һәмәс—һәһил (—сүмән/су һисан)—ода, Адәмә јетмәк эрәфәсиндә олан; эрәфә—Әрафат—АР (афат—һар) афат—афта—әфтә—һәфтә—одун—һачын зирәсинә чатмаг, јетмәк эрәфәси.

8—сәккиз—сак+из (иш/ыг)—иһи сак—иһи һач—во-сем—семин үстү (үстүнә әлавә)—һаш (т)—һәшт—сәккиз—һач—һаш—һач, һачто—һашто—һәһидо—до—дү — иһи һач. Һәшто—төвбә, иһи Һача анд олсун!

9 — доггуз—тогуз—таг+уз—дог+уз (доғулан од!) (Демәли, «дог»(уз), «дог»—(маг) вә «даг» (учалыг вә даглаһмаг—һачлаһмаг мәһнасында) еһи мәзмун дашы-һыр. Девјат—дав«а»—јәһни дага—ода, јуварлағ һача чатан ат—од. Нәһәјәт, 9 оғуз—9 һач!

10—Х—он, О! Од! Одоһ—Күнәһин өзү, бүтөв од, тамамлаһмыш Од—Һач. Десјат—дәс од, «бир дәстә гамыш јалосу» (һадһич ушаға деһилән бәһзәтмә!).

Арашдырмамыз көстәрир ки, дикәр дилләрдә дә сајларын иһкин мәзмуну билаваситә јарадылышла, одун—од таһрынын, фәләһин, талеһин, (Күнәһин, Ајын вә улдузлу Сәманын) әләмәтләри илә бағлы оларағ јаранмышдыр. Бу әләмәтләри әкс етдирмәјән сајлар һисбәтән сонрақы чағларын мәһсулудур.

Даһи Азәрбајҗан шаһри Нәһиминиһи вә онун бөјүк мүәллим Нәһимини XIV әсрдә Шәргдә кенһи јайылмыш һуруфилик чәрәјаһынын баниләриндән һесаб етмишләр. Нәһими сөздә илаһи гүдрәт көрүб, һисанын бәдән үзвләриндән һәр бирини бу вә ја дикәр сөзүн әксетдириһиси, дашыһыһысы, мадди әкһи сајырды. Шүбһәһисиз, бу идеја бирдән-бирә, көксүз мејдана чыха билмәздди. Әски одсевәрлик иһамлары Ислам дининин һакими—мүтләг олуб түҗән етдиһи чағларда да шүүрларда вә халһын күндәлик адәт вә мәһшәтһиндә јашамағда иди. Фикриһизчә, Нәһиминиһи һисаны таһрыја бәрабәр тутмағ идејаһи иһкин одсевәрликдәки мадди дәһилләрә, көрүһәнләрә, јәһни әски оғузун Од вә Су иһамына әһаслаһырды. Доғрудур, Нәһими вә һәһимчиһләр билаваситә Од вә Су иһамындаһи бәһс етмирдиләр. Лаһкин онларын фикирләриндә һәмһи иһамын иһләри көрүһүрдү. «Мәһндә сығар

иһи чаһан, Мән бу чаһана сығмазам»—деһндә, Нәһими, фикриһизчә, бир, ваһид олаһ чаһанын иһкиһиһиһи һәзәр-дә тутурду. Онун «иһи чаһаны»ны Ислам дүһјабахышы илә јозуб «бу дүһја» вә «о дүһја» һесаб етмәк дүзкүн олмазды. Нәһимдә 1-чи дүһја көрүһән, мадди варлығ, 2-чи дүһја—дүһјаны тутан сөзләр, фикирләр, дүһјабахышлары, әдәби-мәдәһи, гаһлы-гадалы, алһышы-һарһышы дүһја иди. Беләдә Нәһими «2-чи чаһаны» сәтир-алты деһиш олурду. Сөз гаһан билирди ки, улу шаһр нә деһәк истәһир. Нәһими дә өз улу бабалары—оғузлар киһи, әлбәттә, һәм дә онлардан даһа ирәһи кедәрәк Иһисаны бөјүккүдә вә гүдрәтдә, учалығда вә мүгәддәһликдә Таһрыја, Күнәһә бәрабәр тутмаға чағырырды.

Кәһч аһим Елбрус Әһмәдов рәгәмләрини һисволларыны арашдырмамышдыр. О, өз тәдһигатында динләрини мөвчуд олдуғу әһ јаһын чағлары әһсәс көтүрмүшдүр. Мәһсәләһ, о, сајларын ислам дини баһышларындақы һисволларыны белә шәрһ едир:

«Рәгәм һисволлары: 1—Аллаһ (онун јаратдығы кәһпат), 2—«О»—(руһани дүһја, «Бу» һисмәһи дүһја. 3—Аллаһ, «О дүһја» вә «Бу дүһја», 4—Дөрд аһа: од, су, торпағ, һава. (Улу Одсевәрләрини көшфи!—Ә. Ф.) 5—Баһлаһычы (3+2)—3—киһи баһлаһычы, 2—гаһын баһлаһычы (?). 6—тәрәфләр: сағ, сол, өһ, арһа, јухары, ашағы. (Бу, улу одсевәр иһамында да әкс олунуб, лаһкин алты үзлү—тәрәфли дүһја—фәләк рәһһи илә!—Ә. Ф.) 7—һәфтәһиһи једди күнү, Ајын 7 күнлүк дөрд фазасы вә 7-һиһи даһа чох, мүхтәлиф шәрһи. Лаһкин һәмһи шәрһләрдә 7 рәгәмһиһиһи вә сөзүһүн һеч бир дилдә етимоһокиһасы ачыһлар—Ә. Ф.). Соһра һәмһиһи рәгәмләрини «Иһчил», «Төврат» вә баһга дини китабларла («Авһста»дан баһга!—Ә. Ф.) бағлылығыны һиссал кәһтирир. «9—доғгуз планет: 7 көј гүббәһи, әһш (сәһма) вә фәһш (јер)». Нәһәһәјәт, «10—Гәлу бәһи, јәһни: Аллаһ руһлары јаратды вә онлара деди:—Мән сизин аллаһыһызаммы? Дедиһләр: бәһи! Лаһкин шејтан «бәһи» деһәди».

Ислам дини еһкамларынын һисволкаһыһын арашдырыһамасындан аһыһан дикәр нәһичәләр дә бир даһа көстәрир ки, одсевәрлиһи вә онун улу китабы—«Авһста»ны Ислам вә дикәр динләр үздә рәдд етсәләр дә, әһһиндә ондан чох шеј әһз етмиш, ону һејли дәрәчәдә өзләриндә јашатмышлар.

РИЈАЗИЈЈАТДА 1-дән 9-дәк иһарәләр һәм сај, һәм дә рәгәм билдирдиһи һаһда, сығыр јалһыз рәгәмдир, сај

дежил. (Бунунла жаныны, бу күн электрон hesapлама машыяларында сыфырычы үнван вар). Бир дэ дежилир ки, мэхрәчи сыфыр олан һәр һансы әдәд сонсузлугдур, Сыфыры сыфырдан фәргли истәһиләп әдәдә вурдугда јенә сыфыра бәрабәр олур.

Лакни прәлидә шәрһ етдијимиз кими, әски одсевәр сыфыры «онунчу сај» һесап етмишдир. Оун «сыфыры» Јер күрәсинни, Күнәшин, нәһәт, фәләк тимсаллы Канинатын өзүдүр ки, бир дәфә фырланыб баша чатмасы бүтөв сај—онунчу сајдыр. «1» инарәси оун «бәтинидә»—дир. «Бәтинидә»—дахилнидә «1» блан сыфыр «онунчу» сај кими—Икс—«Х» шәклидә дә јазылмышдыр. Јунанлар иә һәмни Икс-и һәм «Оунчу» сај, һәм дә «А» һәрфи кими һәбул етмишләр—јәни башлангыч һәрф тәк. Бурадан һағлы суал доғур: һансы мәгәдлә? Арашдырмамыз көстәрир ки, гәдим јунанлар икси «А» һәрфи тәк һәбул едәркән оун улу Оғуз инамьндакы бүтөв һач—онлуг маһијәтини нәзәрә алмышдыр. Иксин «а» сәси билдирмәси иә јалныз «АКС», јәни «Оғуз» сөзү илә бағлыдыр. Икс «х»(хы) сәси вә рәгәми кими дә улу мәнадап зәррәчә узаглашмыр. Ушаға дејирик: «башыны хых еләјәрәм!». Бурада бычағын кәсәркән (һәм дә кәспләни) тәглиди сәси дә нәзәрә алынмагла, сөлһәт кәсмәкдән кедир. Икс-ни ики кәспинән хәтт, «х»(хы)-ны «гурулуг инарәси» олдугуну да билдик. ИКС-ни «кәсмәк» мәзмунундан «кәср» доғулубса, оу «әрәб сөзү» гәләмнә вермәк дә еһкамчылығын бәһрәсидир. Ахы, «кәср» Кәсра вә Кәспрә адларында да улу од—һач мәзмуну илә иштирак едир. Кәср—качр—һачр—каср—кәспр—Красе (тарихи шәхс ады), Кросс—гачмаг јарышы, криса (кәсәјән), Карс дәннзи—һач—Од—дәннзи, **КИРС ДАҒЫ**—Кәср—һач—Од дағы, Крас(ныј) Қырмызы—гырмызы—Од, гыр(ғын-) кәспб төкүлмәк, кәса—сыфыр шәкилли, јуварлаг һач, кас(са) да һач мәзмунундадыр. Гәсд (Кәс(д), суи-гәсд,—гәсдинә дурмаг—кәсмәк, һәјәтыны мәһв етмәк, Гәстин—Гостинитса—ғонаг еви—Һач еви—Исан—Од еви, Госту/Госду—шәхс ады, јәни Һач—Од исан! Бејнәлхалг Гырмызы Һач (Красныј Крест) вә Ајпара Чәмијјәтинин емблеминә чеврилән, тәчили јардым биһаларыны вә машыяларыны, һәкимләрин иш халатыны вә һанағыны, аптек витринләрини бәзәјән, автобус вә метро вагонларында вә с. көрдүјүмүз һач инарәләрн дә оун «бәладан хиләс едичи» ролуну јада салан, әкс етдирән улу Оғуз инамчыны—мадди инамьн

изини јашатмагдадыр вә буларын да һеч бирини дини инамла һеч бир әлагәси јохдур.

Одун дикәр әләмәтләри дә оун улу һач мәзмунуна бағланыр. Белә ки, од даныдығы 7 рәкин једдисиндә дә һач маһијәти илә иштирак едир. Јәни о, һәм ағ һачдыр, һәм дә гара, һәм дә гырмызы, көј, јашыл, сары вә с. Одун дашмасы, ичдән бајыра чыхмасы да мәһз кәсмәк—һачлыг маһијәти кәсп етмәсидир. «Һачмас» да елә «дашан одун јағы»дыр. Бу маһијәт «Һачмаз», «һачмаш», «һачмач»/«Мач+чин («Һәркиз дүшмәз әлә Чини-Мачнидә»—Вагиф!) мач+чы да одун јағы» мәзмунундадыр. Букүнкү «Мач+ч» сөзү дә иһамат ојунунда мүбәһисәни кәсмәк маһијәти илә улу һач көкүнә бағланыр. Бу күн дә дүнја дилләринин чөхундә ән парлаг, ән уча вә ән ифрат бир шәјдән данышыланда икс, окс, әкс вә с. компонентләр фәргләндирмә әләмәти кими сөз әввәлине кәтирилик. Аксапа (оғуз ана), Оксфорд, екстра вә с. Демәли, «доғгуз оғуз» әслиндә улу дилдән баш алыб бүтүн дилләрә көчмүшдүр.

«ФӘЛӘК» КИМДИР?

Халг арасында дејилир: Фәләјин чархы дөһсүн! Бу чархы дөһмүш (чеврилмни) фәләк. Еј фәләк, башыма ачып кәләк! Сәп сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр! Фәләјә кәләк демир! Оунла фәләк оғлу фәләк дә бачармаз! вә с. Класикләрин әсәрләриндә, маһныларда да фәләкдән данышылыр:

«Фәләкләр јанды аһымдан, мурадым шәм'и јанмазмы?»
(Фүзули).

«Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди».
(М. Ә. Сабир).

«Евләринин далы лачып, фәләк гојмур көзүм ачым»
(маһныдан)

«ФӘЛӘК» нәдир, кимдир? О, дөвранын кәрдишидир—чархыдыр, «Кәрдуну»дур (Фүзули), јәни һәрәкәт едән дөвран, тәбиәтин әбәди һәрәкәт ганунудур! Әслиндә о, биз һәр јандан әһәтә едиб, биз оун ичиндәјик. Биз оун һарадан, нәчә, нә үчүн һәрәкәт етдијини дәрк етмәјә сонсуз һәвәс вә иһад көстәририк. Исан ады дашыјандан бәри дәрк етдијимиз одур ки, о, һәрәкәт едир,

Һәм дә арамсызчасына. Бир ан дајанмыр ки, инсан хәбәр ала: «Еј Фәләк, бу нә дајаныгсызлыгыдыр? Сән нә үчүн јалпыз гачмагы, говмагы, арамсыз фырланмагы билир-сан? Нә үчүн өмрүмүзү дә гова-гова сонә чатдырыр-сан?» Амма Фәләк чаваб вермир. Онуи дајанмамагы, мәзлум инсаныи сајсыз суалларына чаваб вермәк әвәзинә «бич-бич сусуб өз ишнини көрмәји», инсан күләндә дә, ағлајанда да, фәләјин «күлмәји», инсан итирәндә дә, газананда да, дәррдән башына дөјәндә дә фәләјин «е’типасызлыгы» вә әбәди мәчһуллуғу, «әлә кечмәмәси» әсрләр бојунча мәзлум инсаны һиддәтләндириб. Вә һиддәтләндикчә, зүлм вә һагсызлыг гаршысында ачиз галдыгча, үзүнә ганылар бағландыгча, күвәндији дағлара гар јағдыгча, јахшылыг едиб әвәзиндә јаманлыг көрдүкчә, дилшдән «Вәтәним! Халгым!» дүшмәјәнин печәсинин әслиндә өз шәхси раһатлығынын, шөһрәтнини һајына галдыгынын шаһиди олдугча дүшүнүб ки, «**бүтүн күнаһлар Фәләкдәдир!**» «Ахы, Фәләк о гызын дөнүклүју илә нијә барышды?» «Сон тикәсини дә халгдан әсиркәмәјән, өзүнү халгына фәда едән о јахшыны хәстәлик нә тез тапды? Өлүм нә тез јахалады ону? Бәс бу ганымызы ичәнини, бу бөһтанчынын, бу исте’дадсыз «даһи»нин нә үчүн һеч башы да агрымыр? Фәләјин көзләри нијә кор олуб? О, нијә көрмүр буларды?!» Беләчә мәзлумун «Фәләккә даваһсы» гуртармајыб. Вә мәзлум билмәјиб ки, «Фәләк» мәһз тутуамадыгына, әлә кечмәдијинә көрә инсандан сонсузлуг гәдәр узагдыр. Һәм дә һәинки, узагдыр, **Фәләк елә сонсузлуғун өзүдүр.** О, һәм лап јанымызда, һәм дә әп узагларда дөвр едир. Елә бөјүк Фүзулинин дә аһы көјдәки адн улдузлары дејил, фәләк гәдәр—сонсузлуг гәдәр узаг оланлары јандырыр, амма бурдан-бура шаирини арзу шамыны јандыра билмир.

Бәс, Фәләјин чархы нијә дөнмәли, чеврилмәли, фәләк нијә тахтыннан салынмалыдыр? Фәләк Танрыја охшадылыр, амма о, «данми тапры» дејил, һәрдәнбир тапры олур. «Сән сајдыгыны сај, көр Фәләк нә сајыр!» Демәк, фәләк—таләһдир, бәхт, өмүр сајандыр. О, нијә мәһз сајыр? Билirik ки, сајмаг—чеврилмәкдир, фырланмагдыр, бир шејин үстүнә кәлмәкдир, ја да бир шејдән нәјпсә чыхмагдыр. «Фәләк әлимә дүшсәјди, көр башына нә ојуи көгирәрдим?» Демәк, фәләк һаггыи, әдаләтнини «хејринә фырланмајанда» мәзлум инсанларын гәзәбинә кәлдир, мәчһуларын, лејлиләрини һиддәтинә сәбәб олур. Вә мәһз онларын «тәләби илә» башлајыр «тәрсинә» фыр-

ланмаға. Вә бу гајда илә «тәрсинә» фырландыгча о, мәһфи тәрәфә чеврилминн олур вә һәмин мәһфи тәрәфә һеј бир учдан залымлар, залымлыглар, һагсызлыглар, сәдагәтсизләр, һагкорлар, гәдирбилмәзләр «даныйыр». Вә бу дашымагдан мәзлумлар, һаггы тапдаланмынлар ләззәт алырлар. **Мәһфи тәрәф—залымын өлүмү демәкдир!** Вә фәләк о вахта гәдәр «тәрсинә дөвран етмәлдир» ки, дүнјада бир залым вә бир залымлыг да галмасын! Јалпыз бундан сонра Фәләјин јәнә «өз јолуја» кетмәјә һаггы вар. «Өз јолуја»—һагг јолуја кедән фәләк инсанларын башына кәләк ачмаз. Демәк, фәләк ја дүзүнә, ја да тәрсинә фырлансын, факт будур ки, о, Галиләј демишкән, «**Һәр һалда фырланыр.**» Хатырладаг ки, XVI әсрдә Христиан килсә мәһкәмәси даһи италјаи алими Галиләји «Јерини фырланмадыгыны е’тираф етмәјә» мәчбур едәндә унудурду ки, халг онсуз да мин илләрдән бәри «дөвранын көрдишиндән» данышыр. Бәс, дөвран нијә көрдиш едир—һәрәкәт едир? Чүнки, бу онуи әбәди гаһунудур. Халг, о чүмләдән әски азәрбајчанлы да һәмин гаһуну Коперникни, Брунону, Галиләјини кәһфиндән мин илләр габаг дүјүб, дәрк едибминн. «Фәләјин чархынын чеврилмәси»—ингилаб арзусу, тәләби әски оғузуи гәлбиндә, шүүрунда мин илләр әрзиндә көк салмындыр. Фәләјин чархыи олмасы Нјутонуи мәһһур Умумдүнја чаһибә—һәрәкәт гаһунунуи мин илләрлә мөвчуд олмуш ибтидан рүшәјминдән хәбәр верир. «Фәләк» фырландыгына көрә «сәккиз јазыр» вә ријазинјатда да о, еләдир, «јастысына гојулмуш сәккиз» ишарәсидир. Демәк, һәмин ишарә дә әски азәрбајчанлынын һәјат мүшәһидәләриндән доғмушдур. Бу ишарә ријазинјатда өз әксини нә вахт тапыб? Әлбәттә, бунун конкрет тарихини сөјләмәк чәтиндир. Факт будур ки, һәмин ишарә идракла јашыдыр. Дүнјаамызын фикир башлангычыдыр. Һәрәкәт едән фикирдир. Һәрәкәт илә һәјатдыр. Вә сонсузлуғдан—һәрәкәтдән, фырланмагдан, демәли, «фәләјә» чеврилмәкдән мәһрум олмаг да мүмкүн дејил. Сонсузлуғ јохдурса, демәк, һәјат јохдур. Һәјат јахшы ки, елә сонсуздур! Мәһз сонсузлуғундадыр онуи өмрү, рәһкәрәклији, иширилији, ачылыгы, ләззәти, дады. Сонсузлуғ—Јер—Көј демәкдир. Чарх—ха(р)ч Јерини—Көјүн фырланмасыдыр. Елә чох-чох сонралар Мәркәзәгачма вә Умумдүнја чаһибә гаһунунуи кәһф едәндә дә бу нәтичәјә кәлминдир. «Нјутонуи башына дүшән алма» тәкчә она көрә дүшмәминдир ки, Јер һәмин алманы чәзб едирди,

Һәм дә она көрә ки, Үмүмдүңя һәрәкәт гануну да алманы дүшмәжә «мәчбур етмишди». О, ағачдакы һәрәкәтин—өмрүнү гуртармышды, демәли, һәрәкәтин јени формасына кечмәли иди вә тәбии ки, «Нјутонун башына дүшәндән сопра да» о башга бир һәрәкәтә мәруз галасы иди. Демәли, һәјатын ән јашары гануну олан **ҺӘРӘКӘТИН** бир ады да сонсузлуг имиш. Вә о, әски одсевәрин улу инамында өз әксини тапмышдыр. Әски одсевәр јүз илләрлә мүшәһидәләр апарыб нәһәјәт, белә нәтичәжә кәлмишдир ки, һәјатын башлангычы елә сонсузлугдур. Дүңяның нә әввәли вар, нә сону. Бу, илк, ибтидан материалист нәтичә иди. Јалпыз чох-чох сонралар мејдана кәләи **ДИН** инсанын инсанын вә аглыны һәјат мүшәһидәләриндән кәнар етди. Ибтидан одсевәрлијин—ибтидан материализмин јеринә «чәһәһиәм әзабыны»—«өлүмдән сонракы әзабы» гојду. Капшатын сонсузлугуна һејран галыб онун һәр аддымда, һәр дөнүмдә мин бир сирини кәшф едән инсан «дин» адлы чыхылмаз, гачылмаз бурулгана салынды. Нәһәнк планетләр вә көзәкөрүмәз инсәчикләрлә долу кәинатын сонсузлугу вә сәрһәдсизлији ичиндә дин адлы нәһәнк бошлуг, Араз кими кечилмәзлик јаранды. Вә мәһз һәмни бошлуг вә «Ора әл апарма, сорма, өјрәнмә!»—һәдәләри инсанын мин-мин кәшфдән мәһрум етди.

«Фәләк» сөзүнүн етимолокијасына кечмәздән әввәл гојд едәк ки, ибтидан одсевәр кәинаты гачылмаз бир даирә калында дүшүнүб. Чох сонралар елә дә белә нәтичәжә кәлмишдир. Бүтүн Јер—Көј, чапы вә чансыз аләм бу даирәнин ичиндә тәсәввүр олунуб. Вә бу даирә әбәди дөвр едир. Әски одсевәр ону дөнүмләрә—фазалара—фәсилләрә—дөврләрә ајырыб. Вә һәмншә үмид едиб ки, бу дөнүмләрини һансындаса онун хошбәхтлији дә фырланыр вә онлар: инсанла инсанын хошбәхтлији нә вахта бир хәттин үстүнә дүшәчәк вә онлар говушачаглар. «Фәләјин» бүтүн «кәләји» дә бурададыр. О өз башкичәлләндиричи һәрәкәти илә мәзлум инсаны габагына гатыб, дөнүмләр арасында фырландырар. Бу шәкилдә мәзлум инсан өз хошбәхтлијини «тапа билмир». Одур ки, о, фәләкдән һәмншә јаныгыдыр. Һәмншә онун кери фырланмасыны истәјир. Балкә белә олдугда о, өз хошбәхтлији илә «бир хәтдә» көрүшә биләр?! Вә бурадан да о, Таңры һесап етдији Күнәшә—улу ода, Аја, улдузлар, Үлкәнә—улу Көјә јалварыр ки, «Фәләклә мүбаризәдә» онун тәрәфиндә дурсунлар, она—инсана көмәк ет-

ешләр! Ибтидан азербайҗанлы Күнәши, Аја, улдузлары вә бүтүн Көјү һәмншә «өз јериндә», «тәрпәнмәз» көрүб. Вә дүшүнүб ки, онларын Фәләкдән һеч бир горхусу јохдур. Фәләјин «дөнүмләри»—дөврләри онлара һеч вахт тәсир етмир. Истәсәләр фырланарлар, истәмәсәләр, јох. Елә буна көрә дә онлар—таңрылардыр. Һәм дә көрүнән таңрылар—динә гәдәрки таңрылардыр. Бурада ибтидан материалист анлајыш фантастика илә говушмушдур. Лакин јенә дә материализм—«көрүнән»—мадди әсас олараг галмышдыр.

Дин мејдана чыхандан сопра «таңры»ны да «фәләк» кими көрүмәз едир. Фәләк илә јенә дә фәләклијиндә галыр. Вә инсанла онун әбәди мүбаризәси гуртармыр. «Бәхти кәтирмәјин» инсан Фәләји ахтарыр,—әлбәт әлимә дүшәрсән—дејир, мәни бу дүңјада ахтармагдан кич етдијинә көрә көзләрини төкәчәјәм!» Телевизијада көрдүјүмүз мүасир «Спорт-лото» ојун гурғусу мәһз чархы дөвранын, «чархы-фәләјин» моделинә бәнзәјир. Һәмни ојун гурғусуну да тәкчә бир истигамәтдә фырландырмырлар, һәрдән «чархыны дөндәрирләр»—керн фырландырырлар. Һәтта белә олдугда да ојунда иштирак едәнләрини һамысынын јох, јалпыз јүздә, миндә биринин бәхти кәтирир.

Демәли, әски вә мәзлум азербайҗанлының бәхти, тәләји дүңяның әбәди һәрәкәт ганунунун табелијиндә олуб, һәмни ганунун хусусијјәтләрини әкә етдириб. Мәзлум инсан бәзәи хошбәхтлијини јанындан кечә дә, ону көрсә дә, анлаја билмәјиб ки, бу мәһз өмрү боју ахтардыгы хошбәхтлијидир. Фәләк—Сонсузлуг—Әбәди һәрәкәт гануну инсанын «башыны кичәлләндирмәсә имиш», о, өз бәхтини көрә биләр, ону таныја биләрмиш!

«Сонсузлуг»—«ЕС» (S) ишарәсинин әски одсевәрин тәсәввүрүнә јаранмасына бир даһа диггәт јетирәк: ишыг хәтти—Күнәшини шагули дүшән шүасы сага вә сола һәрәкәт етдикчә, шагулдан—дајаныгыгдан узаглашдыгча дүз хәтти—мүстәвини ашыр, јәһи дүңяның—чархып (Јерин—Көјүн) «ортасындан» кечир. Бу заман дүңяның «биринчи» јарысы онун сагында вә даһа «прәлидә», «икинчи» јарысы солунда вә бир гәдәр керидә галмыш олур. Тәзәдән шагули вәзијјәтә гајыдан ишыг хәтти мүәјјән мүддәт «өз јериндә» титрәјир вә бу заман «ајаг үстә дајанан» сонсузлуга—ЕС-ә, ЕФ-ә, сәккизә чеврилир. Әлбәттә, бизи «сонсузлуг» ишарәсинин елмдә нә вахтдан мөвчудлуғу вә дашыдыгы ријазн функција дејил, онун

етимолокијасы марагландырыр. Етимологи тәһлил исә көстәрир ки, бу ишарә — S (EC) өз башлангычыны ишыг хәттиин титрәжишиндән алмышдыр. Вә әски азәрбајчанлынын тәсәввүрүнчә һәмин ишарә — S (EC) һәм дә Фәләјин — таләјин ишарәсидир.

Арашдырмамыз көстәрир ки, әски азәрбајчанлынын дилиндә, онун дүјя—һәјат һаггында тәсәввүрү, улу инамы илә бағлы олараг јаранмыш «Фәләк» сөзүндән чохлу чаларлар да төрәмишир. (Бу сөзү «Әфләк»—«Әфлак» варианты да Азәрбајчан дилинә анддир. «Ф»—Азәрбајчан дилиндә «исти сәсләрин зирвәсидир. «Фәләк»—Ф+ал+ак—алдакы—учадакы ишығын көзү гамашдырмасы, алын өзүнүн сирли од хәтти (ак—ок—Ох—әк) кими фасиләсиз фырланмасыдыр.) Вә һәмин чаларлар мәһз «Фәләјин» дашыдыгы мадди вә мәһәви аплајышы бу вә ја дикәснә охунап «фәләк»дир вә «кәләк» дә «Фәләјин» башлыча әләмәтләриндән бири кими дүшүнүлүб. Фал—тојугун алтына гојулап јумурта.—Фал (билнимир нә олачаг), фал ачмаг—кәләф ачмаг, дүјүн ачмаг, таләһ ачмаг. Таләһ—бахт—талаһ, Тал(аг), талағыны вермәк—әрин өз гадыныны бошамасы. Фе'л—долашыг иш—фе'линдән—фитнәсиндән баш ачмадым. Грамматикада фе'л—һәрәкәт билдирир. Фәләк дә һәрәкәтдир. Фәләкәт, гафил (ән хәбәрсиз), гәфләт јухусу, фачиә—фәләјин ојуну, фил—ушаг ојун әләти, јумру фырлангыч, фил—јумру көрүнән һејван, гафлан—афлан—аслан—башы јумруја, һәрәкәт едән од топасына охшајан. Аслаһыг «лев» ады, ЛЕВ кәнди (Кәләбәчәрдә) һәмин мәзмуну әкс етдирир. Лев кәнди дә јумру һүндүрлүкдә јерләшир. Һал анасы да өз әмәлнә көрә «Фәләјин ишини» көрүр, апаны, ја да көрпәсини «апарараг» фачиә төрәдир. Һалә—Ајын һаләси, һул, һол—данрә. Нәһәјәт, ХАЛЧА. Тәһлилимиз көстәрир ки, халча хал+ча, һал+ча, «фәләкчә»—фәләјин бир һиссәчији. Ејни заманда дүјячә мәшһур халчашүнас алимимиз Ләтиф Кәримов билдирир ки, халчачылыг сәһәтшини пикишаф тарихиниң әјдһлашдырылмасы үчүн чох вачиб олан терминологија проблеми унудулмушдур. Бунула јанашы, ахтарышларың нәтичәси көстәрир ки, Шәрг халглары халчалара анд бир-бириндән фәргли онларча терминдән даһа чох һамы үчүн баша дүшүлән гали—галы, хали—халы вә һали—һалы терминләрини ишләдирләр¹. Кәтирлән тер-

минләрдәки И—Ы компонентләри әслиндә мәнсубијәт билдирир. Беләдә терминләрини етимологи ачымы да әјдһлашыр: галдан олан, гилү—гал, галмагал, долашыгыг, халдан олан, хал—фәләјин, онун чох-чох узаклығыны вә ишыгда да сиррини «ачмамасыны»—гаралығыны әкс етдирән ишарә, һалдан—фәләкдән олан мәзмуну әски одсәвәрин улу инамыны јада дүшүр. Демәли, «халча» кичик «халы»дыр. Халы исә фәләк—сонсузлуг—хач рәмзидир. Бүтүн гәдим халчаларымызда хач ишарәсини мухтәлиф шәкилләрдә, һәм дә чох-чох тәкратланмасы, халчаның бә'зән «Таләһ китабы» тәк аңлашылмасы да көрүнүр, һәмин улу инамышла бағлыдыр.

ИСТИ СӘСЛӘР, СОЈУГ СӘСЛӘР

Арашдырмамыз көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндәки сәсләр, онларын мүәсир әлифбамызда әкс олунан ишарәләри дә өзүндә улу бабаларымызың дүјя вә һәјат һаггындакы улу од вә су инамының изләрини јашатмагдәдыр. Белә ки, онлар исти сәсләрә вә сојуг сәсләрә (һәрфләрә) әјрылыр. Мәсәлән, «з» јанмаг әләмәти, «р» өнчә одун һәрәкәт етмәси әләмәти, «б»—су, су тәркибли олан, «в» вә «п»—(исти) тәркибиндә одун судан чохлуғуну ардычыллыгга билдирән, «ј»—ишыгылыг, әјдһлыг, «ш»—чох ишыгылыг, «ф»—одун, ишығын чағламасы, ән чох од, «п»—одун мүгәддәслијини әкс етдиричисин, «у»—(«ү») сүзүлмәк, узанмаг, «л»—галыңлыг әләмәти, «х» гурулуг, сусузлуг әләмәти, «о»—Күнәшә, ода ишарә едилмәси, ад—од—аз—улу од—Күнәш, ону јарадан, һәјатың башлангычы олдуғуну билдирмәк, «Үз»—«Уз»—Күнәшин јандыран вә парлаг үзү, «Сол»—«Сал»—Күнәшин парлаг вә даирәви көрүмү, «Ар» («әр») «ра»—һәрәкәт едән улу од—Күнәш, зер—јер—һәрәкәт едән од, Күнәшин төрәмәси, «шар»—ишыгылыг күрә, јумру, Күнәш, Јер вә с. «Дин»—одун, танры олан Күнәшин сәсләнмәси, динмәси, «Дән»—кичичик, јумруча од, од дәни, буғда дәнәси, дәнәр—һәрәкәт едән од дәнәчији, динар—пул ваһидидир ки, ондан динар, дәннар, доннар—дән-ки(чи)—сәсләнән, чишкилдәјән дән, од дәнәси, гызыл дәнәси, пул, дәнкә—денки (денги)—јенә дә пул) сөзләри јаранмышдыр. «Нур»—узанан од шәфәғи, онун мүгәддәслији, мур—сүзүлән, узанан, ахан сујун мүгәддәслији, нар—һәрәкәт едән од дәнәчији. Ајрылыгда «М» һәрәкәт едән, далғаланан су, ејни заманда сулу торпаг,

¹ Л. Кәримов. Азәрбајчан халчасы. Бақы, 1983, II китаб, сәһ. 57.

ејни заманда јерин одлу бәтти, «н» шәфәг сачан, күләв од вә с. Әски азәрбајчаһлынын нәзәриндә Күнәш вә Јер оду, Көј—Сәма вә Јерин үст гаты—торпаг сују тәмсил етмишидир. Вә әски азәрбајчанлынын чыхардығы сәсләр ки, одун вә сујун вә онларын сәсли аламәтләринин, онлардан төрәјиләрин дә адларыны, һалыны, һәрәкәтнин, јөнүмүнү, сәсләнмәсинн вә с. әкс етдирмишидир, һәмнин сәсләр мин илләрлә мүгәддәс икилик—од вә су арасында «најланмышдыр». Һәмни улу ипанына әсаслансаг, букүнкү Азәрбајчан әлифбасынын һәрфләрини «исти» вә «сојуг», «Адәм» вә «Нәвва», «Сағ» вә «Сол», «Мүсбәт» вә «Мәһфи» бөлкүләринә ајырмаг олар. Азәрбајчан әлифбасы: А, б, в, г, ґ, д, е, ә, ж, з, и, ы, ј, к, л, м, н, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, һ, ч, ц, ш (аностроф).

1. «Исти» һәрфләр: А, о, ы, у, д, т, ж, з, ј, и, п, р, к, ш, х, ф, г, һ;

2. «Сојуг» һәрфләр: Б, в, г, и, м, к, ә, е, ч, ч, л, ү, ө, с.

Демәли, 18 һәрф «Исти», 14 һәрф «сојуг»дур. Әлбәт-тә, бурада да мүәјјән исебилек олмамын дејил. Сәсләрин—һәрфләрин бир гисми һәм «исти»дир, һәм «сојуг», јәһин һәм «Од»у тәмсил едир, һәм «Су»ју. Мәсәлә, А, о, в, г, ж, у, и, м, ш белә функсија дашыјыр. Арашдырмамыз көстәрир ки, сәсләрин јаранмасында вә формалашмасында мүәјјән ардычылык вардыр. Мәсәлә, галын саитләр: а, ы, о, у ничә саитләрдән әввәл «догулмушдур». Самит сәсләрдәки даһили, «гоһумлуғ» бағлылығы да һәмни ардычылыгдан ирәли кәлир: (К—Г, Г—К, Г—Һ, К—Ч, Ч—Ж, Ж—К, Х вә с.). Шүбһәсиз, кәләчәк арашдырмалар һәрфләрин (һәм дә сәсләрин) «исти» вә «сојуг» бөлкүсүнү, сәсләр—һәрфләр арасында «гоһумлуғун» дәрәчәләрини вә дәһиг тәснифатыны верәчәк.

Һамы јенидән доғулмалыдыр

КҮН

Әски оғуз—түрк дилвиндә Улу одун әсас адларындаг бирн Кун—Кун—Гун—Күндүр. «Күн» адлы түркдилли гәбилә дә мәлумдур. Вә арашдырычылар һәмни гәбилә адынын һәм дә «һун» шәклиндә сәсләндијини дә билдириләр. О да бәлли ки, азәрбајчанлылар та гәдимдән һәр башланан күнә дә «Күн» дејирләр. Башланан күн һәмнишә јенидир, демәк «Јен(и)» дә елә «Күн»дүр. Үс-түмә күнү кәлди, дејәндә бурадакы «күнү» дә мәһз «јени» мәзмундадыр. «Јен(и)нин бизә бәлли вариантлары»:

нов, новыј, нув, ној, ној (әсасән һинд-Авропа дилләриндә). Бу вариантларда да «Күн»үн мәһз башлангыч, һәјатә бунәврә, илкин, тәзә олмаг маһијјәтини әкс етдирән «јен(и)»нин азачыг шәкли дәјишикликлә тәкларыны көрүрүк. «Нунун кәмиси», «Нун пејгәмбәр» әфсанәси дә, «Нун»ун «Ној» шәкли дә бәллидир. Арашдырмамыз көстәрир ки, һәмни «Ној»—«Нун» да елә «Күн»дүр. «Нун пејгәмбәр»—«Күн пејгәмбәр»дир. Әфсанәдәки Күн—Нун пејгәмбәрин көрдүјү ишин маһијјәтини јадымыза салаг: «Бүтүн дүңја суја гәрг олаңда—Нун (Күн.—Ә. Ф.) пејгәмбәр өз «кәмиси» илә бүтүн чанлы әләми хилас едир». Демәли, Нунун—Күнүн вә онун кәмисинин сәјәсиндә һәјат јенидән башланыр. Нун—Күндүр, һәм дә Јен(и)-дир, һәјатин јенидән башланмасынын сәбәбкәридыр. Вә о, «Күн пејгәмбәр» олмагла јанашы, һәм дә «һун пејгәмбәр»дир. Республиканымыз әразисиндә Нун вә Нунун кәмиси илә бағлы јер адлары чоһдур. Хүсусилә Нахчыван МССР әразисиндә. Нун дағы, Нун дәрәси, Кәми—ґаја, Нунрәм—Неһрәм кәлди вә с. Бүтүн буллара әсасланыб «Нахчыван» сөзүнүн «Нунчы», «Нунчыван», Нун јери тәк јозулмасы—елми чәһәтдән етираз доғурмур. Бунула јанашы, «Нахчыван» сөзүнүн баш коду «нах»-дыр ки, одун башга бир әләмәтини әкс етдирир вә Нахчыванын мәһз Нунла бағлы аңлајышындаг даһа гәдимдир. «Нах» адлы әп гәдим Азәрбајчан халчалары да бәллидир. «Нах» тәркибли дикәр јер адларымыздан да мисал кәтирмишик. Нун—һун—Күн—Јени пејгәмбәрин «дөрд оғлунун» олмасы вә онлардан бүтүн дүңја халқларынын әмәлә кәлмәси дә марағлыдыр. Нијә мәһз «дөрд оғул»? Фикримизчә, әфсанәдә дүңја халқларынын, күман едилдији кимн «дөрд дил групу—аиләси јох, бәлкә дә әп гәдим тәсәввүрләрә көрә группашдырылан дөрд ирг—аг, сары, боз, ґара (бозумтул—ґарабәниз, ґарабуғ-дајы вә ґара дәрили) исеан групплары, ја да дөрд әсас материк, гитә нәзәрдә тутулубмуш (Авропа вә Асија бир гитә кимн дүңјүңүлүбмүш). Мәһбәләрдә (мәсәлә, Ә. Нәваидә, А. А. Бакыхановда вә башгаларында) нәдән-сә Нунун үч оғлундан данышылыр. Лакин халг арасында Нунун мәһз дөрд оғлундан сөһбәт кедир. Мәсәлә, Ағчабәди рајонунун Рәишбәр кәлдинин сакини Ибраһим Мәһәммәд оғлу бизә «Нунун дөрдүнчү оғлу Енах»дан сөз ачды. Куја Енах өз досту Учубылыхла мәнәләрдән ағачлары ғырыб, «ґабырға кимн һөрүб», дүңјаны хилас едән мәһшур кәминин дүзәлдибләр. Соһра Енах

идна едиб ки, кәминн кәрәк о идарә етсин, атасы буна разы олмайыб. Су чәкиләндән вә кәми Агры дагында дајанандан сонра Енах атасындан бирдәфәлик күсүб кедиб. Одур ки, Нуһ дүнјаны үч јерә бөлүб. Үч оғлуна тапшырыб. Бүтүн инсанлар, халглар Нуһун үч оғлундан төрәјиб. Биринчи оғул Јафәс, онун да бөјүк оғлу Түрк олуб. Ибраһим киши Нуһун о бири «ики оғлунун» адларыны унутдуғуну, «Килгамыш» дастаныны ешитмәдијини сөјләди. Бир сөзлә, халг арасында Нуһ әфсанәсинин мүхтәлиф версијалары вар. Елә һәмни Енах «Килгамыш»ын баш гәһрәманы Енкидуну, Учубылых да онун вәһнин достуну јада салыр. Халг дејиминдә бүтүн халгларын 1-чи улу бабасы «Адәм», 2-чи улу бабасы «Нуһ» олуб. Јәһин, бәһәријјәтин ваһид көклү вә ваһид улу дилли олмасы фикри та гәдимләрдән халгларын шүүрувля көк салыб.

С. Н. Крамерин фикринчә, «Шумер мәдәнијјәти инсан пәслинин дәрнн, ваһид көкүндән хәбәр верир. Улу дил һаггында шумерләрин ајдын тәсәввүрләри олмушдур. Олар инанырдылар ки, нә вахтса бүтүн халглар үчүн ваһид, үмуми дил фәалијјәт көстәрмишидир. «Бүтүн Кашнат, бүтүн халглар бир-бирини там анлајыр. Енлили (Танрыны—Ә. Ф.) бир дилдә алгышлајырлар»¹. Чохдиллилик нсә Шумерләрин күманынча инсанлар төрәфиндән. «дилләрин гарышдырылмасы күнүүндә ваһид дилин «итирилмәси» нәтичәсиндә јаранмышдыр. Дилләрин гарышдырылмасы «Танрынын гәзәби илә чохдиллилин јаранмасы», «Ваһид дүнја дилинин» нә вахтса «чохдиллиликлә әвәз едилмәси»нин «Шејтан әмәли» олмасы вә с. һаггында халг рәвәјәтләри мөвчуддур.

Һәр һалда һарадаса көрпү вар. Филолокија емләрн доктору Камал Абдуллајев бу көрпүнү Мифлә јазы арасында «көрүр». Биз о көрпүнүн бәри үзүндә дајанмышыг. Улу дилләрин, сөзләрин, сәсләрин улу башланғычына кедән јол нсә көрпүнүн о үзүндән башлајыр. Вә о көрпүнү көрмәк, бир аз да о бири үзүнә бојланмаг үчүн, мәнз көрмә бучағыны дәјишмәк лазымдыр. Бәлкә дә «Көрмә бучағыны» бир гәдәр дәјишмәклә Шумер вә Латын дилләринин «өлүб кетмәси»нин сиррини өрәнә биләрн. Ахы, белә фикир вар ки, ерадан әввәлки III миңиллијин ахырларында шумерләри истила едән Аккад семитләри Шумер мәдәнијјәтиндән, әдәбијјатындан

дөрдәлли јапынмыш, Шумер дили «өләндән сонра» да ону горумуш, сахламыш, јамсыламышлар. Һәм дә һәники аккадлар, онлардан сонра кәләнләр дә шумерләр кими данышмаға чалышмышлар. Демәли, Шумер дили өзүндән сонра кәлән дилләрин чоху үчүн көрпү ролуну ојпамышдыр. Һәм дә көрәсән о, нечәнчи көрпү имиш? Шумер дили өлмүр, мәнв олуб арадан чыхмыр, өз һөвбәсиндә улу дилдән алдығы сөзләри сонракы, ја да онунла ејни вахтда мөвчуд олан дилләрә «пајлајыр». Шумерләрдән 2 миң ил сонра нсә бу вәзифәни латын дили ичра етмәли олур. Нечә ки, бу күн дүнја дилләринин чохунда онларча «Латын сөзү» иштирак едир. Ајрыча «Латын дили» нсә јохдур. О, һәр дилдә «бир һиссәчик» шәклиндә мөвчуддур. Бәс, Шумер вә Латын дилләриндән әввәлки «естафетчи дил», јахуд «дилләр» һансылар имши? Елм бу суала чаваб ахтарачаг. Кечмишлә өләгә һеч дә үзүлмәјиб. «Вахт зәнцири» гырылмајыб. Улу сөзләрини улу көкүнү ашкара чыхармагла о «зәнцирини» сәһрән һалгаларыны һизамламаг олар. Даһа бир мараглы чәһәт одур ки, «Дүнја дашгыны» вә «Нуһ әфсанәси» бир гәдәр фәргли шәкилдә Гәрб јарымкүрәсиндә дә мәнһур олмушдур¹. Мәсәлән, кубалы мүәллиф Марта Карродегаус Қасалын топладығы бир Гватемала әфсанәсиндә көстәрилик ки, «бир нечә миң ил әввәл аллаһлар мәсләһәтләниб ағачдан куқлалар шәклиндә илк инсанлар јаратдылар». Оғуз әфсанәсиндә дә илк инсан—Оғуз «Габа ағачын» коғушундан доғулур. Лакин Гватемала әфсанәсиндәки «ағачдан дүзәлдилмиш вә јер үзүнү тутан вә инсан кими данышан куқлалар өз аналарыны» (јәгин ки, ағачы) вә аталарыны—«Көјүн үрәјини» (мәлүмдур ки, «Көјүн үрәји»—Күнәшир!) унутдуғларына көрә һәмин атанын онлара гәзәби тутур вә Јер үзүнә Дашгын көндәрир. Һәр шеј гаралыб сөнүр. Гәдирбилмәзләри һејванлар чәзаландырырлар. Нәһәјәт, «дан јери сөкүлүр, ишыгланыр» вә һејванлар разы олурлар ки, «дүнјаја әсл инсанлар кәлсинләр». Илаһә Иксмукан, нәнә Хунапу вә Иксаланке инсана сағламлыг вә гүввәт верән доггуз ички һазырлајырлар. Улу валидејнләр Тепеу вә Гукуматс илк дөрд инсаны јарадыр вә онлара илк адлар вериләр: Балам—Китсе, Балам—Акаб, Махукута вә Ики—Балам². Бизә мәлүм әфсанәдә Нуһун да «дөрд оғлундан» данышылыр: Јафәс, Һам, Сам вә

¹ С. Н. Крамер. История начинается в Шумере. М., 1960, сәһ. 250.

¹ Манс адамлары. Куба, Гавана 4, 1985, сәһ. 5, 6, 7.

² Јенә орада, сәһ. 12.

Рам (—Ә. Ф.). Нәһәт, әски азәрбајчанлынын улу Од вә Су инамына көрә дүңянын «илк дөрд инсаны» Адәм, Нәвва, Атроп вә Имадыр. Фикримизчә, һәм Нуһ һаггындакы мә'лум әфсанә, һәм дә Гватемала әфсанәси вә дүңя халгларынын һәмни мәзмунлу дикәр әфсанәләри дә башлангычыны әски одсәвәрини «Мүгәддәс икилијиндә»—Од вә Су инамындан вә онун «Мүгәддәс дөрдлүјүндә»—Адәм, нәвва, Атроп вә Имадан алмышдыр. Гватемала әфсанәсиндәки танры адларындакы «Икс», «Мукан»— («Муган») «Хун»— («Һун»)— «Күн»— Нуһ) «Апу» (Апа—Ана!—Ә. Ф.) компонентләри диггәти чәлб етмәјә билмәз. Һәмни әфсанәдәки илк инсан адларындан үчүндә «Балам» сөзү иштирак едир. Вә бу сөзүн шәкилчә дә, мәзмунча да мүасир Азәрбајчан дили үчүн доғма олдуғуну сүбүт етмәјә сһтијач галмыр. Һәмни адлары белә дә изаһ етмәк олар: Балам—Китсә—Бөјүк, азмап—пәһәнк—Кит балам, өвладым Балам—Акаб—Ака(б), аға, уча, шөһрәтли балам. Махкута—гутлу, гүввәтли мах—мак—маг, хоншәхт мағым. Маг анадан оланым. Нәһәт, Ики Балам—ики(ч)—кичик балам. Икс Мукан—Оғуз Муган—Оғуз Муг ана—Оғуз муг јери. Бәс, Гватемала әфсанәсиндә «инсана сағламлыг вә гүввәт верән ички»нә үчүн мәнз 9-дур? Фикримизчә, бурадакы 9 ички—9 од—9 хач, 9 Оғузду. Әски инсан сағламлыгы вә гүввәти мәнз одда көрүб. Вә Од ичмәк—гүввәт ичмәк кими дүшүнүлүб.

Профессор Муса Адилвовун фикринчә ерадан әввәлки 40—20-чи миңилликләрдә түркдилли халглар Асијадан Америкаја көчмүшләр.

Фикримизчә, мүасир Америка һиндуларынын дилиндә түрк сөзләринин чохлағу һәмни көчмәдән асылы олмајараг мөвчуд олмушду. Јә'ни ким, һансы тајфа, һансы халг һара көчүр-көчсүн, улу дилдән гәбул етдији сөзләри өзү илә апармышдыр. Бу күн бүтүн гит'әләрдә, бүтүн халгларын дилләриндә ејни компонентләрин, һәм дә ејни (ја да охшар) мәзмунла вә азачыг шәкли фәрглә иштираки да һәмни сәбәбдән ирәли кәлир вә демәли, ганунаујғунду.

КӘНЧӘ. «Күн» мәзмунлу улу «Кәнчә»ни түркдилли «Кәнчәк» гәбиләсинин адыны дашыдыгы бәлледир. Бууула јанашы, һәр ики ад—«Кәнчә» вә «Кәнчәк» етимоложи тәһлилени танмајыб. Арандырмамыз көстәрир ки, Кәнчәк—Күнчәк—Күнчүк—Күнүи—Күнәшин бир һиссәчији, Күнәшдән—Оддан јарарчышлар, Күн адам-

лары—Од—Азәрбајчан адамларыдыр. Демәли, Кәнчәк гәбиләсинин һараданса «кәлдији»ни илдиә етмәјә әсас галмыр. Ерадан әввәл Чәшуби Азәрбајчандакы Гандза (Газаканын башга бир варианти куман едилир) шөһәрини ады да Күнчәк—Балача Күн—Күнчү мәзмуну дашымышдыр. Вә бу күн Гарабагдакы Гандзасар мә'бәди дә гәдим Албан дини мә'бәди олмагла јанашы, «Күн»—, «Күнчү» көкүнә бағланыр. Бурадакы «сар»—«бан» мә'насындадыр. Демәли, Ган/д/за/сар «Баш од галасы», «Баш Од—Күн јери» кими улу мәзмуну әкс етдирир. Күман ки, Гандзасар Албан абидәси Азәрбајчанда христианлығын јайылмаға башладыгы чағлардан чох-чох әсрләр габаг мәнз Күн мә'бәди, Од мә'бәди кими мәшһур олмушду. «Күн» мәзмунлу «кәнч» сөзүнүн тарихи ичкишаф јолуна, төрәмәләринә, сајсыз чаларларындан бир гисминә диггәт јетирәк. Кәнчә—Кәнзә—Кәнчәк—Кәнзәк—Гәнзәк—Ганзак—Канзаг — Қазнаг — Қазначы — Қазначеј (хәзинәјә анд олап) Қазнас (—Ганзачы—јә'ни Ганы—чаны—Күнү—Оду олап!), Ханзачы—Хазначы—Хәзинәчи—Хәзинә—Газина (Газошны мал, газы-газы данышмаг, газзы—газлы адам, су вә с.)—Газ (гуш—«гага» еләјән, ләкин һәмни гуш «газ» адыны бундан әввәл «јумру ағ од»а бәизәрлијиндән алыб. Елә Гу гушу да адыны сәсинә—«гу» еләмәсинә көрә јох, Гу—Уг—Аг—Аг, јә'ни—Одун улу ағ рәккиснә көрә алыб.—Газ (амат)—һәјәти кизләдилдији јер, (г)азамат—әзәмәт(ли)—һәјәтлы, шөһрәтли, од кими—вугарлы көрүнән, Хазан (хәзан—Қазан—Газан (шөһәр вә шәхс ады)—газан—габ, һәјәт олап, хәрәк, дад, гүввәт олап,—Хәзин, Хәзин—хәзејин—саһибкар, хөзина—хәзинә!—Газина—газиң—(ма)газин—дахиллиндә һәјәт, гијмәтли, гүввәт верән олап,—Гәзвин (шөһәр)—гоз—јерә охшар јумру, од јумрусу (ичиндә гүввәт олап)—Гөзин, (Ра)гозин (шәхс адлары—хоз—гиз—киз—кизли (хәзинә маһијјәтиндә олап)—Әзил—әкзи(л)—киз(ил)—гызыл—мадди вә мә'нәви гүввәт хәзинәнин өзү, килиз (түфәнкил патронуна гојулап, кизләдилән ишыг—од)—Кизим—Қазым—Қазы—Газы (рүгбә вә ад)—Күнәшин, улу одун төрәмәләри,—демәли, «кәнч»дәки «ч» компоненти оғуз—Азәрбајчан дилиндәки ча-чә шәкилләсинин галыгыдыр вә «кәнч» дејәндә «Күнчү»—Күндән олап, Күнәи—Од атанын јетирмәси, кәнч өвлады, КӘПЧ—КҮП ӨВЛАДЫ апланылыр. (Бууула белә «кәнч»ни «ч» компоненти эләвә тәдгигә мөһтачдыр.) «Гоңча» да бу көкдәндир, күнчү—

ганчы, гап рэнкиндә, күп рэнкиндә олан, Күнүн, Одун— гапын балача өвләдыдыр. «Хонча» да «Гөнчә»дән төрә- жиб. (Кәлин хончасы, памбыг хончасы вә с.) Гәбилә вә тајфа ады кими **Кәнчәк** дә һәмийн мәзмундан догулмуш Күпчүләр—Күп өвләдлары мәзмуну кәсб едир.

Демәли, «Кәнч» вә «Кәнчә»нин «хәзинә» мә'насы да **Огуз—Азәрбајчан** дилинә мәхсусдур. Тәәссүф ки, еһкам гулу олан бә'зи мүүәллифләр бу һәгигәти көрә билмир, «Кәнчәк» гәбвәсинин адыны белә иһкар едиб, дилими- зин бу улу сөзүнү «алыһма», «кәлмә» гәләминә вермәжә чох сәмәрәсиз чәһд едирләр.

АЗЫХАНТРОП—АЗӘРБАЈЧАН АДАМЫ

1968-чи ил ијулун 22-дә гәдим Одлар јурдуида чох бөјүк бир елми кәшф едилди. О, ејин заманда бүтүн со- вет вә дүнја елминн дә зәнкннләшдирди. ССРИ әрази- синдә ән гәдим иһсан мәскәни аһкара чыхарылмыш, тәг- рибән 500 мин ил әввәл јашамыш улу әчдадымызын чәнә сүмүјү тапылмышдыр. 500 мин ил! ССРИ-дә биринчи(!), дүнјада бешинчи кәшф! Нөрмәтли алимимиз, тарих елм- ләри доктору Мәммәдәли Нүсәјновун чох бөјүк елми чә- сәрәтлә кәшф етдији Азых адамы дүнјада «беш кишидәв бири» олду. Дәдә Горгуд јурдунун јени шөһрәт улдузуна чеврилмәк үчүн Азых адамынын чәнәси 500 мин ил(!) (бәлкә даһа чох) јол кәлирмиш. Ону бу узун јолун әв- вәлиндә «фил јухусуна» далдығы улу АЗЫХ мағарасы- нын ады илә таныдыг. Үмүмдүнја елми дә ондан бу адла хәбәр тутду. Азыхантроп, јә'ни Азых адамы.

Гәдим азәрбајчанлылар ајыја һәм дә «азыхмыш» де- јибләр. Буна әсасланыб, һәм дә мағарадан чохлу ајы кәлләси тапылмасына көрә дә Азых кәндинин вә маға- расынын адыны да «Ајы кәнди» вә «Ајы мағарасы» кими мә'наландырмаг өзүнү доғрултмур. «Бу азыхмыш—тә- зикминн һарадан кәлиб чыхды?», кимсә төрәфиндән аз- дырылмыш, ја да өзү азымыш итә, пишијә, оғру-әјри адама да белә дејилиб. «Аллаһ билир һаранын азых- мыш—тәзикминнидир», ја да «азан—тәзәнидир», «азгыи- ты — тәзикминнидир» — јә'ни јери-јурду, әсли-иһсәби, пешәси вә с. бәлли олмајаныдыр—мә'насында. Аһы, фи- кир дә аза билир. «Азых» сөзүнүн «азугә» кими јөзул-

масы иһсәбәтән мәгбул сајыла биләр. Лакин о да әсас дејил. Аһы, «Азых» сөзүндәки «АЗ» лап өнчә—Од—Ад— Оз—Күнәш вә Одәр—Азәр—Азәрбајчан јер вә халг ады нын баш компоненти кими шәксиз бәллидир. «Ых» ком- поненти иһә «Маг» көкүнә бағлыдыр. Нечә ки, «Мыхли- баба»—Маг елиндән олан, мағлы баба, «мых»—бәрк ол, бәркимнш маг, «Күрмух»—Күр Муганы, «Мухтар»— Муг вә тар, Муг—маг оду вә с. «маг»а бағлылығы әкс етдирир. Вә әләвә едәк ки, «ых» компонентиндәки «х» гурулуғу, дашылығы тәмсил едир. Азых да дағлыг—даш- лыг, һәм дә судан горуиан әразидә јерләшир. Беләдә ајдып олур ки, «Азых» јер ады бирбаш «Азәрбајчан» сө- зүнә бағланыр вә АЗ ОЈМАҒЫ, азәрбајчанлылар ојма- ғы, јери, јурду... мәскәни, кәнди, мағарасы демәкдир вә с. Вә «Азых» сөзүнүн «Азох», «Азух», «Азих», «Азех», «Азах», «Азөх», «Азүх», «Азэх» вә дикәр шәкилләрә дү- шә биләси, јәни күман едилән вариантлары да мәһз һә- минн улу мәзмуну әкс етдирир. Демәли, Азыхантроп— Азых адамы бүтүн вариантларда Аз адамы, Од адамы, Азәрбајчан адамыдыр.

Јазычы Иса Нүсәјнов «Идеал» романында Азәрбајчан торпағынын улу адларында бирини—«Бағдај»ы аһкара чыхармышдыр. Арашдырмамыз көстәрир ки, «Бағдај» да сујун «ирмаг» просесиндән сонрақы «аб»—«ба» «ба/г» мәзмунунун мәһсулулдур. Вә јуианча «Мидија» шәклиндә салынмыш «Магдај»—«Мадај»ла һәмәһәнк сәсләнир. Белә ки, *Магдај — Од ана, Багдај (Багда) — Су ана* — сулу, јашыллығы, Уч бағы—багышт—бәһишт олан јер — ана маһијјәти дашыјыр. «Бағдај»ын «бағ» компоненти «бог»—Таиры, «дај» иһә «дан»—«Оғузлар» мәзмунундадыр.

Тарихдә Даиләрин Дали варианты да бәллидир. Ас- сур чары II Саргонун мирзәси гәдим Тәбриз—Тавракис сакинләринн һәм даиләр, һәм дә далиләр адландырмашы- дыр. «Дали»нин сөз ачымы марағлыдыр. Дали мүасир шәкилдә Дәли — одун бағрыны дәлиб чыхмыш Од. Бу, Ода дағ олмуш, Одун бағрындан, бәтниндән доғулмуш анламы илә ејни сәсләнир. Ода далмаг, одун бәтниндә, ән гаты иһсәсиндә, дәрннлијиндә олмаг, фикирли олмаг, фикри, ағлы, һушу өзүндә олмамаг да һәмийн мәзмуну әкс етдирир. Белә адамларын һәрәкәтиндә бир гејри- адиллик—«дәлилик» мүнәһидә едилир. Әслиндә ода дал- маг ағлын, фикрин, дүнјаја бахышын зәнкннләшмәсинә хидмәт көстәрир. Иһтиһар чәмијјәтләриндә ағыллы, дү-

шүнчәли, дүңяны дәрк етдикләриндән далгып көрүнән адамлары этрафындакы дајазлыглар,—маһијјәтдән хәбәрсиз адамлар дәли—чүңүп—мәчнун адландырылдылар. Даһи Низаминин вә Фүзулинин мәчнунлары, Шекспириң Һамлетин, Грибоједовун Чатекисин мәһиз белә әсл ағыллылар, «одун бәтнинә далмыш, онун маһијјәтиндән хәбәр тутмуш», һәјатын, јашамагын мәһнасыны дәрк етмиш адамлардылар ки, онлары дәли—мәчнун адландыранлар буну билмир вә билә дә билмәздиләр. Фүзули «ејлә сәрмәстәм ки, идрак етмәзәм дүңја нәдир, мән кимәм, сағи олап кимдир, меји-сәһба нәдир?» дејәндә мәһз «ешиг» (ашг) адлы улу ишыгын, «одун даһилинә», маһијјәтнинә далдығыны, бу сәбәбдән дә мөчүзәли шәкилдә сәрмәст олдугуну, дүңяны һеч кәсип дәрк етмәдији, дәрк едә билмәдији дәрәчәдә(!) дәрк етдијини, бу сәбәбдән дә бүтүн варлығын фөвгүндә дајандығыны сөјләмиш олурду. Вә ағылын, идракын бу әлчатмаз зирвәсиндә Фүзулинин «билмәдикләри», билиб-билмәк истәмәдикләри, дүңянын хырдалыглары, чылызлыглары, дүңяны дәрк етмәкдән мәһрум олуб, онун—Фүзулинин(!) әл-ајагына долашап чанлы вә чансыз әшијалардыр. Фүзули мәһз ешгә—Ашга—Ишыга—Ода һәдсиз дәрәчәдә далдыгындандыр ки, дүңјадакы, јашадыгы феодал чәмијјәтиндәки мәһнасызлыглары көрмәјә вахты, мачалы, һәвәси, марагы јохдур. Фүзули марагы мәһнасыз парылтыларда, сәрвәт-пул топламагда, өтәри, алдадычы ишыгларда дејил, јалныз әсл Ишыгда—Ешигдә, Ешиг (—Ашиг—Агс—Акс—Огуз!) адланан «Одун маһијјәтиндә, мајасында, сәһриндә» көрүр. Вә өзү кими бүтүн инсанлығы да мүдрикләјә, ешглә—одла—ишыгла бир јердә камил олмага сәсләјир. Вә гәһрәманы Мәчнун да Фүзулинин өз фикринин, әгидәсинин мәһсулу, әксетдиричисидир ки, дајазлыглар ону, о да дајазлыглары рәдд едир. Вә беләдә «ода далмыш, Одун бәтнини дәлиб чыхмыш Мәчнун—Дәли» тамам әкс мәһнада «мәчнун», әкс мәһнада «дәли» адландырылыр.

«МӘЧНУН»—ики компонентли «маг+гун»—«магнун»—**МАГ КҮНДҮР**. Маг улу одун бәтнини, гатылашмыш одун ичи, даһили, Күн ивә һәмни Одун көрүнән үзүдүр ки, онун үзүнә јох, ишыгына бахмаг мүмкүн олур. Икигәт оду, Одун һәм гаты, ән дәрн инсәсини, һәм дә һәјатла, дүңја илә тәмәсдә олуб—һәјаты јарадан вә јашадан инсәсини—Күнү тәменлә едән икигәт ағыллы Мәчнун ону дәрк етмәјәйләр үчүн икигәт «дәли»дир. «Маг»

һәм дә «муг»дур—кишидир. Вә бу һалда да икигәт од, икигәт вургуң, икигәт «дәли»дир.

«Дәли» сөзүнү «Оду, одун бәтнини дәлиб чыхмыш Од»(!) мәзмуну илә Дәли дагың адында да көрүрүк. **ДӘЛИ ДАҒ** һәм учалыгына, һәм дә елә уча олдуғу үчүн тез-тез гар-човғун төрәтдијинә көрә бу ады дашыјыр. Вә биз Дәли дағ дејәндә әслиндә **«ОҒУЗ ДАҒЫ**, Од дағы, Одун—Јерин (Зерин) багрыны дәлиб чыхмыш дағ, һәм дә башындан думанлары әскик олмајан, күнәшли күнләрдә дә далгын көрүнән, «мүдрик дағ» дедијимизин фәргинә вармырыг.

«Дәли»—мүдрик мәзмунлу јер адларындан бири мұасир Ирагда гәдим азәрбајҗанлыларың јашадыгы **МӘН ДӘЛИ шәһәри**дир ки, Огуз мәни—Огуз халгы мәзмуну дашыјыр. Даһи рус алимни Менделәјевин фамилијасы һәмчинин Авропа фамилијаларындан Менделсон да ети моложи бахымдан маң—мен—инсан топлусу—халг—ол бәһрәси вә шәрһ етдијимиз «дел» дәлмәк, дәлиб чыхмаг мәзмунунун төрәмәсидир. **ДЕЛ**—дело,—ин мәзмуну илә одун әләмәтини билдирир вә дәлмәк, дәлиб чыхмаг аңламыны јада салыр. Гејд етдијимиз кими, һәрәкәт—одун әләмәтидир вә бу чәһәт һәр јөнүмдән, һәр көрүмдән өзүнү көстәрир. Далмаг—өзү дә һәрәкәт билдирир. Фикрә далмаг, суја далмаг, далгаланмаг, далгыч, Дал (фамилија), дал (үфүг), далныј (узаг), дал (арха) дағың дагы, дала галмаг, дагы-далы кетмәк, дагы көзләмәк вә с. «Дәлмәк» сөзүнә дә һәм Азәрбајҗан, һәм дә дүңја дилләринин чохунда онларча мисал көстөрмәк олар: дәл—дел компонентләри илә. Республикамыздакы **Дәлләр**, **Дәли Гушчу** вә с. јер адлары да әслиндә мұасир аңламада «дәли—ахмаг» мәзмунундан тамам узаг олап **Дәли—«Огуз»** көкүндәндир. Вә бурада «Дәлләр» јер адыны «дәлиләр» кими јозмаға да етијач јохдур. Демәли, һәмни јер адлары Короғлу гәһрәманыларының доғулмасындан чох-чох әввәл дә һәмни адла танына биләрди. Короғлу гәһрәманыларының өзләри дә мәһз мүдрик, халгын дәрдинә јанан, халг иши, һагг иши уғрунда көнүллү сурәтдә вурушлара атылап икидләр олдугларына көрә дә дәли адыны, јәһи ән ағыллы адыны ифтихарла дашымышлар. Короғлу өзү дә мәһз бу мәһнада хүсуси гүрүрлә дәмиләрим!—дејирди. Вә бизим гәһнәтимизә көрә Дәли дағ һәм дә Короғлу дагы адыны да сонралар газанмышдыр.

Беләликлә дә, Огузлара с улу чағларда һәм дә Даиләр дејилмәсинин сирри дә ачылмыш олур. Даиләр,

Далилэр, Таврлар, Акслар, Аслар, Азлар—Азэрлэр—Азгелэр—Азоглар—Огузлар, — Аксарлар, — Аксэрлэр—Аскэрлэр—Огуз эрлэри—Од эрлэри, Отрklar, Туркелэр. Туркэрлэр, Маглар, Мадајлар, Мат Маннаслар вэ с. Будур, чехадлы бир халгын тарихлэрэ атдыгы имзалар. Экэр Од өз анасы Одун—Јерин—Зерин багыны дэлиб чыхырса, демэли, о, тэбин тамга—дамга ролуну ојнамыш олур. Оду дэлиб чыхан Од Ана Одун—Јерин—Зерин сөтинидэ дэ тамгаја—дамгаја—јэ'ни од нишанына чеврилэр. Гэдим Тавр гөблэсинин ады да улу Одун мөһз белэ бир мө'чүзөли эламэтинин дашыјычысыдыр. Демэли, Тавр даглары да слэ Огуз дагларыдыр. Дэли даг да Огуз дагыдыр. «Даг» сөзү слэ од мазмуну илэ од, «Огуз» демэкдир. Тэбриз шөһөринин адынын мө'насыны мин јерэ јозуб, тарихи һөгигэти мин дөфэ тәһриф едиблэр. Куја Тэбриз истилагчы араб хәлифәсинин мөһәшшәмлик арвадынын хәстәләнимәси заманында өз һавасы илэ һәмни өлүнтү арвады тәрләдибминн вэ буна көрө дэ көрөк биз дэ улу шөһөримизэ «Тәр төкән», јахуд «Тәр төкдүрән» демәлијикминн. Бу чүр ујдурмаларын бирини дедик, бәсдир! Тэбриз—Тавриз—Тавриш=Тавр изи, Тавр ишығы, јэ'ни Огуз ишығы, Огуз шөһәри. Сои иллэр Тэбриздэ анарылан архәоложи газынтылар бу улу Огуз шөһөринин азы 4000 ил јашы олдугуну сөјләмәјэ имкан вермишдир. Вэ бу шөһөрдэ вэ онун этрафында огузларын—ишпакларын, туркеләрин — туруккиләрин—туркөләрин јашадыгыны хәбәр верән тарихи мө'луматлар исе 3.400 ил кечминн јада салыр. Билдијимиз кими, рус дилиндэ «тавр»—јандырмаг, ејни заманда дамгаламаг мө'насында ишләдилэр. Гэдим јуналарын өкүзә, ејни заманда огузлара да «тавр» дедикләри бәллидир. Демәк, тавр, тава, башыны товламаг, тава—(газан, хөрәк биширилән габ), евин таваны—ишыгы, галајлы кими көрүнән, сәма рәнкини әкс едән јухары, дава салмаг, Аксын—Иксин—Хачын—Тапры нишанынын—бүтөв одун јандырмаг, дагламаг эламэтинин әксетдиричиләри тәк јаранмыш сөзләрдир. Огузлара һәм дэ таврлар, өкүзә һәм дэ тавр—давар, дејилмәсинин дэ мөһз Аксла—икслә—хачла бағлылығыны сүбут етмәк үчүн бизчә, әлава мисала еһтијач галмыр.

Һеродот мадајлыларын тамгалардан—мөһүрлөрдән истифадэ етдикләрини билдирирди. О да бәллидир ки, гэдим Минкәчевирдән чохлу дамгалар—тамгалар тапылмышдыр. Азәрбајҗан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү И. Әли-

јев јазыр ки, Иран әразисиндән (Тәпә—Гијандан, Тәпә—Спалкадан—Кашапдан) тапылан лөһиәчикләрдэ чохлу дамга (печат) ашкар едилминшир ки, көрүнүр онлар да Мидија (Мадај.—Ә. Ф.) үзүк нишанларынын (перстнеј) прототипләридир¹. Перзфелдә көрә даһа гэдим дамгалар шәхси нишан маһијәти дашымышдыр. Ахырынчы тамгалар мәктубун ихтирасына кәтириб чыхармышдыр. Бу фактлар Маһмуд Кашкаринин «Түрк дилләринин лүгәти» диванында бизә чатдырдыгы 24 огуз дамгасынын (һәмни дамгаларын чоху Азәрбајҗанда—гаја төсвирләриндэ ашкар чыхарылмышдыр, ән гэдим әлифбаларда исе огуз дамгаларынын сүрәтинә вэ охнарына рәст кәлишир), антик чағларда, һәм дэ Азәрбајҗанын һүдудларындан кәнарда да јайылдыгыны күман етмәјә әсас верир.

ТОВУЗ—ОГУЗ КӨЗӘЛИ. Товуз шөһөринин кирәчәтиндә, Товузчајын мәһзәрәли саһилиндә даи үзәриндә Товуз гушу мозанкасы јарадылыб. Буну бу көзәл шөһәрин эмблеми—тарихи фәргләндирмә нишаны һесаб едирләр. Фикримизчә, һәмни эмблем—мозанка индики һалда јарымчыгдыр, ону тамамламаг лазымдыр. Бундан өтрү дэ өнчә һағлы бир суалын чавабы верилмәлидир: «Товуз» сөзү өнчә гушун ады олуб, јохса әразинин вэ јашајыш мөнтәгәсинин? һәм дэ бу сөз һансы етимоложи мазмуну әкс етдирир?

Арашдырмамыз көстәрир ки, Тэбриз кими Товуз шөһәр ады да «Тавр» көкүндәндир. Тавр исе «даг»—дагламаг—јаныб—говрулмаг, одун бүтүн рәнкләринә бөјәлмаг мө'насындадыр. Јэ'ни оддур. «Дагламаг» мазмуну илэ («икс»и, «Акс»ы, «Ј (акс) —арт»ы, огузу, Афстафаны—«огуз тајфа»ны әкс етдирир. «Товуз»—«тавр узун» давамыдыр. Беләдә ајдынлашыр ки, һәм «Тэбриз», һәм дэ «Товуз» ејни заманда «огуз нәсли—од нәсли» мазмуну дашыјыр. Бә'зи арашдырычыларымыз Товуз чајынын адыны түрк дилләриндә сәс-күј мө'насы верән «Тавуш»дан төрәндијини ирәли сүрүр, «Товуз» топониминин дэ һәмни чајын адындан көтүрүлдүјүнү билдирирләр. Арашдырмамыз көстәрир ки, һәмни фикрин елми әсасы јохдур. һәм дэ марағлыдыр, нә үчүн сәс-күјүн дашыјычыларындан бири дэ «тавуш» олсун? Тав(уш) әски Огуз инамынча одун сәсләнмәси, сәсләнән судур. Сәсләнмәк

¹ И. Әлијев. Ән гэдим Мидија тајфалары тарихинин бә'зи мәсәләлери һағгында. Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих вә фәлсәфә институтунун әсәрләри. V ч., Бақы, 1954, сәһ. 167.

мәһз одун эләмәтидир. «Товуз» јер адыны, дедијимиз кими, «Товуз гушу» илә бағламағ истәјәниләр даһа чохдур. Күман едилир ки, куја нә заманса индики Товуз районунун әразисиндә чохлу Товуз гушу сахланылырмыш. Бу исә чох бәсит күмандыр, һәгигәтә ујарлығы јохдур.

Товуз районунун әразиси та гәдимләрдән чәлбедичи чографи эләмәтләри: мешәли дағлары, дәрәләри, күлчичәкли јамачлары, бағ-бағатлары илә одун бүтүн рәнкләринә бојанмыш кими көрүнүб. Вә бу көрүмү илә дә бу торпағ од көзәли—оғуз көзәли кими үлви бир ад дашыјыб вә дашымағдадыр. Демәли, Товуз гыз ады да оғуз көзәли, Товуз чајы да сәс-күјлү чај јох, оғуз чајыдыр.

Ејни заманда бәлли олур ки, Товуз шәһәр—рајон адыныи Товузчај вә Товузгушу адларыныи фәрди эләмәтләри дә вар. Һәмни эләмәтләр бир-бириндән асылы олмајарағ улу көкә—мәзмуна бағлыдыр ки, бу да һәрәкәт едән, јарашығлы көрүнән оддур. Вә од да мәһз һәрәкәт етмәси илә «Тавра»—«оғуза» чеврилир. Һәрәкәт һәјатдыр. Һәјат исә көзәлдир. Товуз әрази ады да мәһз бу мәһнада улу оғуз инамы илә јарадан, һәрәкәт едән вә һәрәкәти просесиндә ал-әлван көрүнән од кими көзәлдир. Вә тавр—Товуз өнчә одун—јерни—зерни, сонра од эләмәтләрини әкс етдирән башға әшја вә варлығларыи да адына чеврилмишдир. Суалын чавабы ајдын олур: Товуз өнчә әразини—шәһәрии, рајонун адыдыр. Товуз чајы да адыны ахдығы әразини адында алып. Товуз гушу исә һәмни адла Азәрбајҗаныи башға шәһәр вә рајонларыида, һәмчинии ССРИ-нин вә дүнјаныи бир чох јерләриндә дә сахланылыр. Әләвә едәк ки, билаваситә од—оғуз мәзмуиу јашајыш мәскәнләри чох гәдим тарихә маликдир вә бизә од инамыныи јарандығы илкий одсәврлик чағларыида сорағ верир. Илкий одсәврлик исә бизи 10 миң илләрлә кечмишә апарыр. Гејд едәк ки, «Товуз»ун од мәзмуиуиу гуш адында әкс етдирмәсинә башға дилләрдә дә раст кәлишир. Мәсәлән, рус дилиндә Товуз гушуна од гуш—«Жар птица» дејилир. Даһа дүрүстү: жар—жарит—дағланмағ, таврланмағ, таврид—тавранныј—дамғаланмыш, дағланмыш, тавро—дамга—од нишаны, оғуз, окс—икс бизә артыг бәллидир. Шүбһәсиз, Товуз гушу бу ады одун бүтүн рәнкләри илә көзәлләшмиш көрүмү, эләмәти сәјәсиндә газаныб. Јәни Товуз гушу да өнчә тавр гуш олуб. Заман кечдикчә бу

сөз тавр гус, тавргуз, тавгуз, товгуз, нәһәјәт, бүкүнкү Товуз шәклинә дүшүшдүр. Арашдырмамыз көстәрир ки, әфсанәви «кентавр» ады да кен—нәсил вә тавр—од нишаны, од адамы мәзмуиу илә Азәрбајҗан мәншәлидир. Елә «Ставрида» балығы да бәзәкли пулчуглары илә су тавры—од балығыдыр.

Һеродотун хәритәсиндә (е. ә. V әср) Аралыг дәнизиндән Урмија көлүнә гәдәр әразидә «Бөјүк Тавр» вә «Кичик Тавр» дағ силсиләси тәсвир едилиб. Әввәлләр, шәрһ етдијимиз кими, «Тәбриз» дә һәмни мәзмуиуадыр. Бу мәзмуиуиу да «Оғуз» олдуғуну шәрһ етмишик. Демәк, тавр дағлары—оғуз дағларыдыр вә бунун да әләвә шәрһә һеч бир еһтијачы јохдур.

«...бөјлә дәмир гапулудур».

Фузүли.

ДӘРБӘНД—ТАНРЫ ГАПЫСЫ

Тәкчә јазылы мәнбәләрдә улу шәһәримиз Дәмир гапыныи 20-дән чох ады гејдә алынмышдыр. Әчнәби тарихчиләр чалышмышлар ки, ону мүмкүн гәдәр өзүмлү-јүндән узаглашдырсылар. Вә бурада зорла узаглашдырылмаға мәруз галан өнчә «дәмир» сөзү олуб. Она сағларыи, һунларыи (күнләрини) гапысы, Албан гапысы, Дәниз гапысы вә с. дејилиб. 2600 ил әввәл бизим Дәмир гапы Иран шаһларыиыи әлишә кечиб. Башабәлә тарихчиләр исә иддиә етмишләр ки, куја Дәрбәндиин ады да о замандан «Дар бәнд»—јәни дар кечид, дар гапы мәзмуиу илә мејдана кәлиб.

Арашдырмамыз көстәрир ки, әлиндә «Дәрбәнд» сөзүндәки «дәр» «дә(ми)р»иң дахили компонентләриндән дүзәлиб. Оун «дар»—«енсиз» тәк јозулмасы сонрақы чағларыи мәһсулудур. «Дарбанд» Дәмир гапыныи «илк ады» кими «дәгигләшидрилә» билмәз. Сон археоложи газынтылар көстәрир ки, Иран ишғалчыларыиыи кәлишиндән азы 300 ил габағ—ерадан әввәлки IX әсрдә индики Дәрбәндиин јериндә јашајыш мәнтәгәси—шәһәр вә оун һүндүр даш галалары олуб. Демәли, «Дәмир» сөзү дә «дар»дан әввәл олмалы иди. (Биз «дар»ын «тарым чәкилмиш од этти» мәзмуиундан доғулуб Азәрбајҗан мәншәли сөз олдуғуну артыг шәрһ етмишик). Бурадақы «банд»—бәнд дә һүндүрлүк мәзмуиу дашыјан Азәрбај-

чан мәһһәли «бан»ын төрәмәсидир. Вә «Дәрбәнд» сөзүндә дүҗүң, говушаг, әләгә апламындан даһа әввәл галла—һүндүр сәрһәд мәзмунуну әкс етдириб. Нечә ки, Дәрбәндиң галасы да өзү гәдәр мәһһәлур олуб.

Буцулла јанашы, «Дәмир гапы»дакы «дәмир» сөзүнүн мејдана кәлмәсини ики чүр јозурлар: 1) Дәрбәнд әтрафында чохла дәмир филизи чыхарылырмыш. 2) Дәрбәнд шәһәриниңи гапылары дәмирдән имиш. Елми мәнтиги арашдырма бу јозумлары да инкар едир. Әски азәрбајчанлының инамынча «Дәмир»—«танры» сөзүндән доғулуб. «Танры кими мөһкәм, мәғлубедилмәз» әләмәтинә көрә, Јә'ни о, танры—таныр—тамир, нәһәјәт, дамир—дәмир шәклинә дүшмүндүр. Демәли, «Дәмир гапы»да сөһбәт сәдә тәсәввүрлә—металдан, ади дәмирдән кетмир. «Дәмир гапы»—«Танры гапы»—«танры гапысы!» кими улу мә'на дашыыр. Әски азәрбајчанлының инамынча јалпыз танры гапысы ән мөһкәм вә ән е'тибарлы ола биләрдән. Бөјүк Фүзулиниң «дәмир гапулу» бәхти дә мәһз «танры гапысы» олдугу үчүн ачылмаздыр. Ахы һәр нечә мөһкәм олса да, ади дәмирдән дүзәләң гапы да сындырылыр. Фүзулијә көрә исә сындырылмајан, јалпыз «өз инасафы илә ачылан» гапы танры гапысы олур. Вә шүбһәсиз, «Дәмир гапы»—«Танры гапы»—«Танры гапысы»дыр вә бу улу шәһәрин тарихи—чоғрафи мөвгәји илә бағлы олараг јаранмышдыр. Нәһәјәт, Дәрбәнд халғын дилиндә әсрләрдән бәри, слә бу күн дә «Дәмир гапы дәрбәнд» кими дә сәсләнир ки, бу да «Танры галаалы Танры гапысы» демәкдир. Һәм дә «Дәмир гапы Дәрбәнд» дејәндә биз ејни мәзмуну ики дәфә тәкрар едир, јә'ни ики дәфә «Танры гапы» дејирик.

ДАҒЛАР. Јер учалыгының үч шәкилдә ифадәсинә диггәт јетирәк: ДАҒ, ГОР, МОНТ (МОНТАНА).

1). «ДАҒ»ын оғуз—Азәрбајчан—түрк дилиндәки дағ—тао—тоо—тау—тај вариантларына «Тығ» вә «Туғ»у да әләвә етмәк олар. Туғ—чичәк вә бајраг мәзмунуну көрүнүр илкиң учалыгдан алмышдыр. «Дик—дикдир—тиг—тиг—ити уч, тағ (тағлы көрнү, һәтта «дәч»— («дәг»—«даг»)—тахыл дәрзләрини дәчләмәк, пулу овучда дәчләмәк, топламаг—чәм етмәк вә с. «Дағ» сөзү «тавр»—Од дағы, «Јерин—Одун бағрында дағ олмуш—говрулмуш» мәзмунундан төрәмишдир. Учалығы исә дағын сонракы мәзмунудур. Дағ Јерин «од көјнәјини» дешиб бајыра чыхыб. «Јағы дағ еләмәк», «үрәјә дағ чәкмәк», «сөзү ағызда дағ етмәк», «будуна дағ басмаг» вә с.

дејәндә дә одла говурмаг, дамғаламаг—од нишанлы етмәк, бишириб сафлашдырмаг апламыны ифадә едир. Демәли, дағ да Јер—Од учалығы олмагла јанашы өмчә улу од нишаныдыр—Хачдыр—иксдир—оғузду. «Евин таваны» да тавалаңмыш, таврлаңмыш, дамғалаңмыш, јә'ни хача—иксә чеврилмиш мәзмунуну санки өз уча—«евин һүндүр јери» әләмәтиндә кизләтмишдир.

2) **ГОР.** Гәдим Азәрбајчан дилиндә даға һәм дә гор (бәзән дә гар), һәм дә «гораыт» дејилиб вә бунун изләри бу күн дә јашаыр. «Гошгар—Гоша дағ, һәм дә Гоч дағ, Кач дағ—Хач дағ—Од дағ, Гораыт (Салјан јахшылығында дағ). Бир сыра һинд-Авропа дилләриндә даға **гор** дејилдији бәллидир. Вә бу «Гор» да бизә бәлли—одун дахилдә, «күл—алтында» бишмиш вә сонра бајыра чыхмыш әләмәтидир. «Јерә долмуш гор» дә һәмни әләмәти әкс етдирир.

3) **МОНТ-МОНТАНА** арашдырмамыз көстәрир ки, дағын бир сыра һинд-Авропа дилләриндәки **Монт—Монтана** ады гәдим Азәрбајчан дилиндәки «мат»ла ејни көкдәндир. Биз Јерин—Одун һәјәты доғмага һазырлашана—анаја—мата чеврилмәздән әввәлки һалыны—мантијаны ирәлидә шәрһ етмишик. «Мант»—«монт» «Од ичи»ниң «мат»а—анаја гәдәрки пилләси—һалыдыр. Дағ кими исә о, «дашмын, дашлашмын од ичи»дир. Дилимиздә бу күн дә ишләпән Мәтә—Һәр һансы јерин, кәндиң вә с. мәркәзһә, ортасына дејилир. Вә мисал чәкдијимиз «ГОРА-МЫТ» дағ ады да һәмни апламдадыр.

АРАН да одла, исти илә, ишыгла бағлыдыр. О, «Албан»ын «ал» көкүнү өзүнүн «ар»—парылдамаг маһијәтиндә сахламышдыр. Бир дә дастанларымызда Азәрбајчана «Арван өлкәси» дејилдији дә бәллидир. Көрүндүјү кими, Арван—һәм Аран, һәм дә Албан адларының мәчмусудур. «Ар»ын ишығлы, одлу, гүввәтли мәзмунундан ајдылашаң «әр»—икид мә'насы «Албан—Алпан»дакы «алб»—алп, јә'ни икид—гүввәтли мә'насы илә дә паралел сәсләнир ки, бу да «Албан» вә «Аран»ын чох узағ, лакин доғма көкә—мәзмуна—«Од» мәзмунуна (Од вә Су мәзмунуна) бағлылығыны көстөрмәкдәдир. «Албан»ын «ал» вә «бан» тәркиби бу күн дә дилимиздә ајры-ајрылыгыда ишләнмәкдәдир. «Албан»ын «бан» компоненти һәм өлкә: «бан»—«бин (ә)»—ән гәдим јашаыш јери, һәм дә ел, халг мәзмунундадыр. Јә'ни «албан» «алмәп»дир. (мән—бән һәм дә биринчи шәхсин тәкидир) Нечә ки, «бағбан» һәм дә «бағман» шәклиндә ишләнир.

Бәзиләри Албан—Алпан адынын ерадан әввәлки IV әсрдән мәлум олдуғуну билдирирләр. Лакин И. Шопени вердији бир мәлуматдан ајдын олур ки, дилимизин бу улу сөзү ерадан әввәлки 1908-чи илдән мәлум имиш¹. Бу исе 4000 иллик бир тарихдир. Вә бу тарих һәм дә албанијялылара, јәни оддиллиләрә, азәрбајчанлылара аид едиллир. Лакин биз шүбһә етмирик ки, одун—Күнәшин әламәтләри илә бағлы олдуғуна көрә «Албан—Алпан» сөзләри дә ән азы 100 миң ил јашы олан сөзләр сыра-сындадыр.

АЛ—ИНАМДЫР. Чүнки һәјат рәнкидир. Онда Одун култ кими һәр ики—һәм мүсбәт, һәм дә мәңфи «тәсир-лилији» әксини таныб. Мәңфилик Одун бүтүн әламәтлә-риндә өзүнү көстәриб. О чүмлүдән «Ал» да Хејирлә ја-пашы, һәм дә шәр гүввәләри тәмсил едиб, горхулу руһун дашыјычысы олуб. Бу заман «ал»дан «һал»а чеврилиб. Бәлкә дә «ал»ын—Одун јапдырыб күлә дөндәрмәк, ши-кәст етмәк, ејбәчәр һала салмаг «бачарығы» ону гор-хулу—руһун «һал»ын «јарадычысы» етмишдир. «Һал»ын шәр гүввә кими көзә көрүнмәси бәдбәхтликдән хәбәр вермишдир. Республикамызын әразисиндә «аларвады» адлы топонимләрә тәсадүф едилмәси һәмин мәңфи ина-мын изләридир. Нағылларымызда «һал» кәлиб ушағы апарыр. Јахын кечмишәдәк ушағлы гадыплары вә ушағ-лары «һал»дан горумаг үчүн дуа јаздырмаг, чинләри говмаг вә с. кими «тәдбирләр» көрүлмүшдир. «О јандан кәләндә горхдум, елә бил залымын ғызы һалдыр», «дөшү һал дөшүнә охшајыр». «Диниб данышмыр, елә бил буну һал апарыб», «мәни диндирмә, һалым өзүмдә дејил» вә с. Одун өзүнүн дә бүтөв һалда һәм дә горхулу руһун да-шыјычысы олдуғу бәллидир. «Сәни көрүм од ағзында кедәсэн», «Од апармыш бир јердә дурмур» вә с. «Од ки-ми ишләјир» ледикдә исе артыг одун һәрәкәтверици, һә-јатверичи гүввәси, танрылыг маһијјәти јада дүшүр. Азәр-бајчанлыларын (бир сыра түрк дилли халғларын да) гәдим инамында ал һәм дә доғум илаһәсини билдирмиш-дир. Халг рәвајәтләриндә бу күнәдәк јашајан вә горхулу руһ кими чыхыш едән һал анасы—ал анасы һәмин ипа-нышпа бағлыдыр. «Китаби Дәдә Горғуд»да әр өз гады-шыпа һалалым дејир². Палалым, јәни евин көмәкчиси, ушаг доғаны (доғум илаһәси) һәр евин (әрин) «өз һа-лалы» мәһз «өзкә» олмадығындан мәңфилик маһијјәти-

ни итирир. Әр үчүн, ев үчүн ән инанылан, ән етибарлы ана вә хатын олурду.

Әлбәттә, «һал» сөзү заман кечдикчә әзәли функција-сыны итирир. О, даһа чох исанын һалы—дахили вәзиј-јәти, сағламлығы, әһвали-руһијјәси маһијјәтини газаныр вә јенә хејирли од олур. Јахын адамларымыза «һалын нечәдир»—дејә мурачиәт едәндә—«дахиллидәки од—ал јахшымы» јаныр, ганын алдырмы, чохдурму, даһа доғру-су, кифәјәт гәдәрдирми, норма һәддиндәдирми, тәмиздир-ми, дүшүнчәләрин ишығлыдырмы, одлусанмы, шәп әһвал руһијјәлисәнми?» вә с. демиш олуруг. Вә ону мәһз белә көрмәк истәдијимизи билдиририк. Бу исе улу од—ал шымын көһнәлмәјәи, јашары изләридир.

Алнымыз бәдәнимизин ән јухары һиссәсидир. Улула-рымыз она од—ал ады верибләр. Ал-ын—од олан, ал олан јер. Чәнуби Азәрбајчаңда ерамыздан 1400 ил әввәл Гаһгај адлы азәрбајчаңдилли гәбилә јашајыб. Бу күн дә онлар Тәбриз јахынлығында јашајырлар вә Тәбриз ләһчәсиндә дә данышырлар. М. Сејидов Гаһгајлары «алнында ај оланлар» адландырыр. Гаһга да алын де-мәкдир. Алнында ај кәздирмәк од—ишыг кәздирмәкдир.

ГАХ. «Гајанын гашы»—лап јухарысы, бир дә «башы-па гахыр» дејирик. һәр икисиндә «гах»ылан јухары олур. Елә ГАХ шәһәр ады да «гаһ» сөзүндән јараныб. Гәдим-дә шәһәрин ән сечилән—мәркәзи һиссәсинә һәм гаһ де-јилиб, һәм дә Гах, шаһын, ханын, шәһәр бөјүјүнүн сарајы—имарәти шәһәрин һарасында көрүнмәсиндән асылы олмајараг гах адландырымыш¹. Гаһ-гах, ш—х әвәз-ләнмәси һәмин сарајын, галанын бәрклијини, һакимијјәт ишаны олмасыны јада салыб. Мејвә гурујанда гаха, дәри, чәрәк—гахача, дөндү,—дејирик. Демәли, гаха дөн-мәк мәһз гурумаг, бәркимәк маһијјәти газаныб. Лакин тәбии ки, ибтидан азәрбајчаңлы гурулуғу, бәрклији өнчә дашда, гајада мүшаһидә едиб. Биз «х» сәсинин гурулуғу-ла, бәркликлә әлағәли әксетдиричи олдуғуну, дашын јерин бағрындан дашыб дышары—чөлә чыхмасыны, он-дакы «д—т» (таш) компонентинин одун изиндән галды-ғыны вә бүтөвлүкдә дашын бишмиш, бәркимиш, даш-лашмын од олдуғуну да гејд етмәлијик. Көрүнүр «даш» да «өнчә» «дас» олуб, бурадакы «с» тәркиби сују тәмсил

¹ И. Шопен. Гафгаз. СПб., 1860, с. 361.

² «Китаби Дәдә Горғуд». Бақы, 1960, сәһ. 3.

¹ Өзбәк халғларынын тарихи. Дашкәнд, 1950 (русча), сәһ. 207.

едиб. «Гуру даш» исә ән сусуз, сујун һеч бир изи галма-
 жан дашдыр. Даш кәсиләркән, сундырыларкән, ајагла-
 наркән «х» сәси чыхарыр, хырылдајыр. Вә бу хырылда-
 масы онун «ән гуру» хассәсини әкс етдирмиш олур. Вә
 бурадан да дашын һәм дә «хыр» ады мејдана кәлир. Кү-
 ман ки, «хырда» да дашын һәмни ән гуру хассәси илә
 бағлы бир сөз олуб—хыр даш—ән гуру даш мәзмуну га-
 заныб. Бәлли олур ки, «хыр» сөзү фарс вә түрк дилләри-
 нә улу дилдән паралел сурәтдә кечиб. Хорулдајан ада-
 мын да богазы гурумуш олур. «Лап гуру»јанда исә—бо-
 гуландә хырылдајыр—дејирик. Хор-хор јатап пишик,
 хорна чәкиб јатмаг, гахынч јери олмаг, горхмаг, јахшы-
 лығын бана гахылмасы, гуру ағачын харт гырылмасы,
 ушағын гәнди харта-харт јемәси, даилананда сәсини
 хырп кәсмәси вә с. «Х» бушларда гурулуғ, бәрклик
 ролуну ојнајыр. Бир дә вар, хараба јер—ән гуру, ән су-
 суз—һәјаты олмајан јер. Билирик ки, од һәјатын баш-
 лангычы олса да, тәкликдә—сусуз һәјаты јарада билмир.
 Одур ки, ән гуру—ән сусуз јерә мәһз хараба дејилир.
 Хараба—хар оба демәкдир. Амма ән јахын мәнбәләрдә
 дә харабанын харабај — карабај вариантлары да
 фарс сөзү, «фарс дилиндән алынмыш» гәләминиә ве-
 рилир. Көрүндүјү кими, «хар оба»дан јаранмыш «хара-
 ба» вә онун бүтүн вариантлары Азәрбајчан дилинә мән-
 сусудур. Бир сыра һинд—Авропа дилләриндә даша—кар
 дејилир. «Қар»дан «кархана»—даш сви, карет (магара)
 вә элемент ады јараныб. Әслиндә кар вә карет дилнимиз-
 дәки хар—хыр—даш сөзүндән төрәмишир. «Үзүмә
 хор бахды», «мәни хар еләмә», јә'ни үзүмә гуру, сәрт,
 нис бахды: мәни нис еләмә, хараб еләмә, јә'ни «ән су-
 суз» даш кими гурутма, һәјатымы алма. Хари бүлбүл—
 дашлығда — хырлығда—тәһалығда—гәрибликдә охујан
 бүлбүл. Хараб мејвә, су, һава, һалын хараб олмасы—
 јенә дә хар оба—ән сусуз јурд јери—мә'насына сөјкәнир.
 «Мәни гуру јурдда гојду». Бурада «гуру» бирбаша—
 «хар»сыз ишләниб. Јахуд, оба көчүб, јурду галыб. Бу-
 рада да көчүб һәр шеји дејир. Обанын көчмәси һәјатын
 көчмәсидир. һәјат көчәндән сонра онун јери ән сусуз,
 (су олса белә!) ән гуру, ән фәрәһсиз, чансыхычы олур.
 Гар бәркијәндә харлајыр. Ал—хара—ән гуру ал (ишәк).
 Пахыл ағармаз. Чүнки јахшыны көзү көтүрмәдијиндән
 ичи гунгурудур. «Пахла»да, «нохуд»да, «гохумаг»да,
 «хыралығ»да (јемшиликдә—бостанда) «хора үзүм»дә,
 «хар тут»да вә с. јенә дә «х» сәси гурулуғу, бәрклији

(һәм дә хырда дашлара охшарлығы) тәмсил едир. Бәс
 «Х» бүтүн сөзләримиздәми гурулуғу, бәрклији тәмсил
 едир? Бу суалын чавабы әлавә арашдырма тәләб едир.
 Сонралар «хыр»дан «хырда-хуруш»—«хырда-пара»—
 «хырда пул» вә башга сөзләр дә мејдана кәлиб.

КӘНД—ХАНА. Гәдим Азәрбајчанда кәндә—ОБА,
 шәһәрә исә КӘНД дејилмишир. «Оба»ны шәрһ етми-
 шик. Арашдырмамыз көстәрир ки, ШӘҺӘР—Ишығы,
 сују вә һавасы олан јер мәзмунундадыр вә бу сөздә
 ишығлығ даһа артығ дәрәжәдә нәзәрә чатдырылыр. Шә-
 һәрдә обадан фәргли оларағ һәјәтләр балача, евләр ја-
 хын-јахын олуб. Евләрни чоһу дашдан тикилиб, һүндүр
 даш һасарларла вә бирликдә даш гала илә әһатәләниб.
 Мәһз дашларын чоһлуғу илә јаранмыш јашајыш јери
 Нах—нак—наһка — наһка—наһкан кими дүшүнүлүб.
 Наһкан—Наһканд—дашлы од олан јер мәзмуну јараныб.
 Нәһәјәт, тәләффүздә ад мүхтәсәрләшиб. Нах—анчағ
 дашлы әразијә, КАНД—КӘНД дашлардан гурулмуш,
 «даш боллуғу» илә сечилән, одлу, ишығлы, сулу јә'ни—
 һәјаты олан инсан дүшәркәси кими таныныб. Шәһәр—
 КАНД—КӘНД оба евләриндән формасына, букүнкү
 мә'нада һәндәси гурулушуна көрә сечилиб. Даһа доғру-
 су, бир-биринә јахынлығы вә охшарлығы илә дә. Она
 көрә дә оба евләрниә суја, торнаға, әкипә даһа чоһ бағ-
 лылығына көрә дам, св, кәнд—шәһәр евләрниә даш кө-
 рүмүңә, ејни, «стандарт» бичиминә вә дүзүлүшүнә көрә
 КАНА, нәһәјәт, ХАНА дејилиб. Халғын баятысында да
 дејилир: «Евләри вар хана-хана». Јә'ни евләри вар дүзүм-
 дүзүм, јан-јана, һәм дә ханадырса, демәли, мүтләғ шә-
 һәр—Кәнд евләридир, форма охшарлығлары—квадрат
 бичимли вә дашларынын чоһлуғу илә дә сечилир. «Дам»-
 дан «дом» јарандығы кими, «Кана»дан—«хана»дан да
 «хата» јараныб. Канд—Ката—Кат(ј)а—Қадын—Гадын,
 Ханд—Хата—Хатын — ана—Һәвва—дүңјанын су баш-
 лангычына бағланыр. Етимолокијаја көрә «Гадын—Ка-
 тын—Хатын» јалныз Азәрбајчан дилинә (вә она гоһум
 олан дикәр түрк дилләринә дә) аиддир. «Хана» илә «ха-
 та» вә «хатын» арасында чоһму мәсафә вар? Бир мәсәлә
 там ајдындыр: «хана» тәркибли—сонлуғлу јер вә әшја
 адларымызын Азәрбајчан дилиндән кәнарда ахтарылма-
 сына һеч бир лүзүм жоһдур.

Бәс «Нахын?» «Нәһш»? Нах—гуру даш, сонралар һәм
 дә метал, ағач вә с. үзәриндә бәдни чызығлар ачмағдыр.

Фикримишчә, «Нагш» эрәб вә Азәрбајчан дилләриннә улу дилдән паралел сурәтдә кечән бир сөздүр. Нечә ки, көрүнүр эрәбләр «Нахыш»да өз дилләринин дахили гануналарына ујғун олараг «а»ны «ә», «х»ны «г» илә әвәз етмишләр.

Дилмишин «Нахыр» сөзүндә һәм «пах», һәм дә «хыр» иштирак едир. Јә'ни о, «нахыр» көклүдүр. Нахыр, јә'ни гуру вә дашылы јер—мал-гаранын ајағы алтында бәркмиш, гурумуш, сәртләшмиш јол, әрази вә һәмин әразидә отлајан мал-гара.

БЕЈЛӘГАН

Бейләган бир күл иди
Дөрд јаны сүнбүл иди.
Ону хозан совурду,
Демә белә күл иди...

Ашыг дејәр Бейләган,
Белә дүшүн, белә ган.
Јетишәр һагг заманы,
Јердә галмаз белә ган.

Һагг заманы Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси илә јетишди. Бир чох улу шәһәрләримиз кими Бейләгана вурулан јаралары да сағалтдыг. Јадыма плакаторлар дүшүр. Онларын иши анчаг оғурламаг вә оғурладыгларыны өз адларына чыхмаг үчүн һәр чүр һијләјә вә зоракылыға әл атмагдыр. Бири бир шаирин дөрд мисрасыны, бири бүтүн јарадычылыгыны (Бодештед кими!), бири дә әввәл бир шәһәри, сонра да бир өлкәни бүтүнлүклә өз адына чыхмаг истәјир. Анчаг һамысы кеч-тез ифша олуноурлар. Ганичән Иран шаһы I Губад да Бейләганы һијлә илә өз адына чыхмышды. Куја бу улу шәһәрмишин бипасыны о, «гојубмуш». Бу ујдурмадан сонра «Бейләган» сөзүнүн мә'насыны да «ән-әнәви гајлада» фарс дилиндә јозмаға чалышышлар. Бурада «беј»—«бәј»—«бог»—танрыдыр. Демәли, «Бейләган» «Бейләкан» («д») олуб. Јә'ни **танры шәһәри**. «Бейләкан(д)» варианты да буну тәсдиг едир. «Бил» гәдим Азәрбајчан дилиндә хәјирли, шәфа верән битки, «капд» нә билдиримиз кими, шәһәрә дејилиб. Фикримишчә, «бил» әразинин ады илә бағлыдыр. Белә ки, Бейләганын јерләшдији Мил дүзүнә Илчуг—Әнчәрәк дүзү дејилиб. Бу да ишыглы, отлу-сулу, бәрәкәтли јер демәкдир.

Нечә ил әввәл Бейләганда комсомол катиби Аллаһверди Сүләјманов вә Милли гочамаи сакини Гоча Кәзәловла (инди о, Ағдамын Маһрызлы кәндидә јашајыр) бирликдә улу Бейләган шәһәринин харабалыгларына үрәк ағрысы илә тамаша едирдик. Гоча әми мәним «Бейләган» бајатыларымдан бирини өз әлавәси илә («хәзан»ы «фәләк»лә әвәз едәрәк) тәкрат еләди:—

Бейләган бир күл иди
Әтрафы сүнбүл иди.
Ону фәләк совурду,
Демә белә күл иди...

Санки әсрләр ардында Бейләганын торнагына гарышан гәһрәман бабаларымыз Гоча әминин сәсинә сәс вердиләр:

Јағы кәлди буз кими,
Биз сөндүк улдуз кими.
Нәспләр јад еләсин
Бизи дә оғуз кими...

Оғуз овладлары улу оғуз үнванларыны унда билмәзләр.

ГАЈЫ ГАЛАСЫ—ГАЛАГАЈЫН. Дәдәм Горгудун дасташында Гајы гәбиләсинин дә ады чәкилир: «—Ахыр заманда ханлыг керн Гајыја дәкә, кимсәнә әлләриндән алмаја, ахыр заман олуб гијәмәт гопунча»¹. (Бурада сөһбәт ханлыгы—Оғуз гәбиләләринә башчылыгы Гајы гәбиләсинә чатмасында (чатачагында) кедир. Бу күн кү Сабирабад шәһәринә говушмуш гәдим ГАЛАГАЈЫН кәнди Гајы гәбиләсинин адыны јашатмагдыр. «Гајы» шәкилчә «гаја»—«гајын» вә «гајым» сөзләри илә дә туш кәлир. Онларын мәзмуна гопумлуғуну күман етмәк олар. Гаја да архадыр, гајын да. Дилмишдә «гајым—гәдим» сөзләри вар. «Сәни гајым-гәдим оласан». Бәлкә дә «гајылар кими гәдим оласан, чох јашајасан» демәкдир. «Гајым»ын гәдимликлә јанашы «бәрк» мә'насы да мә'лумдур.

Мәним кими бир сирдашын јанында
Гајым-гајым сарымағын нәдәндир?

(М. П. Вагиф).

Јә'ни бәрк-бәрк һијә сарымысан? Әрин вә ја гадынын гардашынын—гајынын бәрклик, мөһкәмлик—гаја

¹ Китаби Дәдә Горгуд. Бақы, 1962, сәһ. 11.

кими арха олмаг мазмуну илэ јанашы истилик, е'тибарлылыг, доғмалыг ифадэ едэн мәнәләрү да вар. Вэ һәмни мәнәләр ону одла баглајыр. Елә гајын ағачы да бу көкдәндир. Гајын ағачы од кими јарашыглы, шүа кими ағ вэ дүз гамәтли көрүмү илэ оду тәмсил едир. Оғуз да билдијимиз кими од пәлидир. О, улу әфсанәмиздә дан јеринин шүасы илэ габа ағачын коғушуна ешиб. Јә'ни «Габа ағач» Оғуза ана олуб. Дастанда да дејилир: «Анам адын сорар олсан—Габа ағач». Бурада ағачын габалыгы онун галышлыгы, мөһкәмлији, е'тибарлылыгы мазмуну дашыјыр. Фикримизчә, бу ағач јерин үст гаты, онун һава, су вэ битки илэ тәмасда олан торпаг габыгыдыр. «Галын Оғуз бәјләри» ифадәси дә јенә дә мөһкәм, басылмаз, ағыр, гүввәтли, чохлу аңламындадыр. Сопралар гајын тәкчә гадынын, јахуд әрин гардашы јох, һәм дә үмумијјәтлә, киши мәнәсында аңлашылыр. Аңчаг ағачы тәмсил етмәсинә көрә, о, ана—су башлаңғычына сөјкәнир. «Гајыһана» сөзү дә бу мәнәдан доғулуб. Һәмни мәнәдан «гәјјум» ифадәси дә јараныб. Гәјјум да «Габа ағач», «Оғузу горујан» тәк һимајә едәндир.

Гајылар да бајатлар кими улу Оғуз сојларындандыр. Гајыларә гәдим Азәрбајчанын чох јериндә тәсадүф едилиб. Онларын улу мәскәләриндән бири дә Күр—Араз овалыгы—ајмагы—ојмагы олуб. Вэ онлар гәдим Суговушандакы (бәлкә дә Күрлә Аразын говушмасындан чох-чох әввәл) Гајы обасынын—шөһәринин әтрафында ону дүшмәнләрдән горујан гала умалтмышлар. Ел «шөһәр олмаз галасыз» дејиб. Галагајын да гајыларын галасы имниш. Букүнкү Сабирабад—Галагајын исә сакинләринин һүнәрли ишләри илэ галалыдыр.

ХЭЗЭР—ОГУЗ ДӘНИЗИ, ГАФГАЗ—ОГУЗ ДАҒЫ

Арашдырмамыз көстәрир ки, Хэзэр—од дәннзидир. Һәм дә бу улу сујун дилимиздәки сонунчу адыдыр. Гәрибәдир, рус дилиндә о, ијә «Каспи» јазылыр? Мәкәр «Хазар» јазыла билмәзми? Хэзәрин ән илк адларындан икисини јада салаг: «Һиркан» вэ «Сармат», «Һиркан» «горган»ын букүнкү вариантыдыр. Јә'ни, горган—гыркан—гыркан вэ Һиркан, Куркан да олуб. Гыр—Гор—Гир—Һир—оддур,—кан—ган исә маједир. Ганда гатра-

нын—гаты ганын үнсүрү вар. гаты ган да «мат»а—«маг»а, «магма»ја бағланыр. Әски оғуз нефти Хэзәрдә нә вахт көрүб? Буну дәгиг демәк мүмкүн олмаса да, изләр Сармат дәннзинин Мачарыстандан Арал дәннзинәдәк чох бөјүк эразини тутдуғу 100—150 миш ил әввәлә апарыр. Бөјүк Сармат ады да онун дәннз кими мөвчуд олдуғу әсрләрдән галыбса (һәр һалда бу адлар нә беш, нә дә он миш илин сөзү дејил, даһа гәдимдир) о тарихи Сармат дәннзи өзү илэ бирликдә јујуб апарыб. «Һиркан» «Сармат»дан әввәл һесаб олунур. Амма дахили компонентләри вэ мазмун охшарлыглары онлары јашдан едир. Сармат Сар вэ мат тәркиблидир. «Мат»ы билirik, одун бәтнидир, маддәдир, аналыгдыр, анадыр. Сар—улу од—Күнәш рәнкинн, сарыны тәмсил едир. Улуларымыз көјдәки Аја да Сары Ај демишләр. Ән јарашыглы ев, ән көзәл гадын да сарај, Сары Ај адланыр. С—ч әввәләнмәси илэ «сары»нын сар—чар вариантлары јараныб. Чар—рач—рач, ра—Күнәш, танры. «Ра» бирбаш Күнәшдир. О, Рапчо—шаһ сарајы, рәис, чарһовуз адларында, сарај—евләринн, суларын, дағларын, шөһәрләринн, даһа чох исә гызларын адында (Сарај, Сара, Сари) «Сары кәлин» маһнысында вэ с. јашамагдадыр. Демәли, Сармат—Чар мат—Чарбәтн—Чар ана—Чар дәннз мазмуну дашымышдыр. Вэ бу сонунчу ад Сарматын бир вахт дүнјанын мәнз ән бөјүк—ән шөһрәтли су аңасы—дәннзи олмасы илэ дә там үјгүн кәлир. Бәс «Каспи?» Бәзиләри ону «Хэзэр»лә ејинләндирир, Хэзэр халгынын—тајфасынын ады илэ баглајырлар. Тарихдәки Хэзәрләри—Хэзэр халгыны Дыш оғузлар—бајыр, кәнар, гоһум оғузлар кими таныјырыг. Онларын мәнз Од дәннзинин—Хэзәрин әтрафында јашадыглары үчүн бу ады дашымалары тәбиндир. Каспи тајфалары да оғуздили олубла. Лакин арашдырмамыз көстәрир ки, онларын «Каспи»—«Каспиләр» адланмасы елми бахымдан өзүнү доғрултмур. Әслиндә, «каспиләр» дә мәнбәләрдә хатырланан кас—газ—саг халгыдыр. Демәли, һеч вахт «намә'лум дилли» ајрыча Каспи халгы «каспиләр» олмајыб. Бу, елә таныдығымыз саг халгы имниш. Вэ «Хэзэр»ин «хаз» көкү «газ» «гас», пәһәјәт, «кас» шәклинә дүшүб. Лакин бу улу сөзләринн дә ана көкү һаггында дүшүнмәдән «Каспи»ни фарс дилиндә «ат» мәнәсында сәсләнән «асп»ла зорла бирләндириб, Хэзәри—«(К) асп»—«Ат дәннзи» адландырмаға да угурсуз чәһдләр едилиб. Ағыла кәлмәјиб ки, «Каспи» сөзүндәки «пи» мәнз сују тәмсил едир. «Пи»

компонентини дикәр дәннз вә чај адларында да көрүрүк: «Миссенс + ни» чајы јерли дилдә «Ана су» (чај) адлапыр. Бурадакы «ни» мәһз сују тәмсил едир. «Кара + иб—Кар + иб дәннзи»ндә дә «дәннзи» сөзү артыгдыр. Белә ки, «Кас + ни»—Кас—сак—саг—сују, «Кара + иб (ип) «—Гара су» демәкдир. Бунула белә «Каспи»нин Хазни—Газни вә Гасни вариантлары да олуб. «Гафгаз»да «Газ» компоненти һәм дә заг—саг—сак, јә'ни акс—ОГУЗ анламындадыр. Бунула да арашдырмамыз көстәрир ки, Хәзәр—од дәннзи, огуз дәннзи, Гафгаз—од дағы, огуз дағыдыр.

ЈАКТАН, АҒДАМ. «Албан тарихи»ндә Бәрдә һәндә-вәриндә Јактан јер адындан сөһбәт кедир¹. X әср әрәб мүүәллифи Әл Истәхри Јактан јашајыш мәнтәгәси илә бағлы чох гиймәтли мәлүмат верир. «Бурадан (Бәрдә-дән—Ә. Ф.) бир фәрсәхдән дә аз мәсафәдә онула јахшы мүнәсибәтдә олан Әл-Әндәрәб адланан јер вардыр. Бура (јә'ни Бәрдә—Ә. Ф.) Кәриә, Ләсуб вә Јәгтан арасындадыр. Вә саһәси бир күнлүк јол әразини тутур. Бура һәр чүр мөјвәли бағ вә бостанларла долудур»².

Кәриә көһнә—Бәрдәнин чәнубунда јерләшән индики Кәрәнә кәндидир. Бәрдә илә онун арасындакы мәсафә чох дејил. Јәгтан (Јактан) нәә Әл Истәхрини мисалында ахырынчы, мәһз «бир күнлүк јолун» сонунда јерләшир. «Бир күнлүк јол» 50 километрә бәрабәрдыр. Бу да индики Бәрдә илә Ағдам шәһәри арасындакы мәсафәјә ујғун кәлир. Бу мүгајнәә Јактанын индики Ағдам шәһәри илә ејни нөгтәдә, ја да онун лан јахынлығында олмасына күмән артырыр. Фикримизчә, Јактан—«Сактан»ын вариантларындан биридир. Сагларын (Сакларын) Гарабағын гәдим сакиләриндән олдуғу, онлара һәм дә Јајоғлар—Сагоғлар дејилдији дә бәллидир. Беләдә апланышыр ки, Јактан—Сактан—Саг өлкәси—Сагстандыр. Орта әср мәһбәләриндә Азәрбајҗанын Күр—Араз овалығынын шимал-ғәрб һиссәси, о чүмләдән индики Гарабағын чох һиссәси дә Сакасена (Сисакан) адланмышдыр. Јактан—Сактан һәмни тарихи вилајәтнин баш шәһәрләриндән дә ола биләрди. Демәли, Јактан—Сакасена, јә'ни «Сак өлкәси» мәзмуну илә Азәрбајҗан тарихи үчүн чох гиймәтли фактдыр. «Ағдам» нәә билдијимиз ки-

ми, дилимизин ән гәдим адларындандыр. Одуң мүгәд-дәс, ағ рәһкинн вә «дам»ы—еви тәмсил едир. Күман ет-мәк олар ки, һәлә ерамызын әввәлләриндә («Албан тарихи»нин ераһы I—X әсрләрини әһатә етдијини нәзәрә алсағ) Јактан галасынын—шәһәринин гоншулуғунда Ағдам адлы јашајыш мәнтәгәси дә вар имиш. «Албан тарихи»ндә дә, башга гәдим мәһбәләрдә дә кичик јашајыш мәнтәгәләринин адлары гејд олунмурду. Демәли, сонралар Ағдамла Јактан бир-биринә говушмуш вә даһа улу ад олаң «Ағдам» кими танынмышдыр. Јә'ни «Шәкп» илә «Нуха» ејни шәһәрин ады олдуғу кими, «Јактан» вә «Ағдам» да бир улу галанын—шәһәрин ики ады имини вә хејли сонралар бу адлардан бири тарихин архивинә көчүб. Вә бүтүн бунлара әсаһанарағ дејә биләрки ки, Ағдам шәһәри һәлә VII әсрдә дә шәһәр-гала кими мөвчуд олмушдур. Вә бу да Ағдамын 1741-чи илдән һесаб олунан јаранма тарихинә јенидән бахмағ тәләбинн ирәли сүрүр.

Бәс «Ағдам» сөзүндәки дам доғруданмы ев мәзмунундадыр? «Ағдам» садәчә «ағ ев»дирми? Арашдырмамыз көстәрир ки, бурадакы дам «ев»дән әввәл «һәјат верән, гадын,—дам(а)—ана—мад—мағ мәзмуну дашымышдыр. Вә һәмни һәјат верән гадын—ана торпағдыр. Демәли, Ағдам—инығлы ана, ағ одлу, бәрәкәтли торпағ кими тәбни чоғрафи әләмәти илә һәјат ағачы—еви мәзмунуна маликдир. Гәдим Биләсувар галасынын јахынлығындакы Ич вә Чөл Ағдам шәһәрләри дә һәмни мәзмуну дашымыш, букүнкү Ағдам кәнди (Товуз) вә Ағдам ғышлаг јери (Абшерон) һәмни мәзмундадыр. Сак—акс, огуз галасы Јактан нәә индики Ағдам шәһәринә гоншу олуб, сонралар ова говушмушдур.

БИР ДАҢА УЛУ ДИЛ ҢАГГЫНДА

Профессор Тоғиғ һачыјев јазыр ки, дилин мәһшәји һаггында ики нәзәријә вар, һәр икисинин дә көркәмли тәрәфдарлары вар: монокенезис (дүнја дилләринин бир көкдән төрәмәсини гәбул едир), поликенезис (ејни вахта бир чох дилин мејдана кәлмәсини тәклиф едир)¹. Бизим арашдырмамыз мәһз монокенезисин һағлы олдуғуна кәтириб чыхарыр. Илк һисәп бирликләри (бир-бириндән

¹ Муса Гағангајтуғлу. Албан өлкәсинин тарихи. СПб. 1861, с. 247.

² Азәрб. ССР ЕА тарих институтунун архиви. Сәһәд 1606. II китаб, сәһ. 113.

¹ Бах: «Азәрбајҗан» журналы, 1988, № 8, сәһ. 162.

Һәтта бөјүк мәсафә узаглыгына бахмајараг) улу дилин јарапмасына хидмәт көстәрмишләр. Бәлкә дә иһсан һәсли бир нечә миһ ил тәк, гоһа вә үч сәсли сөзләрдән ибарәт улу, ваһид дилдә данышмыһ, ону јүз илләр әрзиндә чилаламыһ, формаландырмыһ вә зәикниләшдирмишдир. Поликенеһиз дилин јарапмасы кими әһ чәһин, әһ әзаблы вә узунөмүрлү бир просеси чоһ аһан бир иһ кими гәбул едир. Поликенеһиздән белә чыхыр ки, һәр тајфа «өз торпагында» бир нечә күндә аһанлыгла «мејмундан иһсанә чеврилди». Вә чәһин бир нечә әј әрзиндә «өз дилин» јаратды, сонра да бир тајфа о бири тајфадан өз дилин зәикниләшдирмәк үчүн әлборчу сөз алды. Шүбһәһиз, еһми практика вә мәһтиг бу чүр бәһит тәһәввүрләрн гәбул едә билмәз. «Ејни ваһтда бир чоһ дил» һансы базис әһасында јарана биләрди? Поликенеһиз буна чаваб вермир. Верә дә билмәз. Базис улу дилдир ки, бүтүн илк тајфалар тәрәһидән миһ илләр әрзиндә тоһланмыһ, чоһдильлилик дә мәһз һәмни базисдән старт көтүрмүшдүр. Бу мәһнада мөнөкенеһиз ганунаујғунлуғдур, поликенеһиз—хаосдур.

Мәһһур совет аһимләри И. М. Дјаконув, Л. С. Бажун, А. В. Дыбон, Т. Ј. Желизареһкоһун, В. В. Иванов, А. А. Королјов, С. Л. Николајев, В. Е. Орлун, В. Ј. Порхамовскиһин, С. А. Старостин, О. В. Столбоваһын әһ јени фәрзијәләри әһасында тәртиб олунмуһ иһләүстрасијада¹ дүһја дилләриһин индики Кичик вә Он Сәһја вә Гафгаз әразисидән, һәм дә ики «дил ағачындан» тәрәһиди билдирәләр. Биринчи, бөјүк «ағач» «Поһратическјје», 2-чи, Кичик «ағач» «Сипокавказскије» адланыр. О чүмләдән түрк, рус вә дикәр һиндавропа дилләри, јанон. Кореја, монгол, күрчү, еһам вә семит дилләри дә «биринчи ағачдан», јәһни биринчи улу дилин тәрәһәләри һесаб едиләр. Шүбһәһиз, бу тәһвир өзү дә дилин мәһһәһи һаггында аһтарышлары һени вә чоһ һијмәтли бәһрәһидир. Лакин фикримизчә, о да там дејил. Ики әһ гәһим дил ағачы да бир ваһид, бир көк үзәриндә учала биләрди. Јәһни јалһыз бир үмуми дил ағачындан сөһбәт кедә биләр. Базис мүтләг нәзәрә аһынмалыдыр. Бу иһә, бир даһа гејд едирик ки, илк иһсан бирликләриһин миһ илләр әрзиндә биркә шүурлу фәһлијјәтләри сәһсиндә јаратдылары улу дил оһмушдур. Вә һәмни илк, ваһид улу дил бу күн дә бүтүн мөвчуд дилләрдә пара-

лел сурәтдә иһләһән компонентләрдә јашамағдадыр. Вә бу, тарихи инкишафын мәһсулудур, ганунаујғунлуғдур.

Менделеев чәдвәһиндә элементләри һәһны вә сырасыһы мүйјән етмәк мүмкүн олдуғу кими, сөзләри һәһны тәһкил едән компонентләри дә һәһны вә јерини мүйјән етмәк мүмкүндүр. Јәһни дүһја дилләриһидә сөзләр сәја кәһмәсә дә компонентләриһ (јәһни бир, иһки вә үч һечалы сөзләриһ) конкрет сәји вардыр. Һәм дә әһ илк компонентләр көк компонентләрдир. Онлары дә јерини, сырасыһы мүйјән етмәк кәһчәк арашдырычылары үзәриһә дүшүр. Мәһләһ, дејәк ки, Ар (Әр)—1-чидир, Ра—2-чи, Мағ—1-чидир, Гаһ—2-чи, Атр—1-чидир, Тар—2-чи вә с. Дикәр компонентләрдә ардычыһлыг бу шәһилдә оһмаја да биләр. Вә буну да јәһниләшдирмәк кәһчәк арашдырычыһын үзәриһә дүшүр.

- Арашдырмамыз көстәрир ки, әһлиндә һәм Азәрбајчан, һәм дә дикәр дилләрдә бүтүн иһи вә даһа артыг һечалы сөзләр ја дүзәһтмә, ја да мүрәккәб сөзләрдир. Чоһ һечалы сөзләри һәр һечасы бир компонентдир. Вә јалһыз бир һечалы сөзләр сәдә сөзләрдир. Сөзләр һаггында бүтүн дилчиләри һикри тәһрибән беләдир: «фиһан сөз фиһан дилә аһддир». Тәһсүф ки, бурада еһимолокија јада дүшмүр. Еһимолокија әһрича, вачиһ предмет кими һә орта, һә дә аһи мәкәтәһләрдә өјрәһилмир. Аһма һеч оһмаса, дилчилијин инкишафы һәмниһә мәһз әһрича предмет, күрә кими өјрәһилмәһидир. Вә мәһз дәһиг еһимоложи тәһлиһ әһасында бир даһа гәһи мүйјән етмәк олур ки, Азәрбајчан халгыһын улу әһсанәләри, һағыллары вә даһтанлары, о сырадан улу «Авеста», «Китаби Дәдә Горғуд» вә «Короғлу» мәһз Азәрбајчан торпагында, Азәрбајчан—оғуз—түрк иһтиһаи-сијаси вә әдәби-еһми мүйһитиндә дүһјаја кәһмиһ вә һәр үчү биһаваситә Азәрбајчан халгыһын өһмәз әдәби әһридир. Вә һәр үч даһтада чәрәјән едән һадисәләриһ, гәһрәһанларыһ, јерләри һәһс үһванлары да өһчә шималы-чәнублу Азәрбајчан торпағларыдыр.

Мәһһур инкиһис түркологу Е. Ч. Пуллиһенк «Е—ЧЖИ» вә «ГАТУН» сөзләриһин еһимолокијаһыһы аһмаға чәһд көстәрир. О, һәр иһи сөзүн «Чин мәһһәһи» оһа билмәһи күмәһыһа кәһир¹. Вә билдирир ки, «гатуһ» («хатыһ»—«гадыһ») түрк дилләриһидә титул—рүтбә оһу

¹ Бах: «Знаһије Сила» журналы, М., 1985, № 7, сәһ. 9.

¹ Бах: Зарубеһнаја түркологија. I бораһыһыһи. М., 1986, сәһ. 58.

вэ «гатун» түрк диллэри үчүн «кәлмә сөз» имши. Белә ки, «гатун» («хатун») согди дилиндәки «хватуһи»—«хватуһи» бағланьыр ки, бунун да мә'насы «чарича» демәкдир. Бәлкә дә һәмин «хватуһи» түрк дилиндә «гатун» («хатун») шәклинә дүшәндән сонра тәзәдән согди дилинә гајыдыб. Мүәллиф «гатун»ун «гасин» вә «гаса» вариантьндан сөз ачараг јазыр ки, «гој монголистләр «гасун»ун монголчадакы «гаси»дән јарандыгыны һәлл етсинләр. О, даһа сонра «гатун»ун «гат» компонентинин мүстәғил сөз кими абакан диалектиндә «кәнч гадын», «гадау»нун исә тува дилиндә «гоча гадын», «гади»нин «һәнә», «гадә»нин «бачы» вә «балдыз» мазмуну дашыдыгыны билдирир. Нәһәјәт, јазыр ки, согдичәдән түрк дилинә кечмиш «гатун» вә Сјун дилиндәки «е—чжи» лап әввәлдән «чарича» јох, «арвад» («жепа») олуб. «Согдичәдәки» «хватуһи» исә јалныз «чарича» мә'насы дашыјырмыш.

Көрүндүјү кими, инкилис алыми нә «гатун»ун—«хатын»ын, нә дә «е—чжи»нин көкүнү тапа билмәмишдир. О, һәр ики сөзүн өнчә су—ана—Һәвва көкүнә бағлылыгындан хәбәрһиз олмуш, она көрә дә билмәмишдир ки, «Һәвва»—«Һәвватанры»дыр. Азәрбајчан (түрк) мәншәли бу улу сөз—ад «Һәв» «Гәв»—«Гав»—(ка) (ха), х(а)в/ва(т)—анры)—Һәвватан — Һәвватын—Һәв (в)атун—ха—(в) тун—хатун—хатын, гатун—гадын шәклинә дүшүмүшдүр. Вә «Гатун», «Хатын» вә «Гадын» сөзләриндәки «тун», «тын» вә «дын» компонентләри «Танры» сөзүнүн баш компонентини «Тан»ы әкс етдирир, ананын—гадынның мәһз танры олдуғуну көстәрир. Вә «Ана», «Гадын», «Мат»—«Һәвва» титул, рүтбә кими дә һеч дә «Чаричә» јох, мәһз «Танры» рүтбәси—ән уча рүтбә маһијјәти дашыја биләрди вә инкилис түркологу һеч олмаса «согдичәдән» ашкар етдији «хватуһи»—«хватуһи» сөзләринин согдијләрдән азы 2—3 мин ил әввәл гәдим финикијалыларда вә арамејләрдә сәитләрсиз «ХВТ»—(сәитләрлә «Хавватанры(!) шәклиндә мөвчудлуғуну, арамејләрә дә шумерләрдән кечдијини јада салмалы иди. (Бу барәдә ирәлидә сөһбәт ачмышыг). Нәһәјәт, Е. Ч. Пулленбленк билмәмишдир ки, мисал кәтирдиди «е—чжи» дә Азәрбајчан мәншәли икигәт су: Чн + Чн = Чичәк. Чичи—Ана мазмуну дашыјыр вә бу да «Су» мазмуну «си»—«чи» көкүнә бағланьыр.

Гадынның «мат» фонетик шәклиндән «мат | ам»—икигәт ана, «ма | дам» даһа сонра «дам(а)»—(«дам»ски)

сөзләри дә јараньмышдыр. Арашдырмамыз көстәрир ки, дилимиздәки «дам»—ев сөзү дә мәһз һәмин «дам(а)»ны, јә'ни «ана»—«гадын» мазмунуну әкс етдирир. Нечә ки, рус дилиндә дә «хата»—ев мәһз «хат(ын)»—гадын—ана мазмуну дашыјыр. (Фикримизчә, рус дилиндәки «муж» (әр)—«муг» мазмунундан төрәмишдир). Үмумијјәтлә, бүтүн дилләрдә гадын мүтләг «су», киши исә мүтләг «од» мазмунуну әкс етдирир. Рус дилиндә «ана» дејилиб, «она» јазылмасы «ана»нын «од»дан—бүтөв од олап «он»дан ајрылмасы кими улу мазмундан ирәли кәлир. Русча шәхс вә киши чинсини билдирән «он», Азәрбајчан дилиндә сәј вә рәгәм билдирән «он»ла ејни мазмун дашыјыр. 10—он сәјы «бүтөв од»у билдирир. Демәли, рус дилиндә дә «он» бүтөв оддур, Адәмдир, «она» исә Оддан—Адәмдән ајрыландыр—Һәввадыр, анадыр. Анаја күрчүләрин «деда», ләзкиләрин «дидә» демәси дә «оддан ајрылан од» мазмунуну әкс етдирир.

Сөзләрин доғулмасыны булагла мугәјисә етмәк олар. Сөзләрин бир гисми булагын көзүндә, галанлары булагын сонракы ахарларында доғулмуш олуб. һәмин булагы чохла дил фәргләри олан Инсан нәсли һесаб етсәк, дејә биләрик ки, бүтүн сөзләр вә бүтүн дилләр сәјсыз фәргләри илә бирликдә ејни Сөз булагынын, јахуд чох голлу, чох будаглы, ваһид Сөз ағачынын төрәмәсидир.

Бир даһа гејд едәк ки, дүнјанын башга өлкәләринин вә халқларынын, башга шәһәр, кәнд, чај, дәннз, дағ, чөл, һәмчинин инсан, гәбилә, тајфа вә с. адларынын да, нәһәјәт, бүтүн чанлы вә чансыз шәјләрин, предметләрин, бүтүн тәби вә гејри-тәби һадисәләрин дә адларынын «Од» вә ја «Су»—«Адәм» вә ја «Һәвва» синфинә аидлији аксиомадыр. Вә бу, сөзләрин јаранмасынын үмуми ганунаујгуңлуғундан ирәли кәлир. Елә фарсдилли халқлардан биринин «Азәри»—«Азәрләр» адланмасы да мәһз һәмин ганунаујгуңлуғла бағлыдыр. Елә «хәстәлик» мазмунлу «азар»ын да «Азәр»лә фонетик охшарлығы бу бахымдан тәәччүб доғурмамалыдыр. «Аз» кетмәк, «аз» олмағ, «Азмап»—бөјүк, «азаб»—әзаб, «аз(мағ)»—итмәк, «азад»—Аз оду—Күнәш оду—һеч бир сәрһәд, манә билмәјән, сәрбәст од, «аз(бука)»—әлифба вә с. дә ејни мазмунун мүхтәлиф төрәмәләридир. Буну одун «гор», «мағ», «мас», «мар», «ар»—«ра», «акс»—«икс», «ан», «ат»—«ад» вә онларча башга компонентләри һағгында да демәк мүмкүндүр. Вә мәһз үмуми ганунаујгуңлуғ әса-сында бүтүн дилләрдәки бүтүн сөзләрин етимолокијасы-

ны ачмаг мүмкүндүр. Тээсүф ки, бүтүн дүңжада бу кү-
пөдөк саясыз јозумларла мәшгул олмуш, үмуми гапуна-
ујгуналуудан јап кечилмнидир.

Бир һалда ки, илк бахында нәзәрә чарпмајан «Исти»
вә «Сојуг» бөлмәләриннә ајрылмасы, «адәм»ли вә «Һәв-
ва»лы олмасы бүтүн дилләрин сөзләриннә анддир, бу ки-
табда Азәрбајчан әлифбасы үчүн верилмиш модели,
фикримизчә, ССРИ вә бүтүн дүңја халгларынын әлиф-
балары, һәрфләри—сәсләри үчүн дә тәтбиг етмәк мүм-
күндүр. Шүбһәсиз, һәмни модел дилчиликдә вә елмин
дикәр сәһәләриндә бир сыра мәсәләләрин һәллинә көмәк
көстәрәчәкдир. Сөзләрин көкүнүн ачылмасы тәрчүмә
инчидә, харичи дилләрин өјрәшилмәсиндә дә фајда верә
биләр. Бунила јанашы, етимоложи тәһлилин әсас чә-
тинлији бүтүн дилләрдә јүзләрчә сөзүн көкдән узаг мә-
насы илә танынмасыдыр. Бир дә етимоложи тәһлилдә
улу Икилијин—Од вә Сујун әламәтләринин баш көкдән
вә дәрәчәдә јахынлығы вә узагылыгы да нәзәрә алынма-
лыдыр.

Бәллиндир ки, рәссамлыгыда **ИСТИ РӘНКЛӘР** вә **СО-
ЈУГ РӘНКЛӘР** ифадәләри ишләнир. Бу өзү дә едун,
кашпатын, һәјатын икили тәбнәтиндән доғмушдур. Нечә
ки, Көј гуршагында да исти вә сојуг рәнкләрин сәрһәд-
дини мүәјјән етмәк чәтти дејил. Һәмни сәрһәдди **АҒ
РӘНК** тәјини едир. Ағдан саға тәрәф гызарты башланыр
вә ифра-гырмызыда (ифрат-гырмызыда) зирвәјә чатыр.
Бу да елә **САҒЫН**, **ОДУН**, **МҮСБӘТНИН**, **ЧОХУН**—**АДӘ-
МНИН**—**АТА**-нын «зирвәсидир». Ағдан сола зәриф бозар-
ты башланыр вә о да ультра-бәнәвшәји (көј) рәнкин зир-
вәсинә чатыр. Бу да Оддан—ваһиддән доғулан **СУЈУН**—
СОЛУН—**МӘНФИНИН**, **АЗЫН**—**ҺӘВВАНЫН**—**АНА-
НЫН** «зирвәсидир». Ағ рәнк Көј гуршагында, Күнәш
спектриндә «орта»дыр, она рәнкләрин «екватору» демәк
олар. (Елә «Екватор» сөзүндә дә Азәрбајчан диллинә
мәхсус «ОРТА»нын әсас компонент кими иштиракыны
көрмәк чәтти дејил). Орта—екватор ролуну ојнајан **АҒ
РӘНК** һәм дә физикадан билдијимиз, «һеч јана әјләмә-
јән» **ГАММА** шүасыдыр. Гаммадан саға—гырмызыја тәр-
рәф **АЛФА**, сола—көјә тәрәф **БЕТА**-дыр.—(БЕ) «АБ—
ба—бе Беатрича, (-ве) ве—дро—су габы, су јыгылан
бошлуг, дар јер. «Дәрә» дә һәмни көкдәндир—«дәрин
јер», «дағарчыг»—«дар—чыг» да белә бир габдыр.
ИСТИ СӘСЛӘР—**ИШАРӘЛӘР**—**ҺӘРФЛӘР**—**РӘНК-
ЛӘР**, Алфанын, **СОЈУГ СӘСЛӘР**—**ИШАРӘЛӘР**—

ҺӘРФЛӘР—**РӘНКЛӘР** Бетанын әтрафында чәмләнир.
Һәм «исти», һәм «сојуг» сәсләр, рәнкләр һәр ики јандан
Ағ рәнкә—Гамма шүасына јахын оланлардыр. «Рәнк»дә
дә «рә—ра—ар»—«Һәрәкәтли од» көкүнү көрүрүк. «Рүт-
бә» мәзмушлу «Ранг» да «Рәнк»ин тәрәмәсидир.

Елә «Гам+ма» сөзү дә һәјат—һәјат верән мәзмуну
дашыјыр. О, артыг таныдығымыз илк инсанлардан би-
ри—улу ИМА, вә «Гам»(ан)—(Шаман)ла ејни көкдәп-
дир. «Һәјатын верилмәси» мүтләг **ОРТА** илә бағлыдыр
ки, бурада да одун һәм—ТАР шәклиннә, һәм дә онун ор-
тадакы јериннә—«ОР»у көрә билirik. «Китаби Дәдә Гор-
гуд»да да **ОРТАЧ** **ВӘ** **КҮН**—**ОРТАЧ** сөзләри мәһз улу
Оғуза көрә һәјатын јаранмасы һағында эн гәдим ина-
мы јада салыр. М. Сејидов јазыр ки, ортада, гызыл—
гырмызы чадырда (вә ја гызылбан «алтунбашлы бан
ев»дә Гаған—Хаған отурурмуш. Сағында—Күнчыхан-
да—Күнәшлә шүа илә, көјлә бағлы, бәлкә Күнәшин иш-
санлашмышындан доғулан оғланлары, солунда—Күнба-
таңда исә су илә, јашыллыгыла, јерлә бағлы, дејәсән дүң-
ја ағачыны тәмсил едән ағачын ичиндән чыхан, бәлкә дә
дүңја ағачынын ишсанлашмышындан доғулан оғланла-
ры сыраланармышлар. (Бах. «Дәдә Горгуд» бојлары-
дакы Күнортач вә Ортач сөзләринин етимоложи тәһли-
ли, «Азәрбајчан» журналы, 1980, № 3, сәһ. 186). Биз бу
тәһлилә тәкчә ону әлаве едирик ки, Гамма шүасы ки-
ми(!) ортада отуран, ортада отурмагла да гәбиләбир-
ләшмәсини—халгыны иларә едән Оғуз хағаны **ОДЈА
СУЈУН ГОВУШМАСЫНЫН** тәмсилчиси, рәмзи вә өзү
кими дә чыхыш едир. Күнәш әски оғуза көрә Кашпатын
ортасы һесаб олунуб. Вә көрдүјүмүз кими, улу дастан-
дакы бөлкүдә дә әски оғуз инамы илә бағлы шәртләр
зәррәчә позулмамышдыр. Бурада да «һәјат верән Ха-
гадан» сағда—Күнчыхандыр, мүсбәтдир, истидир, чо-
дур. Адәмдир, солда исә Күнбатаңдыр, мәнфидир. Со-
југдур, аздыр, һәввадыр (Имадыр вә с.).

Бунила белә «Гамма» һәлә там, бүтөв «Һәвва» де-
јил. О, Адәмлә һәвванын говушагында дајанан «мама-
ча»—мамачы-дыр ки, һәмни говушмадан һәјатын өзүнү
јарадыр. Вә мәһз бу хидмәтинә көрә «Гамма» да һәјат
верән, һәјаты јарадан мәзмуну кәсб етмишдир. Сонралар
елмин **АЛФА**, **БЕТ(Т)А** вә **ГАММА** кими гејд етдији
шүаларын адларынын мәшһәјинин улу Оғуз инамы илә
бағлы олдуғуна зәррәчә шүбһә галмыр.

Демэли, Каинатын эзэлдэн икили башлангыча малик бир ваһид олмасы сөзлэрин биографиясында да бу ва- ја дикэр дэрэчэдэ өзүнү көстөрмөктөдир. Исти сөслэр— сојуг сөслэр. Гэзэбли сөслэр—зариф сөслэр. Кур сөс- лэр—зиф сөслэр. Исти ишарэлэр—сојуг ишарэлэр. Ис- ти һәрфлэр—сојуг һәрфлэр. Исти гафийлэр—сојуг га- фијлэр. Исти рәнклэр—сојуг рәнклэр. Исти—мүсбәт— сојуг мәнфи. Исти—Шимал—сојуг—Чәнуб. Исти мұна- сибәт—сојуг мұнасибәт. Исти—хејир, сојуг—шәр. Исти— јахшы—сојуг—пис. Исти—дост, сојуг—дүшмән. Исти— ишыг, сојуг—зүлмәт. Исти—һәјат, сојуг—өлүм вә с.

Елми әдаләт тәләб едир ки, бу кәшфи, кеч дә олса, улу Зәрдүштүн адына јазаг.

Һәтта әдәби әсәрләр дә дахили, бизим сезмәдијимиз Исти вә Сојуг жанрлара бөлүнүр. Белә ки, Пәсәнија— Исти, Нәср—сојуг жанра аиддир. «Короғлу саз илә де- дији кими, сөз илә дә деди». Бурада саз илә демәк—исти демәк, сөз илә демәк—сојуг демәкдир. Бу күн һәмни Дәдә Горғуд вә Короғлу сазыны—опера, сөзүнү исә— драм театры әвәз едир. Демэли, операнын да—исти, дра- мын исә сојуг тамаша олдуғуну гәбул етмәк лазым кә- лир. Әлбәттә, бурада «исти» вә «сојуг» символик мәзмун кәсб едир.

«Од» вә «Су» синфинә мәнсублуг милли, мөһәлли ха- рактер дашымыр, бүтүн дүнја дилләрини әһәтә едир. Буһуһула белә, бу вә ја дикәр сөзүн улу көкүнү арашды- раркәһ дүнјада мөвчуд олан 3000-ә гәдәр дили һаһы- сына јох, әсәсән һәмни дилләрин дахил олдуғу дил груп- ларына—аиләләринә, һәмни дил аиләләриндәки дилләр- дән бир нечәсинә мұрачиәт етмәк кифәјәтдир. Ода вә Суја мәнсублугдан даһа бир нечә нәтичә һәсил олур:

а) Тәһни ки, сөзләр јох икән дә мадди аләм мөвчуд олмушдур, һәм дә өз икили тәбиәти илә. Вә арашдырма- мыз көстәрир ки, бизим ваһид мадди аләмин икилији— магнитлиликдир ки, һәм дә бүтүн мадди аләмин әбәди вә дәјишмәз ганунудур. б). Үзви аләми доғуран вә јаша- дан Каинатын әбәди һәрәкәт ганунудур. һәрәкәт өлмәз- дир. һәрәкәт—һәјатдыр. в). Үзви аләм гејри-үзви аләм- дән, Су—Оддан төрәмишдир!

ОД: Мән, 1-чи, Адәм, Атроп, Антроп, Ота (Вәта), Өи, Актив, Мүсбәт, исти, сағ, ширин, алфа, А, һәјат;

СУ: Сән, 2-чи, Һәвва, Има, Ана, Арха, Пәсәнив, Мән- фи, сојуг, сол, ачы, бета, Б, өлүм.

г) Рәнкләр: Оддан доғулуб, оду тәмсил едир, Одун

вә Сујун әләмәтләрини әкс етдирир, тәк дејил, чүтдүр, үч рәнк «Аг»дан саға—гырмызыја—Ода—Күнәшә тә- рәфдир, үч рәнк «Аг»дан сола көјә/мавијә—Суја—Сә- маја, сојуга тәрәфдир. «Аг» једдинчи рәнк олмагла һәр ики тәрәфә аиддир вә бу да ону алты рәнкин тәркибинә дахил едир. Бу мәнәда рәнкләрин једди олмасы мүәјјән дәрәчәдә шәртидир. Рәнкләрин тәбиәти хүсуи шәрһә мөһтачдыр. ғ). Илк сөзләр дүнјанын кәшфиндән доғулуб вә онун икили тәбиәтини әкс етдириб. д). Исти вә Сојуг рәнкләр, исти вә сојуг лад—ширин вә ачы әбәди мөвчуд- дур. ж). Јерин Күндоғаны сағ, Күнбатаны солдур. Јерә көрә Күнәш һәмишә Шәргдәдир, одур ки, о, Шәргә тә- рәф—Күнәшә, саға, Адәмә, мүсбәтә тәрәф һәрәкәт едир. з). Ишыг үст-үстә дүшән ики паралел хәтт кими доғу- лур. Ишыг—од хәтти, ОД НИШАНЫДЫР. О, көздә вә һәр һансы парлаг сәһдә ХАЧ—ИКС—(Х) кими әкс олунур.

Һәмни арашдырмалардан белә нәтичә һәсил олур: 1) Әһ илк сөзләр—адлар иһсан, гәбилә, тајфа, халқ, өлкә, шәһәр, кәнд, торпаг, су, Јер, Көј, Каинат, таһрылар, иһамлар вә тәбиәт һадисәләринин үнванлары—иһсан веричиләри тәк доғулмуш, Одун вә Сујун вә онларын го- вушмасынын әсәс әләмәтләринин дашыјычылары, әкс- етдиричиләридир. 2) Икинчи һисм сөзләр—адлар һејван, балыг, гуш, бөчәк вә мәишәт һадисәләринин үнванлары- дыр. Вә онлар да Одун вә Сујун әләмәтләринин әксетди- ричиләридир. 3) «Фәрди» әләмәтләр бүтүн дилләрдә не- тисна тәшкил етсә дә, онлар да мүтләг Од вә ја Су син- финә аиддир. 4) Бүтүн дилләрдәки сөзләр—адлар ја Од, ја да Су «синфи»нә аиддир. 5) Одун вә Сујун әләмәтлә- рини билдирән ејни компонентләр бүтүн дилләрдә охшар, јахуд ејни формада вә ејни мәзмунда иштирак едир. 6) Бүтүн дилләрдә бу күн дә јаранан вә кәләчәкдә дә јараначаг сөзләр—адлар бу күнәдәк мөвчуд компо- нентләрин үзәриндә гурула биләр. Вә әһ јени компонент- ләр дә әһ јени, јаһни бундан сонра кәшф олунасы әләмәт- ләрин үнваны кими доғула биләр. Иһсанын бәдәһи һәм дә чаныдыр. Вә беләдә о, Јерин—Одун бәтнинин—дахил- линин тәкрярыдыр.

Јерин ЗӘР—ЗЕР адынын һәм дә «һәјат» мәзмуну плә ЗӘН—ЗЕН вариантларындан да хәбәримиз вар. Үму- мијјәтлә, «ЗЕР»ни дикәр вариантларына бир дә пәзәр салаг: ЗӘР—ЗЕР—ЗИР — ЗИН—ЗӘН—ЗЕН—СИН— САН — ЧИН—ЧАН—ЧЕН — ЧЕ(ј)Н—ЖАН—ЗАН —

ШАН—ШӘН — ШЕН—ЖЕН — КАН— ГАН— ГЕН— КЕН— КҮН— КҮН — ҺУН — ЈУН— ЈЕН— НОЈ— НОВ— НУВ— НӨЈ вә с. һәмни бирһечмалы сөzlәрни һәм ајрыча сөз, һәм дә компонент кими ишләһмәләрниә јүзләрлә мисал кәтирмәк олар. Ејни бир адын мүхтәлиф дилләрлә азачығ фонетик фәрглә ишләһмәси бәзәи «дини ад» олмасы, ја да башға сәбәбләрлә бағлаһыр ки, бунун да һеч бир әсасы јохдур. Мәсәлән, белә «дини адлардан» бири ЈУСИФдир. Онуи Јусиф—Јозеф, Јузеф, Жозеф, Овсеп—Осин, Жузеф, Жуз, Чуз, Чузеппе, Јузанна, Чузанна, Жуза, Чуза, Јуза, јүз, ҮЗ!—Јужајка, јуж, јужныј, Југ—Јун—Јунаи—һунаи—һун—Шун, Пој—појес—пувел, по-выј, повруз, Үзоғ вә с. Көрүндүјү кими, бу сөzlәрни һа-мысы, һеч бир истиһна тәһкил етмәдән бирбан Күнәшлә, онун парлағ, ишығлы, јарашығлы, «ән көзәл» үзү, «ән һурлу» көрүмү илә бағлыдыр. Вә дилләрни мејдана кәл-мәсиндән мин илләр габағ дүијаја кәлмишдир.

КАРБОН сөзү дә «кар» компоненти илә һејли дәрә-чәдә «гор»—«гара» мәзмунунун өзүдур. «Кар»—«Кор»—«Кур» көклү дикәр сөzlәрдә дә һәмни мәзмун дил сәр-һәдди таһымадан иштирак едир. Мәсәлән, Карабаш, Ка-ролјок, Карл—карниз, Корсика (ада), корова (иһәк)—мал, тавр—һәјат верән од, кур(с)—дөвр, кур(тка), күр-(дү)—исти гадын палтары, «куртка» илә ејни көкдән—фырланан од, Карпов, карп (балығы)—од балығы, Кар-пет—халча (иһкилисчә)—бөјүк фырланан, бурада «фә-ләк» мәһнасында, гарагуш—бөјүк гуш, гарангуш—баһа-рын мүждәһисә—«гарангуш»дакы «и» компонентни онун мүгәддәс, исти сорағлы олмасыны билдирир. «Гардаш» сәдәчә «гара даш», јахуд «гарын дашы—оду» дејил, бу-рада «гары дашы», «ана дашы», «ана оду»дур. «Бачы»—«БА+чы», «ба»дан—«аба»дан—«ана»дан — «Һәвва»дан олан. Ејни заманда «гардаш»да Күнәшни «ар» (әр) адышы да көрүрүк. Буну «брат» (б)ра(т-) русча, бразә (иһкилисчә),—фәрзәнд (фарсча) адларында да көрмәк чәтти дејил. Кур—Кур(ы) тојуг(лар)—фырланан одлар, —Курбан—Гурбан—Курман—(Курмангазы — Курманга-јев), Қаспар—Хаспар+Хас од, һәрәкәт едән од гаһады. Күрә—исти олан, Јер күрәси—јумру, фырланан од! Күрү (балығ вә бадымчан күрүсү—јумру од дәнәһикләри)—ҚҮРӘҚ—күрә кими исти олуб бәдәһи горујаи вә гызды-ран, аләт кими о, санки «иһсенз»—бәдәһисз күрәкдир. ҮРӘҚ дә бәдәһини даһилшәдәки јумру, һәјат верән оддур.

МУҒАМ—ОД ҺАРАЈЫ

«Муғам» пәдир? Халғ охумағы, «Азәрбајҗан мусиги-сини әсасы» (Ү. Һачыбәјов, Ф. Әмиров). Амма лүгәт-чиләр таһам башға сөз дејирләр: «Муғам—әрәбчә јер, мәкан билдирир». Бир аһлыға тутағ ки, беләдир. Бәс, «Муғам»ла она верилән «мәзмун», «изаһат» зәррә гәдәр дә ујушмур аһы?! Бир дә әрәб дилиндә мәкана, јерә нә дејилдији сорушулмур. Сөһбәт дүијаныи әи улу мусиги-синдән кедир. Икничи мәһбә: «Мәғам»—әрәбчә 1) даја-һылан јер, дурачағ мәкан, 2) мәһсәб, мәс'ул вәзифә. Вә «Муғам» да һәмни «изаһа» јамағ кими әләвә олунур¹. Дејән көрәк аһы, нә мәһбур олуб ки, «муғам» сөзүнү зорла ондан јүз ағағ узағ мәзмунларла бағлајырсыһыз? Арашдырмаһыз көстәрир ки, бунун үчүн һеч бир елми әсас јох имни. Лакин нә заманса мәһз белә гәбул олунуб.

Халғ шаирни Рәсул Рза демшкән, «2» кәлиб «1»и сы-һыһдырыб вә мәһз онун јериндә дајаныб. Әрәб—фарс һөкманлығлары өзләрниә табе етдикләри халғларыи мадди вә мәһәһи сәрвәтләриһи чохуну да өз адларыиә чыхыблар. Кечмишлә әләгә кәсплиб. Бабәкдән вә Ча-ванширдән әввәлки гәһрәманларыһы унутмушуг. Унутдуғларыһыи һејли һиссәсини Совет һаһимийәти-һи 70 илә әрзиндә халғыһыза гајтара билмишк. Лакин гајтарылмалы, таһылмалы изләриһиз, тарихи һағгыһыз һәлә чохдур. Бу изләрдән бири дә мусигиһизни улу көкү илә бағлыдыр. «Муғам» сөзү о көкү арашдырмаға имкан верир. Арашдырмаһыз көстәрир ки, дајаначағ, мәкан вә јер (торпағ) «Муғам» вә «мәғам» шәклиндә «Мағ ана»-дан төрәмишдир. Вә Муғам сөзүнүн мәһнаһыи изаһ едәркән «јер»и вә «мәс'ул вәзифә»һи дә хатырламаға һеч бир еһтијаҷ јохдур. Вә «Муғам»ын улу варианты «Мағам» әслиндә* «мағ гам»дыр. «Мәғам» исә вахт аһ-лајышы илә дә «дајанылан јер» јох, јер аһы, јер вахты, Мағ—Од вахтыдыр. «Муғам», «мәғам» вә «мәкан» сөз-ләриһи баш компонентни «мағ»—«мак»дыр ки, сыһыл-мыш—бәркликлә јумшағлығ арасындакы од мәзмуну да-шыјыр. Бу исә јарадылышыи әввәли илә бағлы бир мәзмундур ки, мәһбәјиһи Од вә Сујун говушмасындаи, јәһи һәјатыи иһкиндән, башланғычыидаи аһыб. Бир дә, сөzlәрни—адларыи мејдана кәлмәһиһи үмуми гаһуһа-ујғуһулудан кәһарда дүшүнмәк сәһв оларды. Мисал кә-

¹ Әрәб вә фарс сөzlәри лүгәти. Баки, 1985, сәһ. 336.

тирдийимиз улу мазмуна үз тутанда көрүрүк ки, «Му-гам» «Муг гам (ы)»—«маг гам (ы)»—«Маг охујаны» ки-ми дүшүнүлүб. Гам (ан)—шам (ан) эн эски чагларып сөһрли охујаны, охумасы илэ дннлэјэшлэри һейрэтдэ го-јаны олуб.

Чәнуби Азербайчанда фарсдилли гәбилэлэрин чох-луг тәшкил едиб һакимијјет јаратмаларына гәдәр эрәб вә фарс дилинин вә мэдәнијјетинин, о чүмлэдән иччәсә-нәтинин ишкишафына Азербайчан одсевәрлэринин, Зәр-дүштүн вә онун мәшһур «Авеста» сынын чох күчлү тә-сири олдуғу шүбһә доғурмур. Бир сыра алимләр, о чүмлэдән, профессор Давуд Ахундов да эн гәдим јазылы мәнбэләрә вә мадди-мәдәнијјәт нүмунэлэринә әсаслана-раг белә бир инандырычы елми нәтичәјә кәлмишидир¹. Одсевәрлијин ибтидан азербайчанлыларын мифик тә-фәккүрүндән чүчәриб, шахәләниб Јахын вә Орта Шәргә, Орта Асијаја, Һиндистана, Гәрбдә Аралыг дәнизи саһил-лэри вә Јунаныстана гәдәр јайылдығы да мәлүмдур. Вә бизим фикримизчә, һәмни фактлара истнадән демәк олар ки, гәдим эрәб вә фарс мэдәнијјетинин ишкишафы вә јеткилнәшмәси үчүн Азербайчан мэдәнијјәти, Азербай-чан халг тәфәккүрү вә мусигиси өзүл ролуну ојна-мышдыр.

Даһи бәстәкарымыз Ү. Һачыбәјов мәһз белә бир фәр-зијјә ирәли сүрмүшдүр: О, Азербайчан халг мусигисинин үмумијјәтлә, Шәрг мусигиси аиләсинә даһил олдуғуну гејд едир вә јазырды: «Ола билсин ки, узаг кечмишдә хүсуси Азербайчан (түрк) мусиги системи вармыш. Ја-худ, бәлкә дә инди Чин, һинд вә ја эрәб-фарс системи адландырылан системлэрин әсасыны бир заман түрк системи тәшкил етмишидир».² Демәли, чох дәрин көкләрә малик Азербайчан халг мусигисинин һәлә дә «эрәб-фарс мусиги системинин бир голу» һесаб едилмәси фикри дә дашлашмыш еһкамдыр. Онун мәһз еһкам олдуғуну өл-мәз бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјов даһијанә узагкө-рәнликлә сезмишидир.

Арашдырмамыз көстәрир ки, «Муғамат»—«мага-мат»—«маг, маг»дыр. О, Одун бизә бәлли эн дәрин га-тындан—нүвәсиндән—магмасындан «баш алыб» кәлир. Одур ки, «гаты од» кими чох бөјүк тәсир күчүнә малик маг вә мат компонентлэриндән ибарәтдир. Јәни, муға-

мат писанын (бурада әски огузун) даһиллиндән, гәлб ад-лапан магмасындан, үрәкдә одун јарандығы, доғулдуғу, гајнадығы од—һәјат булагындан чаглајыб кәлир. Улу-ларымыз улу ода—Күнәшә-вә онун «Од баласы»—Јерә—Зерә, онун хассәлэринә һәјатын од вә су башлангычына, ондан јаранан сајсыз әламәтләрә вердиклэри ады өз се-винч вә кәдәрлэринин әксетдиричилэринә дә вермишләр. Нечә ки, Јерә—Од, өзүнә дә—Одам—Од материалыам—Оддан јаранмышам—демиш, өз һисслэрини дә тәбии ки, өпчә Одун әламәтлэри сајмышлар.

Гејд едәк ки, маг елминин, маглар елминин, јәни Од һаггында, одсевәрлик һаггында елми биликлэрин вәтәни дә та әски чағлардан Азербайчан торпағы һесаб едилмишидир¹. Литик дөврүн јунан алимлэри атомизми—бабаларымызын одла бағлы нәзәријјэлэрини өјрәнмәк, үчүн Азербайчана кәлирмишләр. Мәсәлән, Демокрит (ерадан әввәлки V әср) Чәнуби Азербайчана сәјәһәти заманы «Авеста» илэ таныш олмуш, азербайчанлы Зәр-дүштүн һәмни өлмәз китабындан бол-бол бәһрәләймши-дир. Муғаматын бүтөвлүкдә од мајасы, һәјата чеврилән од олдуғуну билдик. Онун мүхтәлиф шөбә вә кушәлә-ринин адларына да диггәт јетирәк. Эн улу муғам нечә ки, даһи Ү. Һачыбәјов дејиб, «Раст»дыр. «Бу муғам кө-күнүн мөһкәм вә мәнтигли олмасы онун адынын мәна-сына тамамилә үјгүн кәлир: «Раст»—дүз, доғру демәк-дир. Гәдим мусигишүнаслар «Раст»ы муғамларын ана-сы адландырырлар. «Раст» муғамы јалпы өз адыны вә сәс гатарыны дејил, һәтта өз мајә—(тоника) учалығы-ны да зәманәмизә гәдәр мұһафизә етмишидир»². «Раст»да «аст»ы—«ист»и—Иштары, Күнәшин ох кими дүз вә јан-дырычы, әјилмәјән, сынмајан шүасыны көрүрүк. Онун «ра» компоненти дүз шүанын аг—сары рәнкиндән—әла-мәтшидән доғулмуш «сар»—«чар» апламындадыр. Де-мәли, муғамларын анасы, чары, шаһы мәһнасы дашыјан «Раст» сөзү Азербайчан дилиндә дүнјаја кәлмишидир вә о, улу одун баш әламәтини тәмсил едир. ШҮР: шән, ли-рик әһвал-руһијјә (Ү. Һачыбәјов). ШҮР — Ишыг — ишыр—шур. ⇔ «ахан ишыг» кими дүшүнүлүб, онун кү-чүнүн «Раст»дан һеч дә кери галмадығыны демәк ар-тыгдыр. МАҺҮР: маг—ур, ур сләјән, чаглајан маг. ҺҮ-МАЈҮН: дәрин кәдәр (Ү. Һачыбәјов); ҺҮМАЈҮН—һум—аг, һум—ај, Күнәш—од, «һум (ус)—һәјата чевриләнни

¹ Д. Ахундов. Азербайчанын Гәдим вә илк орта әсрләр дөврү меймарлығы, Бақы, 1986, с. 165.

² Ү. Һачыбәјов. Әсәрлэри. II ч., 1965, с. 254.

¹ Д. Ахундов. Көстәрилән әсәри, с. 157.

² Ү. Һачыбәјов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 34, 36.

ују—һују—һасијјәти, дәрди—«дәрдли, һарајлы оду».
ГАТАР: гаты од ким—гат-гат ачылаң, гат-гат учалаң, гатара дүзүлән сәс—артар, гат-гат од—тар көзәлликләри.
ШАҢНАЗ: «Шаһ—ишыгдыр, шүа кимн дүз, уча; әжилмәздир. «Н»—нуру, мүгәддәслији тәмсил едир, «аз»—ад—оддур.
ШАҢНАЗ—мүгәддәслијә, үлвиллјә чагыран ишыг. Мусигичиләр оңу «Орта маһур»ун шөбәси олдуғуну, «Шур»а јахынлығыны билдирирләр.
КҮРДҮ ШАҢНАЗ—Күдрү—одлу демәкдир.
ШАҢНАЗ—Шаһ од. Наз—одун ләззәтлә јандырмаг мәнүнуну пфадә едир. Фикримизчә, муғам дөскаһларының һәмисында (вә јүзләрлә маһныда) бир чыңгы Шаһназ жаңгысы вар. Вә «Шаһназ» һәм дә «Хачназ»дыр. (Шаһ—һаш—хачдыр.).

ШҮШТӘР:—дәрш кәдәр (Ү. Һачыбәјов).
ШҮШТӘР—Иштар, Күнәшини гызы, јандырараг узанаң ишыг һарајы.
САРӘНЧ: сар—чар—шаһ; «сар»—сары—сара көзәл. Ән↔(үн)—сәс.
САРӘНЧ: од учалығына чагыран сәс («әнч»—әнч—әнкишилјәдәк јандыран.
САРӘНЧ—сары—рәнк, Чар рәнк, шаһ рәнк.
МӘНСУРИЈЈӘ: Мансур—ман—халг, од топлусу, «сур»—шур, ишыг. Бу да төбнидир, «ман»—халгдырса, демәли, **ана башланғычына** андир. Мәнсуријјә: чохла, гаршысы алынмаз халг һарајы—од һарајы. Сур—зур—һарај мәнүнуну дашыјыр.
ҢАСАР: (а)асар—чар,—башчы, бурада—учаја галхмаг, талаја, зирвәјә чыхмаг. «Сар» сәр—баш мәнасында улу дилдән баш алыб кәдир.
ҢИСАР:—«һасар» кушә адындан јараныб.
ЗАБУЛ: з—од, ба—су. Забул—од ичиндә булмаг, од дәнзинә далмаг.
ШИКӘСТӘ: шик—ишыг чахмасы — шимшәк, «шик» — әст—әстә—истә—исти—Иштар. Иштарың шимшәк тәк чахмасыны (көрүнмәсини) андыран одлу һарај.
КӘСМӘ ШИКӘСТӘ сөзүндә мәһз ишығың шимшәк гылынчы илә кәсим-кәсим көрүнмәси, һисан гәлбинин һарајы олаң шикәстәнин дә гәлбин мәһәббәтдән, һәсрәтдән јанараг, кәсим-кәсим олмасыны бәјан едир. Үмумијјәтлә, халг һәмншә образлы дүшүнмәји, көрүб мүшаһидә етдији һәр шеји, ән кизли нитим һиссини, дүјғусуну да пәјәсә бәһзәтмәји хошлајыр. Вә бу, үстәлик Азәрбајчан халгыдырса, о, һәр шеји одун вә сунун (даһа чоҳ да одун) әләмәтләрн илә бағламага мејли олуб.
«Гарабаг шикәстәси», «шикәстәји түрк»,—бәллидир.
«ШИКӘСТӘЈИ-ФАРС—одлу, јаңгылы шикәстә. (Бурада «фарс» адлы халгдан сөһбәт кетмир.) Үмумијјәтлә, шикәст-шикәстә сөзләрн бүтүн компонентләрн илә Азәрбајчан дилнә андир.

Ү. Һачыбәјов «Шикәстәји-фарс»ын илк адынын «Хочәстә» олдуғуну билдирир¹.
Хочәстә—хач—хачәстә—хач—иштар—хач—бүтөв од кәсимләрн. **Әраг:** Ар аг—һәрәкәт едән —Аг—Күнәш, әлчатмаз, одлу јүкәклик. Мусигичиләр Гатарын бир вахт Әрагдан ајрылдығыны билдирирләр. Әраг—гәра(т)—бурадан бир даһа ајдын олур ки, «Авеста» «гата»сы, һәғмәси (пагаматы) Гатар вә Әрагла ејни од көкүнә малик олмушдур.
МАЈЕ: «Маг мајасы»—муғам кушәләринин, сонралар һекајәтләринин, дөскаһларының од башланғычы.
СЕКАҢ: Мәһәббәт һисси. (Ү. Һачыбәјов), «Секаһ» са каһ, са гаг—саг аг, са агы—Күнәши, аһы, һарајыдыр. «Сә каһ»—үч күнә(?) сонрақы чағларың јозумудур. Немә ки, «СААТЛЫ» јер адынын да куја «сә—(үч) атлы» јох, Саг одлу, **Сабајылы** да сә(үч) бајыл, јахуд, сәба вә јел (сәһәр күләји) јох, «Саг бәј(бај) ели» олдуғу да артыг елмә бәллидир. Секаһын чоһадлығы оңун үч күнә кимн сәдә јозумуну рәдд едир. Секаһ, Секаһ-Забул, Забул-Секаһ, Забул, (оңу да Секаһын төркибинә даһил едирләр). Мирзә Һүсәји секаһы, Харич секаһ, Јетим секаһ вә с. Бәс, нә үчүн мәһз **ХАРИЧ СЕКАҢ?** Бурадакы **ХАРИЧ** сөзүнүн куја секаһдан кәнара чыхмаг(?) кимн јозулмасының мәтләбә дөһли јохдур. Харич секаһда секаһдан пәинки кәнара чыхылмыр, әксинә, мүғәни бу улу муғамын зирвәсинә галхыр, оңу гәлбинин сонунчу жаңгысына гәдәр охујур вә тамамлајыр. Демәли, Харич секаһ—**харичә—**кәнара чыхан јох, **харч секаһ—**хач секаһ,—хач кимн, чарх кимн бүтөв, һәрәкәт едән, дөвр едән, фәләк—секаһ, јашадан, јандыран олдуғу үчүн дә белә сөһри **ада маликдир.** Харич секаһда, санки бүтүн секаһлар да тамама јетир.
ЧАҢАРКАҢ: чакаргаг—Қач↔ар↔аг. Бурада улу одун—Күнәшини үч адыны—әләмәтинин көрүрүк. (Һәмнн әләмәтләрн шөрһ етмишик). Беләдә «Чаһаркаһ»—чөх әләмәтли **Ңачын—**харчын—Күнәшин таләһлә—фәләклә бир јердә од, атәш зирвәсиндә әбәди, сонсуз дөвр етмәси, јандыра-јандыра јашамасы, дүшүндүрмәсидир. Чаһаркаһ охушанда дилләјичи елә саныр ки, бу охумағын, бу муғамын сону олмајачаг. Бууңда јанашы, «Чаһаркаһ» сөзү Азәрбајчандилли «Чакар» гәбилә адында да шәкил вә мәнүн ејнилији илә әкс олунур.
БАЈАТ(Ы): Бајат—гәдим Азәрбајчан гәбиләси. Бајот—Бәјод—ишыглы су вә од охумағы. **Ман↔(и):** Мат Маннас—од халгының—Азәрбајчан халгының охумағы.

¹ Ү. Һачыбәјов. Кәстәрлән әсәри, сәһ. 217.

тел». (Бәлкә дә бу «јозум» фарсларын јох, өз башабәлә «әһ'әнәвчһ»ләримизин ишидир.) Мә'на исе шәкил кими үздә олмур. Үч сәсдән ибарәт «тар»ын етимолокијасыны арамаг әвәзинә, дәрһал һәр һансы лүгәтә бахыб орада јазыланлары — кор-коранә көчүрмәк, фәрһинә вармадан аддымбаны өзүнү инкар етмәк әслиндә халга, онун тарихинә вә мәдәнијјәтинә ағыр зәрбә вурмагдыр.

Тәәсүф ки, нә мүәллифләр буну дүшүнүрләр, нә дә нәширјјатларымыз. Нәлбуки, даһи Үзәјрбәј лап ајдын јазыб: «Тар ән зијадә исте'мал едилән әләтин биринчи-сидир»¹. Арашдырмамыз көстәрир ки, «мүгәһни» дә «муг охујаны»дыр. «Мусигһ»ини куја јунанча «мусикә»—музаларын сәнәти(?) кими изаһы да биртәрәфлидир. Ахы, «мусикә»—«муза» башланғыч дејчә, башланғычдан төрә-јәндир, гәдим Азәрбајчан дилиндәки «масага»нын јунан-лашмыш иәклидир. «Музыка», «музигар» вә с. вариантлары да мөһз «Масага»нын төрәмәсидир. Масаглар, варсаглар, озан, ашыг, мүгәһни сәнәтвиши улу бабалары вә нәһәләри олмушлар. («Мас» компонентини мағын—әри-минн одун ән парлаг һиссәси, јағы, гајмағы кими дүшү-нүздүјүнү шәрһ етминшик.) «Музаларын сәнәти»нә кәл-дикдә исе, көрөк онун етимолокијасы ачыла иди. Тәәсүф ки, буну да фәрһинә варыламыр, шәрһсиз, изаһсыз «јунан мә'нәли» гәләминә верилир. Әслиндә «муза» гәдим Азәр-бајчан дилиндәки «умуз»ун јунанлашмыш иәклидир. «Онда ки, ағ умузлара төкүлдү сачлар» (Ҷ. Чаббарли). Көрүндүјү кими, «ағ умузлар»—«ағ чәјниләр» мә'насын-да ишләнишидир. Мусигһ сәс, үп, һарај, олдуғуна көрә онун бәдәһини бу вә ја дикәр һиссәсини һәрәкәтини ифа-дә етмәси тәһиндир. Лакин бу һәрәкәтләр дә «мусигһи» («мусикә») сөзләриин илкин етимоложи үиваны сајыла билмәз. Бу чох-чох сонрақы чағларын јозумудур. Мусигһ өнчә һәрәкәтини «көрмәдијимиз» үрәкдә јараныр, ду-јумдан, һиссләрдән, идракдан, гәлбин «ән кизли кушә-сидән» доғулур. Нәһәјәт, «музаларын һәрәкәти» оху—ифа сәнәтиндән чох, рәгсдә өзүнү көстәрир. «Рәгс дә «Ракс»—һәрәкәт едән од—хач—инсан, нәһәјәт, оғуз» (акс) дыр вә буну да әләвә изаһа еттијачы јохдур.

Арашдырычыларымыз озанлардан, варсаглардан вә ашыглардан бол-бол сөһбәт ачылар. Намысында да һәм-минн сәнәткарларын әсәс мусигһ әләтләрини: гопузу вә сазы өи сыраја чәкибләр. Бунула өзләри дә билмәдән бәш мусигһ әләтимиз—тары, демәли, һәм дә онун баш

үиваныны—мугаматы өзүмүздән бир гәдәр «узаглашды-рыблар». Тары «чапан» көстәрмәјә сүһ'и сурәтдә шәрһәт јарадылыб. Әслиндә мугамларымыз да, тар да, гопуз да, саз да, каманча да биләвәснә әски азәрбајчанлыларын доғма јарадычылыг мәһсулудур.

Арашдырмамыз көстәрир ки, улу чағларда тарчыја—Маган, сазчыја—Гаман дејилиб. Азәрбајчан мифолоки-јасында охујуб-чалмагла дилләјичиләри сәһрләјән, мусигһ илә мө'чүзә көстәрән гам—шаманлардан кифәјәт гәдәр бәһс едиллиб¹. Гаман, (Гаман—шаман) она көрә сәһрләјирмиш ки, «од сәси» чыхарымыш. Дилләјичиләр бу сәсдә сәһр, чаду көрүр вә бу сәһри, чадуно одун сирли әләмәти санырмышлар. Илк озан, ашыг да Гаман әсә-сында формалашмыш, һәммин сәнәти даһа да чилаламыш, дурулашдырмыш, даһа ајдын вә анлашыгы етмиш, да-һа да зәнкинләшидирмишдир. Одун улу «Маг» тәркиби («маг»ичи) һәјата чевриләндә сүзүлән, узанан, чох гүв-вәтләп, чох тә'сирли од хәттинә, «плазмаја» дөнмүш олур. Беләдә «Маг»дан «Гам» иәклиндә јени мәзмун алыныр. Елә Гам(ма) шүасы, гам (маглобин) ијисси, гам(ыш)—гам(—шыг), гам(ус)—һәм(ус)—һом(ус)—инсан вә с. дејәндә дә һәммин улу мәзмуну тәкрар етмиш олуруг. Де-мәк, «Гаман»—«инсан» көкүнә бағлыдыр, од—инсандыр. Вә о, бундан әввәл Маган—Маг—инсан, маг—«ана» олуб. Вә лап сонралар да Гам ана—Гаман вә Маг ана—Маган адлары јанашы ишләниб.

Маган—букүнкү мүгәһинин, тарчынын, Гаман исе гопузчуну—гаманчынын («каманчачы» да бу көкдәндир), сазчынын—озанын, варсагын, ашыгы улу бабасы олуб. Онларын илк чалгы әләтләри, тар, уд, удтар (дута—«ики тар» јох, «од тар» демәкдир), одтар; Гопуз (фикримизчә «Гопуз»ун әввәли, Гаmuz—Гомуз—Гобуз да өз нөвбәсиндә Гочаз-чаз-газ (газ) од һавасы—нәфәси көкүнә бағлыдыр, нәһәјәт, «Саз», «Тар»дан (Арт(а)—Арфа, «Гопуз»дан (Го(чанг), Чанг, Чәнк, Габој јараныб. Јенә дә: Гопуз—Караңј—Гара һәј, Дутар—тутараг, тү-тәк, Гам(ал), Габ(ал), Гавал—Гам(ар)—Гам(ор)—Гар-мон—гармонна—һармонија, Арган (орган) вә с. дә илк маганларын—маганчыларын вә гаманларын мусигһ әләт-ләри, ја да о әләтләрини төрәмәләридир.

¹ М. П. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары; М. Сејидов. Азәрбајчан мифик төфәккүрүнүн гајнагаары; Г. Намазов. Азәрбајчан ашыг сәнәти вә с.

¹ Ү. Н а ч ы б ә ј о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 223.

ОДДАН ЈАРАНАН ОД

Сөзләрнн ачары вар—дејиләндә буна тәкчә образлы ифада кими јанашылмамалыдыр. Сөзләрнн ачары онларын баш көкүдүр. Баш көкү тапмағын илкин јолу бу вә ја дикәр сөзүн һансы синфә—Ода, јохса Суја аид олду-гуну тәјин етмәкдир. Сонра компонентләрнн үнваны тапылмалыдыр. Мәсәлән, «Нахчыван» сөзүнүн баш көкү «Нах» «Од синфи»нә аиддир, бәрк, «сују сынгарылмыш» даи, сусуз, јашыллыгысыз, чылпаг даиыг әрази. Бу да онун чоғрафијасына тамамилә ујғун кәлир. «Чы» Азәрбајчан дилинә мәхсус тәјинедичи инәкилчидир. «Ван» «Су синфинә» аид ишыгы јер - мәскән мазмуну илә «Һавва—ана», Ана—Тапры аиламындадыр вә с. Демәли «Нахчыван»—«Мүгәддәс Одлу, ишыгы (сулу) јер» мәнасы илә Азәрбајчан дилинә аиддир. Бәс «Нухчыван» варианты? Бурада да «Чы»нын Азәрбајчан дилинә аидлијинин шәрһинә еһтијач галмыр. «Нух»ун исе әфсанә палтарыны чыхармаг мүмкүн дејил. Дикәр вариантлар да көксүз јозумлардан ибарәтдир.

Азәрбајчан, совет вә дүнја түркологлары бу күнәдәк ТҮРК сөзү һаггында јекдил фикрә кәлә билмәмишләр. Ән јахшы һалда билдирилир ки, «түрк сөзү, түрк дили вә түрк халгы анлајышлары сонралар јаранмышдыр¹. «Түрк» термини (дили вә халгы) үмумиләндиричи сәчијјә данымамыш, тарихдән бизә мәлум олан јүзләрлә түрксистемли бојлардан, тајфа бирликләриндән биринин ады олмушдур.(?) Түрк, түрүк, тукју, терек вә с. сөзүнүн гәбилә башчысынын ады илә бағлы олмасы еһтималы вар. «Түрк» сөзүнүн лүғәти мәнаја малик сөз олмасы да мүмкүндүр. Бу чәһәтдән онун «гүввәтли, гүдрәтли, үрүмәк» вә с. мәналары һаггында данышылыр. Тукјуј—Көј Түрк кими шәрһ олуур. Бурада һәмчинин Тјуркјут тајфа адына да раст кәлиир вә јенә бу сәбәбдән дејилдир ки, «Түркмән сөзүнүн дә етимолокијасы һаггында һәләлик дәгиг бир елми фикир јохдур»(?) вә с.

Арашдырмамыз көстәрилр ки, «Түрк» мәна вә мазмунча садә бир сөздүр—«Һәрәкәт едән од»дур вә һәмин мазмунлу гәбилә, тајфа, халг, дил, нәһајәт, дөвләт, империја адлары да бу сөздән јаранмышдыр. Түрк—турк—

Одсәвәр оғузларын Маған—Гаман сәнәтини әввәл-әввәл јамсылајан, тәглид едән бәзи гоншуларынын пахыл, шовинист үнсүрләрн, сонрадан, хүсусән дә һакимий-јәтдән истифада едәрәк, өзләрнн муғамын вә муғам сәнәтинин «јарадычылары» гәләмнә вермишләр. Вә бу фикрин мүтләғләшмәсиндә, дашләшмыш еһкама чеврил-мәсиндә хүсусән чохәсрлик фарс һөкмранлығы, шүбһәсиз, әсас рол ојнамышдыр.

«Авеста»дан сонраки дастанларымызда «гопуз» вә «саз» адларына даһа чох раст кәлирик. Бу да дастансөјләмә сәнәтинин тәләбиндән доғмушдур. Мусиги илә сөз демәк үчүн гопуз вә ساز даһа әлверинчли иди. «Мүгәнни»нин көкүнү араидырмадан ону «өзкәләндирәиләр» «Ханәндә»ни Азәрбајчан мәниәли сажмагла өјүнсәләр дә, бунун да етимолокијасыны рүтбә мазмунлу «хан»ла әләгәләндириләр.—Охујанларын ханы—шаһы кими. Әслиндә «Хан»—«кан»—«кун»—«Күн» мазмундан доғулуб. Демәли һәр икис: «мүгәнни» дә, «ханәндә» дә ејни мазмунун—улу Одун төрәмәсидир. Беләдә онларын һеч бири «кәлмә» адландырыла билмәз. Ханәндә—Күн әни, мүгәнни—Маг Әни—охујаныдыр.

Демәли, тарихи—мәнтиги ардычылыг һарадаса гырылмыш, әләгә позулмушдур. Тарихи әдаләт ону бәрпа етмәји тәләб едир. Әлбәттә, бунунла улу муғам сәнәти нә фарсларын, нә әрәбләрнн, нә дә банга халгларын әлиндән алынмыш. Муғам сәнәтинә дүнјанын бир чох халглары јијәләмиш, ону өзләрннә доғмаландырмышлар. Елә муғамын мазмуну, гәјәси дә бүтүн инсанлары, бүтүн халглары бир-бири илә гардашләшмаға, мәррибанлығы, динчлијә, достлуга сәсләмәк дејилми?! Муғамын, һөрмәтли шапрымиз Бәхтијар Ваһабзадәнин дедији кими, даи үрәкләри дә фәтһ етмәк кими улу гүдрәти вар. Бу гүдрәти, фәтһ илә дә о, јашы биллинемәјән улу кечмишдә бир халгын мусигисин кими доғулмуш, үрәкләри фәтһ едә-едә халглар мусигисинә чеврилмишдир. Бөјүк бәстәкарымыз Фикрәт Әмиров да Азәрбајчан, Иран вә әрәб мусиги әләгәләриндән данышаркән демишдир: «Бир милләтин мәдәни сәрвәтиндән башгаларынын өјрәнмәси, фајдаланмасы ганунидир, һәјатын тәләбидир»¹.

¹ Ф. Әмиров. Мусиги сәһифәләрн. Б.-кы, 1978, с. 121.

¹ Ф. Зејналлов. Түркокијанын әсаслары. Баки, 1981, с. 13, 137.

турук (уругун—туругун артсын, нэслин-көкүн артсын—
«турук»—нэсил, «турук»—көк) трк—отр(к)—атр(к) («Эт-
рак»—Фүзулидэ) Атр—Од—Отпаг,—нава, битки вэ су
илэ тэмасда олан,—бу сөбөбдөн дэ һэјата чеврилэн, һэ-
јат јарадан од. Демэли, «Түрк»—«Оддан јаранан оддур».
Отрк—струхат (Һеродотда), структур (гурулуш—һэја-
тын өзү) гуртулуш—доғулмаг, бэдэндөн—бәтидөн азад
олмаг, беләликлә дэ һэјата говушмагдыр. Тукју—Оддан
доғулан исти, «Тук»—оддан доғулан. «Ју» исти вэ ишыг-
лы, јэ'ни јенэ дэ оддан доғулан од! «Түркмән»—түрк
халг—демәкдир. Бурада чох мә'налы «Мән» мәһз
халг—һисан бирлији, чохлугу мәзмуну дашыјыр. «Мән—
мен—мон—ном—нам—мон(т) — ман(т)—ман(с) — мән
(з)—мин—мун—мын—мун(т) вэ с. вариантларда да
мәһз улу Оду вэ онун чохлу мәзмун чаларларыны әкс
етдирир вэ һеч бир дил сәрһәдди таһымыр. Нәһәјәт,
«Түрк» сөзүнүн гүввәтли, гүдрәтли, јүрүтмәк мә'налары
да еһтимал дејил, һәһгәтдир. Белә ки, һәмни мә'налар
да улу Оду аламәтләрини әкс етдирир. Бунила әлағә-
дар дејәк ки, улу «Түрк» сөзү, Оддан доғулан од олмаг-
ла, һәм дэ од кими көзәл, икид, мәрд, басылмаз, әјилмәз,
ишыглы, гүввәтли, шөһрәтли, дадлы, ширии, зүлмә гә-
ләбә чалан, од кими јашадан, јарадан вэ дикәр мүсбәт
әламәтләр дэ кәсб едир. Һәмни әламәтләри даһи Низами
өлмәз «Хәмсә»еһиндә бөјүк мәһәббәтлә тәрәннүм етмиш-
дир. Мәһһур низамншүнас, профессор Рүстәм Әлијевни
бу һаггы шәрһ едән чох дәјәрли тәдгигатлары да бәл-
лидир.

Аз, АКС—АКЗ, АТР—АТРК—Азәрбајчан, Оғуз,
Түрк—Азәрбајчан халгынын «јарадан од», «Оддан јара-
нан од» мәзмунлу үч улу ады белә доғулмушдур.

Һәм дэ фикримизчә, АКС—Оғуз—Азәрбајчан дили
дикәр Түрк дилләри үчүн ана—башлангыч олмушдур.

Совет алимн Е. Г. Азәрбајев түрк вэ јапон дилләрин-
дәки бәзи сөзләрин мугәјисәли шәрһини апармышдыр.
Онун шәрһиндән бир нечә мисал. Ама—Терасу—јапон-
ларда мифоложи илаһә, Ама—Аме—көј—сәма, јағыш,
тахыл (семена—сәмадан кәлән ана.—Ә. Ф.), матка—га-
дынын ушағлығы, дүнјанын анасы, кишинин өмүр јол-
дашы. (Бах. «Советскаја түрколокија» журналы. Баки.
1986, № 6, с. 59—68). Кореја дилиндә оме, оми, есеним,
манчур дилиндә амма, остјак дилиндә ам, тибет дилиндә
ама, Бирма дилиндә ами, теоу дилиндә амо, тај дилиндә
ма, ме, сингал дилиндә амма, ассир дилиндә имма, ак-

кад дилиндә имми, јәһуди дилиндә омо, ем, басг дилиндә
ама—ана—мама—мәмә—әммә мәзмунунда сәсләнир.
АНЕ—јапон дилиндә: бөјүк бачы. Ана—ана. Ер, әр, гәһ-
рәман, азәрбајчанча әр, киши. Кара—ған әлағәси, го-
һумлуг, хасијјәт, мәһшә. Мүәллиф билдирир ки, Кореја-
нын гәдим ады «Кара» јә'ни «Гара» олмушдур ки, һәмни
мәзмун бу күн дә Кореја өлкәсинин вэ јарымадасынын
адында көрүнүр.

Күнәшин «Ар»—«әр» шәклиндә иштирак етдији бир
нечә сөзә нәзәр салаг: Вар—вармаг, кетмәк, вар—дөвләт,
варлыг—дүнја. Г/әрәкәт—Б/әрәкәт вэ с. Улу Зәрдуштүн
Икилик нәзәријјәсиндән кәһарда һеч нә галмадыгыны
шәрһ етмишк. Һәмни Икилијә көрә В/Ар—саг тәрәф-
дир, онун әкси—сол тәрәф. «Саг»да оду «аг»—«аг»,
«сол»да сују «са»—«су» тә'јин едир. Саг—һ(аг)лыдыр,
«Һагг мәнәм, һагг мәндәдир, һагг сөјләрәм!» (Нәсимн).
Вар—саг, (п)ра(в)ыј, јох—сол, л(ев)ыј. Вар—в(ар)лы,
јох—јохлу—јохсу—јохсул. В(ар)—һә, и(ра)в/да! Јох—
су, ии—ма, и(е)т, в/ар—1-чи, мүсбәт. Јох—2-чи, мәһфи,
В(ар—һә) да—од—исти—иштар. Јох—су—сөјүг. Саг—
Адәм—малдә—ар—ра—п(ра)выј. Сол—Һәвва — јева —
ева—л(ева)—л(евыј) вэ с. Көрүндүјү кими, одун вэ су-
јун дашыдыгы улу мәзмун вэ мә'на ејни дил групуна да-
хил олмајан дилләрдә ејни дәрәчәдә тәкрат олунур вэ
бу да һәмни дилләрин дэ ејни улу башлангычдан гита-
ландыгыны көстәрир.

Сөз јуху дејил.

БИР ДАҢА АЧАР ҺАГГЫНДА

Кайнатда бүтүн предметләр, о чүмләдән, ән кичик
һиссәчикләр дэ мүтләг ики тәрәфдән биринә—ја ода, ја
суја, ја мәһфијә, ја да мүсбәтә вэ с. бағлыдырса, бу чә-
һәт әксетдиричи, иштанверичи кими сөзләрә дэ анддир.
Од вэ су азачыг фәрглә бир јердә, бир мәһбәдәдирсә,
сөзләрдә дэ һәмни фәргн көрмәк вэ нәзәрә алмаг лазыг
кәлир. Мәсәләп, ЧАР, РАЧ, Рәис, Раиса, Рәисә, Раса
(ирг), рис (дүјү), рисоват (чәкмәк), рисалә, чарх, харч,
чаһар (дәрд), чәр (дәрд), чарт (ајаз), чарпапаг (күл-
лә—мина күлләси), чарпаз, Чартаз, чардаг вэ с. вэ и. а.
Мүхтәлиф дил әһләләринә вэ группларына ајрылап дил-
ләрин демәк олар ки, һамысында Оду вэ Сујуи бу вэ ја

дикәр эламәтнини әкс етдирән компонентләрин паралел сурәтдә, һәм дә мәһз азачыг шәкли фәрглә иштиракыны көрмәк һеч дә чәтин дежил. Демәли, **етимолокија үчүн ваһид принцип мөвчуддур.** Вә һәр һансы сөзүн ән дүзкүн изаһы, (мәһз изаһы, «јозуму» jox!) һәмни принципә әсаеланмалыдыр. **Етимоложи принципни биринчи шәрти исә тәдгиг едилән сөзүн һансы дилә аидлијиндән асылы олмајараг, өнчә һансы «синфә»—Ода, јахуд Суја, Адәмә, јахуд һәвваја, «мүсбәт»ә, јахуд «мәнфи»јә вә с. мәнсуб олдуғуну тәјин етмәкдир.** Мәһз бу шәрт бүтүн јозумлары бир кәнара гојур. Јәни, етимолог итәсә дә бу вә ја дикәр сөзү «өз хејринә» јоза билмәз. «Өз хејринә јозумлар» еләмә јох, субъективизмә хидмәт едир. Јозумлар да јалһыз бир мәчраја јөнәлдиләндә һәгиги етимоложи нәтичәјә хидмәт көстәрир. Топлама әмәлиндә әдәлләрин јери дәјиниләндә дә чәм—һасил ејни галдыгы кими, јозумлар да мәһз ејни—ваһид нәтичәјә кәтириб чыхармалыдыр. Мәсәлә, «гара» сөзүнүн демәк олар ки, бүтүн дүңја дилләриндә гор—гар—кар—кор—кир—кур—көр—кир—гир—кер—гер—гур вә с. компонентләрлә иштиракына даир јүзләрлә мисал кәтирмәк мүмкүндүр. Вә һәмни мисалларын һамысы ејни «ГОР» көкүнә бағлыдыр ки, онун да Оду әсәс әламәтләриндән бирини әкс етдирдијини шәрһ етмишик. Башга мисаллар да кәтирмәк олар.

ДИЛЧИЛИЈИНИ ТАРИХИ тәгрибән 2500 иллик бир дөврү әһатә едир. Бундан да артыг јаш верилән гәдим һиндлеләрини ваһид әдәби дили—САНС—КРИТ сонралар бүтүн һиндавропа дилләринини мәншәји һесаб едилмишдир¹ вә һәмни мәншәдән габағы көрмәк һәмнишә чәтин олуб. «Гәдим асијалыларын јазыда тәкчә самитләри график чәһәтдән кәстәрдикләрини» гејд едир, ләкин бунда да «нә үчүн?»ү чавабсыз галыр. Елм буну да тәсдиг едир: «Илк јаранмыш инсан бирләшмәләри бүтүн тајфа вә гәбиләләрин әсасыны гојмушдур»². Өтән 2500 ил әрзиндә бир сыра алимләр һәмни «илк јаранмыш инсан бирләшмәсини» илк—ваһид дилиндән дә сөһбәт ачмышлар. Ләкин һәр дәфә етимоложи ачымын өзү биртәрәfli гајдада апарылмыш, сөзләрин јаранмасынын үмуми ганунаујуғлуғундан кәнара чыхылмышдыр.

Демокрит (е. ә. V—IV әсрләр) белә нәтичәјә кәлирди

ки, «бир сөз бир нечә әшјаны адландырыр, мәфһумун (әшјанын) бир нечә ады олур» Нә үчүн? Демокрит буна чаваб вермир. Платон (Әфлатун. е. ә. V—IV әсрләр) «дилдә дәрн дахили ганунаујуғлуғлар вардыр» деса дә, буну идеалистчәсинә шәрһ едир, «дүзкүн дили јалһыз идејада» ахтарырды.

Профессор Ә. Рәчәбов јазыр: «Стоикләрин дилчилик саһәсиндәки ән бөјүк хидмәти онларын дилчилијин јени саһәсини—етимолокијаны јаратмаларыдыр. Гәдим јунан фәлсәфи чәрәјапларындан бирини нүмајәндәси олан стоикләрин (е. ә. III—II әсрләр) фикринчә сөзләр сәсләр васитәсилә әшјанын һәгиги дахили маһијәтини ифадә едир»¹. Стоикләр дејирдиләр ки, сөзү тәһлил етмәклә әшјанын маһијәтини ачмаг олар. Ләкин етимоложи тәдгигат үчүн *мәһкәм принципләр тәгриб едилмәдијиндән* (курсив мәнмдир, Ә. Ф.) стоикләр вә онлардан сонрақы дилчиләр сөзләрин илкни мәһаларыны итәдикләри кими изаһ едирдиләр. Белә гејри-елми изаһ етимолокија елминә шүбһәли шөһрәт јарадырды. Тәгрибән 2000—2100 илдән сонра алман алими Лејбнис «етимолокијанын һүғуғларыны бәрпа еди. О, көстәрди ки, етималлашдырма тәсадүфи ошхарлыг вә әламәтләрә көрә дежил, дәрн елми әсаелара апарылмалыдыр». Лејбнис бүтүн дилләри мүгајисәли шәкилдә өјрәнмәји тәклиф едир, әчдад дил, улу дил мәсәләсини галдырырды. Бундан әввәл, XIV әсрдә даһи италјан шаири Данте дилин мәншәји мәсәләсинә тохунмуш вә «бүтүн инсанларын илкни ваһид дил васитәси илә үнсәјјәтдә олмасы» гәнаәтинә кәлмишдир.

Бөјүк рус алими П. С. Паллас (XVIII—XIX әсрләр) «мә'лум дилләрин гоһумлуғуну вә фәргләрини, бүтүн дилләр арасында үмуми чәһәтләри» арашдырмышдыр. Г. В. Лејбнис «дилләрә мүгајисәли тарихи бахышын мүждәчиси» олмушдур. Лејбнис дүңјанын бүтүн дилләринин, әсәсән һиндавропа дилләринин куја гәдим јәһуди дилиндән төрәнмәси кими әсасы олмајан көһнәлмиш бир идејаны елми чәсарәтлә тәкзиб етмишдир. Башга бир алман дилчиси Һердер (XVIII—XIX әсрләр) јазырды ки, «бәшәријјәтин бүтүн дилләри вәһдәт тәшкил едир»². Дилин тарихилији нәзәријјәсини дә илк дәфә Һердер ирәли сүрмүшдүр.

¹ Ә. Рәчәбов. Дилчилик тарихи. Баки. 1988, с. 17.

² Јенә орада, сәһ. 22.

¹ Ә. Рәчәбов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 27.

² Јенә орада, сәһ. 65.

Франсыз кешини Көрду (XVIII эср) Инд-Авропа дил-лэрини гонум олуб, артыг мөвчуд олмажан бир дилдэн төрөндийни эсастандырмышдыр. Алман алимлэри Ф. Бонн, Ж. Грим нэс дилчиликдэ мугајисэли тарихи методу кәшф етдилэр. (XVIII—XIX эсрлэр). Ф. Боннун Индавропа диллэри аиләсиндэ илкин сөз көкүниү бир һечалы олмасыны ашкар етмәси эн доғру нәтичэ иди ки, ону бүтүн диллэрини гонумлуғуна анаран јолда код—ачар һесаб етмәк оларды. Ж. Гримни дә бөјүк хидмәти иди ки, о, дилин мәнбәјини өјрәнмәкдә мифолокијанын тәдгигини фајдалы һесаб едир, үмумијјәтлэ, һисан дилиниң ичкинафы јолларындан сөз ачарды. «Мүнтәзәм фонетик ганунаујуғулуғлар һаггында гануни кәшфиндэ» дә һәмни алимлэрини мүһүм хидмәти вардыр. Вә бизни фикрмишчә, слә һәмни гануна вә сөзлэрини ИКИ ӘСАС СИНФӘ—«ОД» вә «СУ» СИНФИНӘ АИДЛИЈИ БӨЛ-КҮСҮ ИЛӨ кедилсә иди, Ф. Бонн да, Ж. Грим дә, Раск да бүтүн диллэрини гонумлуғуну һәгигәтән сүбут етмиш олардылар.

Мәһз «ОД» вә «СУ» бөлкүсү нәзәрә алынмадығындан тәһлилләр биртәрәфли анарылыб. Мәсәлән, «апармаг» сөзүнүн етимоложи тәһлили: гәдим һиндчә «бһарася», јунанча «ферен», гәдим славјанча «бе еши», русча «берјон», готча «баприс». Бураја азәрбајчанча—түркчә «бар», «вар», «вармаг» сөзлэрини дә элава етмәклә гајда һеч дә нузулмур. Әслиндә һәмни тәһлилдә етимолокија уну-дулуб. Ахы, мәһз етимолокија кәстәрир ки, һәмни тәһ-лилдә сөзлэрини көкүндә Күнәнин баш әләмәтләриндән бирини ады—«һәрәкәт едән од» мәзмунундан төрәмини «РА» дајаныб. Вә бу $2+2=4$ гәдәр ајдындыр. Вә бу чүр сајеһз тәһлилләр апармаг олар.

Һәр һалда етимолокија кетдикчә јени үфүгләр фәтһ едир. XIX эсрин орталарындан мугајисэли тарихи дил-чилијин тәдгигат объектн даһа да кешишләнмәјә башла-јыр. Алман алимн А. Ф. Потт «Сөзлэрини мәншәји вә ил-кин мәнһасы һаггында елм олан елми етимолокијанын әсасыны гојур»¹. Р. Раск да сүбут едир ки, етимолокија елми методдур вә бурада һеч бир фантастикаја, үјдур-маја, сајеһз јозумлара јер јохдур. Потт вә Раск етимо-локијада сөз күләшдирмәнин, сөз ојунунун, һазырчаваб-лығын гәти әләјиннә иди. Потт кәстәрирди ки, диллэрини

бир-бириндән кетдикчә узаглашмасы сәс ганунларынын фәалијјәти илә әлағәдардыр.

Бәзән етимологу «грамматик ганунлары позмагда» тәғеһрләндирирләр. Бурада Лејбинсини грамматика һаг-гында сөзлэри јада дүшүр. Лејбинсә дејирди ки, «грамма-тиканын халғын тарихи илә һеч бир әлағәси јохдур... грамматик форма вә категоријалар гәдим дөврләрдә халғларын јүрүшлэри, онларын тарихи ичкинафы һаг-гында бир шеј хәбәр вермәк игтидарына малик дејил-дир... Буна көрә дә тарихчини сөз марағландырыр, чүн-ки һәр бир сөзүн тарихи вар, сөздә халғын тарихи өз әк-сини тапыр, һәр сөз халғын мәдәни-тарихи ичкинафыны өзүндә әкс етдирән сәнәддир».

Етимолокијадаһи данышаркән чоғрафи адларын тоху-нулмазлығындан јан кечмәк олмаз. «Чоғрафи адлар һәм-ни әразидә кечмишдә һансы халғларын јашадығыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн әвәһез тарихи сәнәддир». Халғ-ларын бир-биринә улу гонумлуғуну, бәшәрнјјәтин ваһид һисан көкүндән јарандығыны дилләр арасында «гардаш-лығ мүнәсибәтлэри» мәсәләси, дил аиләлэри арасында кечид мөвгејиндә дајанан сөзлэрини мөвчудлуғу фәрзијјә-си дә сүбут едир. Бизчә, Оду вә Сујун улу әләмәтлэри-нин адларыны билдирән сөзләр дилләр арасында кечид мөвгејиндә дајанан сөзләрдир ки, бу китабда онлар-дан хәли мисал кәгирмишик. Дилчиләр мүәјјәнләшдир-мишиләр ки, бир дилин етимоложи мәнзәрәси онун галап дилләрлә семаптик әлағә системини ајдылашдырыр. Бир дә фонетик ганунлар етимоложи тәдгигатларда әсас мөјардыр.

Дилин ишарә нәзәријјәсини јарадан алман алимн Гумболтун фикринчә «һәр дил өз матерналыны тарих-дән әввәлки әлчатмаз дөврләрдән прс алыб». Бир дә «Бизә мәлүм олан халғлардан, јахуд дилләрдән һеч би-рини эн гәдим адландырмаг олмаз». Демәли, бүтүн халғ-лар ејни дөрөчәдә гәдимдир. Онлардан һәр һансыны «ӘН ГӘДИМ» адландырмаг шовинизм мөвгејинә јуварлан-магдыр. Унутмаг олмаз ки, «бүтүн чоһсајлы дилләр бир ваһиддир». Гумболт сөвг-тәбини илә дејирди ки, дилләр арасында онлары бирләндирән нә нәс мөвчуддур (!) Үмумијјәтлә, елм белә бир фикрини тәрәфиндәдир ки, ДҮНЈАНЫН БҮТҮН ДИЛЛӘРИН БИР САДӘ КӨКДӘН ЈАРАНИМЫШДЫР¹. Нечә ки, Н. Шухарт да (1842—1927)

¹ Э. Рәчәбов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 93.

¹ Э. Рәчәбов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 94.

² Женә орада, сәһ. 182.

жазырды ки, мұхтәлиф дил аңлаларинә мәнсуб дилләр бир-бириндән нә гәдәр узаг олса да, елми мәнәда бир-биринә ејин бир халга мәнсуб олан дил вә әдәбијјата инсәбәтән чох јахындыр». Даһа сонра Шухартын фикринчә, бүтүн дилләрин инкишафы кедшин ики факторун — мәркәздәнгачма вә мәркәзәгачма гүввәләринин тәсириндән асылыдыр. Мәркәздәнгачма гүввәси гәдимдир, дилләрин ајры-ајры дилләрә парчаланмасына апарыр, мәркәзәгачма гүввәси үпсәјјәт васитәсилә дилләри јахынлашдырыр.

Пролетариатын рәһбәрләр К. Маркс вә Ф. Енкелс көстәрирдиләр ки, дил дә шуур гәдәр гәдимдир, дил шүурсуз, шүур да дилсиз мөвчуд ола билмәз¹.

Нәһәјәт, Д. Гринбергин, Ч. Огудун вә Ч. Ченкинсин фикрини үмумиләшдирән профессор Ә. Рәчәбов жазыр: «Идеал диллә мугәјисәдән фәргли олараг, дилчиләр бу фикрә кәлдиләр ки, «дүнја дилләринин сонсуз һејранедичи мұхтәлифлији арасында онларын һамысы үчүн үмуми олан хүсусијјәтләр кизләнир. Бүтүн һүдудсуз фәргләрә јанашы, мәлүм олур ки, дилләр елә бил, бир нүмунә әсасында јарадылмышдыр»². Халгларын улу гоһумлуғунун сүбуту јолунда бу фикрин дә өз хүсуси јери вар.

Белә бир факты да инкар етмәк олмаз ки, бу күн дә халг арасында, һәмчинин бир сыра јазылы мәнбәләрдә бүтүн дилләрин нә вахта ваһид бир дилдән төрәнмәси фикри јашамагдадыр. Ејин заманда билдирлир ки, бәшәријјәт бир заман ваһид бир халг олуб. **Чохдиллилик тарихи инкишафын сонракы мәрһәләләринин мәһсулудур.** Тәәсүф ки, бу фикирләр индијәдәк кифәјәт дәрәчәдә елми шәрһини тапмамышдыр.

ТӘДГИГАТЧЫЛАРЫ ДИЛЛӘРИН ОХШАРЛЫҒЫНДАН ДАҺА ЧОХ СҮЖЕТЛӘРИН ОХШАРЛЫҒЫ дүшүндүрмүшдүр. Мәсәлән, профессор П. Әфәндијев «Китаби Дәдә Горғуд»дакы «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси боју»ну шәрһ едәрәк жазыр ки, бу бојун оғузларла әлагәси олан вә олмајан бир сыра Авропа вә Асија халглары арасында «200-дән артыг версија вә варианты вардыр»³. Бу вә ја дикәр сүжетин игтибас едилмәсиндән дә

жениш данышылыр. Мәсәлән, алман алими Т. Бенфејә көрә дүнјанын мұхтәлиф халгларындакы сүжетләр гәдим һинд мәнбәләриндән игтибасла јараныбмыш. Бенфеј нәзәријјәсинин елми әсассызлығы чохдан сүбут едилмишдир. Сүжет охшарлыглары үзәриндә баш сындыран «Фин мәктәби»нин нүмајәндәләри дә јанлыш мүддәалара әл атмыш, дүнја халгларыны «мәдәни»ләр вә «кери галмышлар» гәләминә вериб, сүжетләрин (нағыл, әсәтир вә с.) куја «мәдәни»ләрдән «кери галмышлара» кечдијини иддиа етмишләр. Бу иддиа да мүртәчә маһијјәти илә бирликдә рәдд едилмишдир.

Гејд едәк ки, илк сөзләрлә, адларла мугәјисәдә **нағыл, әфсанә, әсәтир сүжетләри чох-чоһ сонракы чағларын мәһсулудур.** Халгларын улу гоһумлуғундан даышан Грим гардашлары да бу чәһәти нәзәрә алмамыш, «халгларын гәдим гоһумлуғуну» өнчә әсәтирләрин охшарлығында көрмүшләр. Илкин Одсәвәрлији, «көрүпән» таһрылары јох, онларын артыг әфсанәләшдији, көрүмәзләрлә долу дини јаранмаға башладығы чағлары көз өнүнә кәтирмишләр. Бунунла јанашы, Грим гардашлары халг јарадычылығынын мәншәјини дә дини ајинләрдә ахтарыр, онун инкишафынын инсанын ирадәсиндән асылы олмадығыны иддиа едирдиләр ки, бунун да елмә һеч бир әлагәси ола билмәзди.

Арашдырмамыз көстәрир кә, ајрыча сөзләр, адлар кими, бүтөв сүжет охшарлыглары да улу дилдә данышан улу Инсанын јашадығы ән әски чағлардан хәбәр верир. Сүжетләр кими, адлар—сөзләр дә мугәјисә халглардан чоһунун дилинә онларын һәр биринин узаг әчдадлары тәрфиндән улу дилдән паралел шәкилдә кечмиш. заман кечдикчә дил фәргләри јарандығы кими, сөзләрин дејим, мәзмун вә шәкил фәргләри дә мејдана кәлмишдир.

Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, дил фәргләринә бахмајараг бүтүн халгларын јарадычылығында сөз вә фолклор охшарлыглары инкар едилмәздир. Вә бу охшарлыгларда мугәјисә дәрәчәдә игтибас—сөзүн, нәғмәнин вә бүтөв сүжетин сонралар (мәһз сонралар!) бир халгдан башгаларына кечмәси дә аз рол ојнамамышдыр. Бу да гаршылыглы әлагәләрин зәрури нәтичәси кими өзүнү көстәрмишдир. Бу күн дә гардаш совет халглары, һәмчинин дүнјанын бүтүн халглары да бир-бириндән гаршылыглы сурәтдә фајдаланыр, өјрәнир вә бир-бирини өјрәдирләр. Вә бу күн бүтүн халгларын үмуми сүлһ ар-

¹ К. Маркс, Ф. Енкелс. Соч., т. 3, с. 449.

² Ә. Рәчәбов. Көстәрилән әсәри, с. 487.

³ Бах: П. Әфәндијев. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. Бақы, 1981, сәһ. 235.

зусу да эн күчлү магнит кими онлары бир-биринә јакын-лашдырмага хидмәт едир.

ОД МӘДӘНИЈӘТИ

Һәјатын әксин олан дајаныглыг һәрәкәттин өз һалыдыр. Белә ки, һәрәкәттин өзү јох, онун бу вә ја дикәр һалы—әләмәти дәјишмәли, јениләшмәли, чевәрилмәлидир. Һамыја бәлли ганун: маддә јох олмур, бир шәкилдән башга шәклә кечир. Јәһин дајаныглыг—әлүм шәртидир, һәрәкәттин, һәјатын, одун әләмәтидир. Дарвинин мәшһур тәбии сечмә гануну да белә дејир: әләмәтләр даим дәјишмәлидир. Арпа дәнәсинин өлүмү кими. Доғулан арпалар өлән арпанын тәкрары олмага јанашы, һәм дә инкишафы, јениләшмәси, чохалмасыдыр.

Бир даһа ајдын олур чох әләмәтли од—һәрәкәт—һәјат әбәди мөвчуддур, мөвчуд да олачаг. Вә бурада «дүңјанын сону»—«ғијамәт күнү» һавадан асылы галыр. Одун мишләрлә әләмәтиндән бири раднумдур. Ону ганысыз, һавасыз јердә сахлајанда да, ән галын полад диварын архасында да һәрәкәтиндән—шүа бурахмасындан бир ан да дајанмыр. Демәк, оду—һәрәкәти өлдүрмәк, јох етмәк мүмкүн дејил. Һәкимин дә хәстәләрә илк сөзү бу олур: һәрәкәт едир. Чүнки һәрәкәт оддур, од да һәјатдыр. Һәјат—одун дадында, ширинлијиндә өзүнү азы кәстәрир?! Хәрәк дә одла бишәндән сонра дада кәлир. Мејвә дә елә. Одур ки, Ширвин мәләјин адынын «Ширин» сөзүндә вә адында өз тәкрарын тапмасы—«Ширин эмблемли» олмасы тәбиидир. Бүтүн бунлары ибтидан азербәјчанлы сәјсыз мүнәһидәләри илә дујмага, ахламага чалышмышдыр. Вә бүтүн бу чәһәтләри о, өз улу инамларында, һәм дә билаваситә мадди дәлилә әсәсләнән инамларында, әфсанә вә һағылларында, гаталарында, маниләриндә, бајатыларында, түркүләриндә, шәргиләриндә вә дурналар сајағы гатара дүзүлүб бүтүн дүңјаны долашан улу сөзләриндә әкс етдирмишдир.

Дарвин үзвү аләмдә—пәсилләрин сирасында—сыра инкишафында әләмәтләрин ајрылмасы—дивергенсиясы процессини ашкара чыхармышдыр. Әбәди һәрәкәт, әбәди јениләшмә, о чүмләдән чәмијјәтдә дә јениләшмә одун вә сујун јени-јени хәссәләрини ашкара чыхармышдыр. Мүәсир елм дә өјрәдир ки, фәрд, әшја әләмәттин дашыјычысыдыр. Вә бир һалда ки, сөзләр—адлар мөвчудийјәтин

вә онун әләмәтләринин үиваныдыр, о чүмләдән Азербәјчан дилинин сөзләри—адлары да, онларын етимолокијасыны ачмадан үиваны дәгигләшдирмәк олмаз. Бунун үчүн дә кәрәк етимолокија «күман ки», «ола билсин ки», «јәгин ки», «бәлкә дә», «ағыла батандыр», «ишанмаг олар» вә с. принцин илә, јозумларла, етималларла јанашылмасын. Етимолокијаны бу көһнә, пијада јолдан нәһәјәт, һәгиги елм јолуна, дүз јола чыхармаг лазымдыр. Сөзләрин улу көкүнү өјрәнән, ашкара едән елмә—етимолокија дејилир. Етимолокија да ријазийјат кими дир, о да дүңјанын үмуми ганунаујғунлуғуну әкс етдирир. Лакин етимоложи тәһлилдин чәтиликләри бир дә ондан ирәли кәлмишдир ки, синифли чәмијјәт, писанын ишәи тәрәфиндән истиемары, өлкәләрин, әразиләрин зорла зәбт едилмәсинин башландығы узаг чағлардан бәри етимолокијаны илк нөвбәдә сијасәтә гуллуғ кәстәрмәјә, һағы күчлүјә вермәјә мәчбур етмишләр. Империялар, хүсусән Ассирија, јупан, Иран, әрәб империялары дөврүндә вә ондан сонрақы бөјүк вә кичик мүнәһидәләр—фәһиләр заманында да белә олмушдур. «Филан әрази, чајын филан саһили, филан вә филан шәһәрләр елә әввәлдән мәним иди. Елә адларыны да мән өзүм вермишәм». «Филан торпаға мәним бабам сәнин бабандан әввәл кәлмишди» вә с. Белә олан сурәтдә дә һәгиги етимолокија, сөзүн—адын әкс етдирдији улу мәзһун кәнарда галмыш, јозум, ујдурма гүввәјә минимин, истилачынын тәләби илә һағы таидалананларла мејдаи охумун, «әра әл апарма!» зирәһи кејиб бир китабдан јүз китаба дүшүмүшдур. Бәллидир ки, әразиләр вә онларын јералты вә јерүстү сәрәәтләри үстүндә, о әразиләрдә јашајанларын учуз иш гүввәси, үстәлик ағынын, гәлбинин бәһрәләри үстүндә дә әсрләр бојунча галлы мүнәһидәләр кетмиш, бу күн дә кетмәкдәдир. Вә әкәр гылынчылары, танклары, ракетләри «ғынына» чәкиб, тәкчә етимолокија илә һесаблашмаг мүмкүн олсајды, јәһин ки, дүңјадә әдаләтсиз чәкишмәләрә, мүнәһидәләрә дә «сәбәб» галмазды.

Сөзүн сирри торпағын сирриндән чохдур. Торпағын көксүндә дә маддиләшән вә дилдә өз ифадәсини тапан јенә дә сөздур. Вә белә сөзләр сирасында Азербәјчан торпағы илә бағлы олашлар да чохдур ки, биз дә бу китабда онларын бир гисминдән сөһбәт ачдыг. Вә белә пәтичәјә кәлдик ки, ән гәдим мәдәнийјәтләр сирасында билаваситә Азербәјчан торпағы илә бағлы ОД МӘДӘ-

НИЈЉАТИ ДЭ олмушдур. Вэ нэмин мэдэнијјэтин бешији башында дајанан эски оғузлар—азэрбајчанлылар ибтидан материализмин эсасларындан бири кими өз **ИКИЛИ ОД НЭЗЭРИЈЈЭЛЭРИНИ** јаратмышлар. Бизим сөһбатимиз нэмин мэдэнијјэтин вэ ибтидан нэзэријјэнин елмибэдни шәкилдэ ашкара чыхарылыб шәрһ едилмәси јолунда арылан илк аддым, илк тәшәббүсдүр.

Биринчи китабын сону.

1983—1988-чи илләр.

«КИТАБИ-ДЭДЭ ГОРГУД»ДА КЕТМИШ
ВЭ ОНУНЛА СЭСЛЭШЭН
БЭ'ЗИ ЧОГРАФИ АДЛАР

- Ағ гаја*—Шәки, Шамхор, Кәлбәчәр вэ Нахчыван эразисиндә, сәһ. 78.
Агры дағы (Ала дағ)—Түркијәдә, сәһ. 158.
Агса (Акса)—Чәнуби Күрчүстанда, сәһ. 123.
Акстафа—сәһ. 123.
Бәрдә—сәһ. 62.
Баи ачыг—индики Кутанси, сәһ. 54.
Бојаг—сәһ. 57—60.
Гара дағ—Чәнуби Азэрбајчанда, сәһ. 57.
Гара Дәрбәнд—Эрзрум јахынлыгында (Түркијәдә), сәһ. 136.
Гара Дәрбәнд—Шимали Күрчүстанда, сәһ. 136.
Гарачуг дағы—Дағлыг Гарабагда вэ Шәкидә, сәһ. 57.
Гас ели (Гасыллы)—индики Чәлилабад, сәһ. 138.
Газы (Газылар, Газјан)—Бәрдә вэ Учар рајонларында, сәһ. 112.
Гајы галасы (Галагајын)—Сабрабадда, сәһ. 171.
Гајы (Гајтара)—индики Сумгајыт, сәһ. 35.
Дәдәли—Фүзулидә вэ Хачмазда, сәһ. 117.
Дири дағ—Чәбрајылда, сәһ. 67.
Дәмир гапы—Дәрбәнд, сәһ. 167.
Горамыг дағы—Салјанда, сәһ. 42.
Газлыг дағы (Гафгаз дағлары)—сәһ. 85.
Дашүз (Дыш Огуз)—Шәкидә, сәһ. 98.
Эрзрум—Түркијәдә, сәһ. 79.
Әлинчә галасы—сәһ. 157.
Нахчыван—сәһ. 157.
Көјчә көлү—сәһ. 59.
Көјчә дағы—Газак рајону илә Күрчүстан арасында, сәһ. 59.
Гунан гала—Товузда, сәһ. 156.
Хатын гала—Товузда, сәһ. 156.
Хызыр дағы—сәһ. 67.
Тәбриз—сәһ. 169.
Чылдыр—Эрзрум јахынлыгында, сәһ. 40.
Урмија көлү—сәһ. 41.
Шәрур дүзү—сәһ. 70.
Шишгаргар—Шуша, сәһ. 37.
Ичүз (Ич Огуз)—Шәкидә, сәһ. 98.
Кәнчә—сәһ. 167.
Күр вэ Араз чајлары—сәһ. 37.
Бакы—сәһ. 36.
Хәзәр дәнизи—сәһ. 172.
Гара дәниз—сәһ. 172.

MÜNDƏRİCAT

Сөzləрин дə ачары вар	3
«Азəрбајчан» сөзүнүн ишыгында	5
Адəм вə Гəвва—Дунјанын од вə су башлангычы	13
Абширан—Абширон—Апам пазат—Аисуана	20
Күр—үмман чайым!	30
Гарабаг—Бөјүк бəшишт	36
Бакы — таңры, бəј шəһəri!	43
Баятлы Горгуд	46
Əбди Горгуд—Əбди гоча	47
Фүзули сорағлы бəјат	51
Дирлик сүју, Хызыр дағы, Короғлу	53
Ширвин—Ширван	56
Магдај—Амадај—Мадај (Мидија)	70
Апа—вəтəн, ата—јурд!	75
Мат—Маннас—Манна	77
Шам Ебтиг т ишығым	82
Хач—Од ишыаны! Бүтөв од!	88
Оғуз Мəммəd	99
Од ишарəлəri	106
9 хач—9 оғуз!	110
«Фəлəк» кимдир?	117
Исти сəслər, сојуг сəслər	123
Күн	124
Азыхантроп—Азəрбајчан адамы	130
Дəрбəнд—Таңры тапысы	137
Бəјлəган	144
Хəзər—Оғуз дəнзи, Гафгаз—Оғуз дағы	146
Бир даба ұлу дил һагында	149
Муғам—Од һарајы	159
Оддан јаранан од	169
Бир даба ачар һагында	171
Од мэдəнијəти	178

Фарзалиев Аждар Алиш оглы
СТРАНА ДЕДЕ КОРГУДА
(на азербайджанском языке)
Баку — Азернешр — 1989